

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

S.HÜSEYNOĞLU, N.ABDULLAZADƏ

İFADƏLİ OXU

LABORATORİYA
MƏŞĞƏLƏLƏRİ
(dərs vəsaiti)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Tədris-Metodik Şurasının qərarına əsasən
çap olunur

Bakı – 2021

Elmi redaktor: **Bilal Həsənli,**
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəyçilər: **Adil Həsənoğlu,**
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Rəsulova,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

S.Hüseynoğlu, N.Abdullazadə. İfadəli oxu: laboratoriya
məşğələləri. Dərs vəsaiti. Bakı, 2021, 212 səh.

Dərs vəsaitində ifadəli oxu üzrə laboratoriya məşğələlərinin təşkili, tələbələrdə ifaçılıq bacarığının inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi məqsədilə ifaçı üçün vacib olan bacarıqların tərbyəsi üzrə işin təşkili, nitq texnikası vərdişlərinin formalaşdırılması, məntiqi oxunun mənimsənilməsi, emosional-obrazlı ifadəliliyə nail olunması kimi məsələlər vəsaitdə geniş əhatə edilmişdir.

Müxtəlif növ və janrdakı bədii əsərlərin ifadəli oxusu üzrə çalışma və tapşırıqların dərs vəsaitində ardıcıl əks olunmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

İfadəli oxunun nəzəri və praktik cəhətləri ilə bağlı müəhazirə və təcrübəli məşğələlərdə mənimsənilənlərin dərinləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi laboratoriya məşğələlərində məqsəd kimi izlənilmişdir.

BAŞLIQLAR

İfadəli oxudan laboratoriya məşğələlərinin məzmunu və təşkili . . .	5
Birinci məşğələ İfaçı üçün vacib olan bacarıqların inkişaf etdirilməsi (intonasiyanın təbiiliyi, diqqət, ünsiyyət, sözlə təsir)	15
İkinci məşğələ Nitq texnikası vərdişlərinin tərbiyəsi (tənəffüs, səs, diksiya)	24
Üçüncü məşğələ Məntiqi oxu vərdişlərinin tərbiyəsi (məntiqi fasilə, məntiqi vurğu, məntiqi melodiya, məntiqi perspektiv)	38
Dördüncü məşğələ Emosional-obrazlı ifadəliliyə nail olunması üzrə bacarıqların inkişaf etdirilməsi (təsəvvür, mətnəli məna, sözün təsiri, ünsiyyət)	54
Beşinci məşğələ Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili üzrə bacarıqların formalaşdırılması (mətnin məzmununun öyrənilməsi, təhlili, xüsusi təhlili, səslənən sözdə ifadə edilməsi)	70
Altıncı məşğələ Nəsr əsərlərinin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (M. Cəlil. “Bahar”)	84
Yeddinci məşğələ Nəsr əsərlərinin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (A. Şaiq. “Məktub yetişmədi”)	94
Səkkizinci məşğələ Heca vəznündə yazılmış lirik şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (Ə. Cavad. “Göygöl”)	104

D o q q u z u n c u m ə ş ǵ ə l ə

Heca vəznündə yazılmış lirik şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu
(S. Rüstəm. “Təbrizim”) 117

O n u n c u m ə ş ǵ ə l ə

Əruz vəznündə yazılmış lirik şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu
(İ. Nəsimi. “Neylərəm?”) 125

O n b i r i n c i m ə ş ǵ ə l ə

Əruz vəznündə yazılmış lirik şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu
(M. Füzuli. “Əql yar olsaydı...”) 131

O n i k i n c i m ə ş ǵ ə l ə

Satirik şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu
(M. Ə. Sabir. “Yaşamaq istər isək...”) 135

O n ü ç ü n c ü m ə ş ǵ ə l ə

Sərbəst şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu
(R. Rza. “Mən torpağam”) 141

O n d ö r d ü n c ü m ə ş ǵ ə l ə

Dramatik əsərlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu
(S. Vurğunun “Vaqif” pyesindən parça) 147

O n b e ş i n c i m ə ş ǵ ə l ə

Dramatik əsərlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu
(C. Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” əsərindən parça). 162

İfadəli oxuda istifadə olunan şərti işarələr 175

Əlavələr

Müstəqil iş üçün çalışma və tapşırıqlar 176

İFADƏLİ OXUDAN LABORATORİYA MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN MƏZMUNU VƏ TƏŞKİLİ

Pedaqoji universitetlərin, eləcə də ali pedaqoji məktəblərin filologiya fakültələrində ixtisas fənni kimi “*İfadəli oxu*”nın tədrisindən yarım əsrdən də çox bir vaxt keçmişdir. Bu müddət ərzində fənlə bağlı xeyli yazı çap olunmuş, tədris və dərs vəsaitləri hazırlanmışdır. Toplanan zəngin təcrübə fənnin öyrədilməsinin *mühazirə, təcrübi məşğələ və laboratoriya məşğələlərində* həyata keçirilməsinin səmərəli olduğunu təsdiq etmişdir. Bu üç məşğələ formasının hər birində ifadəli oxu üzrə nəzəri məlumatlarla praktik işlərin əlaqələndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Mühazirədə bu və ya digər anlayışın, məsələn: nitq texnikası, məntiqi melodiya, ifaçılıq təhlili və s. mahiyyətini nümunələr əsasında şərh edən müəllim tələbələrin bilik və bacarıqlarını da aşkara çıxarmağa çalışır. Yaxud o, müxtəlif janrda olan əsərlərin oxu xüsusiyyətlərini izah edərkən nümunələrə əsaslanmaqla kifayətlənmir, həmçinin tələbələri fəal işə qoşur, mövcud bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirmələri üçün onlara şərait yaradır.

Təcrübi məşğələlərdə isə vəziyyət xeyli fərqli olur: nəzəri məlumatların mənimsənilməsi praktik işlərlə paralel həyata keçirilir. Məsələn: “Səs və nitq” mövzusunun tədrisində səsin keyfiyyətlərinin (güc, ucalıq, temp, tembr) oxu prosesində necə təzahür etməsi konkret bədii mətnlərin əsasında şərh edilir və tələbələr tapşırıq və çalışmaların üzərində işləyirlər. Yaxud “Nitqin məntiqi” mövzusunun öyrənilməsində məntiqi ifadəliliyin vasitələri (məntiqi fasilə, məntiqi vurğu, məntiqi melodiya, məntiqi perspektiv) müxtəlif janrda olan əsərlərdən seçilmiş parçaların əsasında izah olunur, tələbələrə tapşırıqlar təklif edilir. Eləcə də lirik, epik, dramatik əsərlərin oxu xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi bədii əsərlərin üzərində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili ilə gerçəkləşdirilir. Lakin bu iki

məşğələ formasında – mühazirə və təcrübi məşğələlərdə mənimşənilənlər *ilkın bacarıqlardır*. Bu bacarıqların dərinləşdirilməsinə, zənginləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Bu ehtiyacın ödənilməsi laboratoriya məşğələlərinin təşkili sayəsində mümkün olur. Müşahidələrdən aydınlaşır ki, təcrübi məşğələlərdə praktik işlərin səmərəli təşkil edilməməsi laboratoriya məşğələlərinin keyfiyyətinə mənfi təsir edir. Təəssüf ki, dərs vəsaitindəki şalışma və tapşırıqların yerinə yetirilməsinə təcrübi məşğələlərdə qədərincə yer verilməməsi sonrakı mərhələdə – laboratoriya məşğələlərində tapşırıqların icrasında tələbələrin ciddi çətinlik çəkməsinə səbəb olur.

Tələbələr mühazirələrdə, təcrübi məşğələlərdə qazandıqları nəzəri bilikləri daha geniş şəkldə tətbiq etmək imkanını məhz laboratoriya məşğələlərində qazanırlar. Bu məşğələlər tələbələrə axtarıslara qoşmaq, tədqiqatçılığa istiqamətləndirmək, müstəqil nəticə çıxarmağa sövq etmək baxımından da faydalıdır. Laboratoriya məşğələlərində tələbələr müxtəlif ədəbi növədə olan əsərlərin üzərində işləməli olurlar. Bu onların müxtəlif fənlərdən (ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və s.) qazandıqları bilikləri tətbiq etmələrinə şərait yaradır. Deməli, bu məşğələlər bütövlükdə filoloq tələbələrin peşə hazırlığı sistemində əhəmiyyətli rol oynayır.

Tədris planına uyğun olaraq, laboratoriya məşğələlərinə 30 saat ayrılmışdır. Bu saatlar 15 məşğələni əhatə edir və onların hər birində tələbələrin müstəqil işləmələri üçün tapşırıqların verilməsi (başqa sözlə, laboratoriya işinin icra edilməsi) lazım gəlir. Deməli, dərsdə aparıcı yeri çalışma və tapşırıqların yerinə yetirilməsi tutur. Təbiidir ki, məşğələlərdə yalnız bununla məhdudlaşmaq mümkün deyildir. Müəllim-tələbə, tələbə-tələbə əməkdaşlığını tələb edən fərqli iş növlərinin icrasına, müxtəlif texnologiyaların tətbiqinə yer verilməsi də mümkün və faydalıdır. Məsələn, təcrübədən məlumdur ki, əruz vəznli şeirlərin oxusuna həsr edilən məşğələlərdə müəllimin fəallığı artır, bir sıra hallarda müəllimin izahına, müsahibəyə daha çox

yer verilir, tapşırıqların icrasına ayrılan vaxt daralır. Belə hallarda, təbiidir ki, tapşırıqların tələbləri azaldılmalıdır. Bu vəsaitdə verilən nümunələrdən də göründüyü kimi, laboratoriya məşğələləri o vaxt səmərəli olur ki, müxtəlif iş növlərinin, fərqli metod və priyomların qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi diqqət mərkəzində saxlansın.

Digər, heç də az əhəmiyyətli olmayan bir məsələni də xatırlatmaq yerinə düşər. Bu, məşğələlərdə yerinə yetirilən işlərin *fərqli variantlarda* təklif edilməsidir. Müstəqil işlərin müxtəlif variantlarda olması bir neçə baxımdan faydalıdır. Onlardan daha vacib olanlar aşağıdakılardır:

- müəllim qarşıya qoyduğu məqsədə daha çox uyğun olan variantı seçmək imkanı qazanır.
- auditoriyanın – qrupun səviyyəsini nəzərə almaq imkanı genişlənir.
- inklüzivliyin təmin edilməsinə əlverişli şərait yaranır.
- müxtəlif iş formalarının, rəngarəng təlimi vasitələrin tətbiqi mümkün olur.

Müəllim vəsaitdə təklif edilmiş iş variantlarından seçim edərkən mühazirə və təcrübi məşğələlərdə mənimsənilmiş bilik və bacarıqların səviyyəsini, tətbiq edilən texnologiya ilə tələbələrin tanışlıq səviyyəsini, onların arzu və istəklərini də nəzərə almalı olur.

Müəllim dərslər vəsaitindəki tapşırıqlarda dəyişiklik etmək, yaxud öz variantını tətbiq etməkdə sərbəstdir.

Tələbələrin mühazirə və təcrübi məşğələlərdə mənimsədikləri nəzəri biliklərin yada salınmasına, praktik bacarıqların xatırlanmasına laboratoriya məşğələlərində ehtiyac yaranır. Fikri bir az da dəqiqləşdirək. Fənnin tədrisi *mühazirə, təcrübi məşğələ və laboratoriya məşğələlərində* həyata keçirilir. *Mühazirələrdə* ifadəli oxunun nəzəri məsələləri əhatə olunur və deyilənlərin nümunələr əsasında təsdiqinə xüsusi diqqət yetirilir. Deməli, tələbələr nəzəri biliklərin praktik tətbiqi ilə bağlı

təsəvvür qazanmış olurlar. *Təcrübi məşğələlərdə (seminarlar-da)* isə nəzəri biliklərin dərinləşdirilməsi ilə bərabər, ilkin praktik bacarıqların yaradılması (fənn sillabusuna bununla bağlı tələb və mənbə daxil edilmişdir) həyata keçirilir. Təlimin sonrakı təşkil formasında – *laboratoriya məşğələlərində* isə əvvəlki mərhələlərdə mənimsənilmiş ilkin bacarıqların inkişaf etdirilməsi başlıca məqsəddə çevrilir. Elə buna görə də laboratoriya məşğələləri müstəqil işlərin – çalışma və tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə səciyyələnir. Lakin mühazirə və təcrübi məşğələlərdə mənimsənilənlərə laboratoriya məşğələlərində, artıq qeyd edildiyi kimi, müraciət edilməsinə zaman-zaman ehtiyac duyulur. Bu məqsədlə laboratoriya məşğələlərində **“Məlumat üçün”** başlığı altında zəruri informasiyaya yer ayrılmışdır. Konkret məşğələdə icra ediləcək müstəqil iş üçün vacib olan nəzəri məlumat və praktik bacarıqların hansı səviyyədə olduğu dərsin əvvəlində yığcam müsaibə ilə aşkara çıxarılır. Ehtiyac yaranan məqamlarda **“Məlumat üçün”** başlıqlı mətnin oxusu həyata keçirilir, yaxud tələbələr tapşırıqların üzərində işlədikləri müddətdə ona müraciət edirlər.

Təkrar da olsa, qeyd edirik ki, fənlə bağlı mənimsənilməsi nəzərdə tutulanlar barədə mühazirədə nümunələr əsasında məlumat verilir, təcrübi məşğələlərdə onlarla bağlı ilkin praktik bacarıqlar yaradılır, laboratoriya məşğələlərində isə həmin bacarıqların dərinləşdirilməsi və zəngiləşdirilməsi həyata keçirilir. Bu öyrətmə-öyrənmə prosesinin məzmununu və ardıcılığını aşağıdakı cədvəldə müşahidə etmək mümkündür.

1	<i>Mühazirənin mövzusu:</i> “Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun əhəmiyyəti”. Haqqında məlumat verilən anlayışlar: intonasiya, ünsiyyət.	<i>Təcrübi məşğələnin mövzusu:</i> “Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun əhəmiyyəti”. Praktik iş: intonasiya, diqqət, ünsiyyət, sözlə təsir.	<i>Laboratoriya məşğələsinin mövzusu:</i> “İfaçı üçün zəruri olan bacarıqların inkişaf etdirilməsi (intonasiyanın təbiiliyi, diqqət, ünsiyyət, sözlə təsir)”	Fənn sillabusunun tələbi: – praktik işin icrası; – mənbə: S.Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, s.105-108.

2	<i>Mühazirənin mövzusu:</i> “Səs və nitq” Haqqında məlumat verilən anlayışlar: tənəffüs, səs, diksiya.	<i>Təcrübi məşğələnin mövzusu:</i> “Səs və nitq”. Praktik iş: tənəffüs, səs, diksiya.	<i>Laboratoriya məşğələsinin mövzusu:</i> “Nitq texnikası vərdislərinin tərbiyəsi (tənəffüs, səs, diksiya)”	Fənn sillabusunun tələbi: – praktik işin icrası; – mənbə: S.Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, s. 22-38; 108-115.
3	<i>Mühazirənin mövzusu:</i> “Nitqin məntiqi” Haqqında məlumat verilən anlayışlar: məntiqi fasilə, məntiqi vurğu, məntiqi melodiya, məntiqi perspektiv.	<i>Təcrübi məşğələnin mövzusu:</i> “Nitqin məntiqi”. Praktik iş: məntiqi fasilə, məntiqi vurğu, məntiqi melodiya, məntiqi perspektiv.	<i>Laboratoriya məşğələsinin mövzusu:</i> “Məntiqi oxu vərdislərinin tərbiyəsi (məntiqi fasilə, məntiqi vurğu, məntiqi melodiya, məntiqi perspektiv)”	Fənn sillabusunun tələbi: – praktik işin icrası; – mənbə: S.Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, s.38-50; 115-117.
4	<i>Mühazirənin mövzusu:</i> “Oxu sənətinin əsasları”. Haqqında məlumat verilən anlayışlar: təsəvvür, mətnaltı məna, sözün təsiri, ünsiyyət.	<i>Təcrübi məşğələnin mövzusu:</i> “Oxu sənətinin əsasları”. Praktik iş: təsəvvür, mətnaltı məna, sözün təsiri, ünsiyyət.	<i>Laboratoriya məşğələsinin mövzusu:</i> “Emosional-obrazlı ifadəliliyə nail olunması üzrə bacarıqların inkişaf etdirilməsi (təsəvvür, mətnaltı məna, sözün təsiri, ünsiyyət).”	Fənn sillabusunun tələbi: – praktik işin icrası; –mənbə: S.Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, s.50-70; 105-108.
5	<i>Mühazirənin mövzusu:</i> “Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili”. Haqqında məlumat verilən anlayışlar: mətnin məzmununun öyrənilməsi, ədəbiyyatşünaslıq təhlili, xüsusi təhlil, mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi).	<i>Təcrübi məşğələnin mövzusu:</i> “Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili”. Praktik iş: bədii mətnin məzmununun öyrənilməsi, ədəbiyyatşünaslıq təhlili, xüsusi təhlil, mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi.	<i>Laboratoriya məşğələsinin mövzusu:</i> “Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili üzrə bacarıqların formalaşdırılması (mətnin məzmununun öyrənilməsi, təhlili, xüsusi təhlili, səslənən sözdə ifadə edilməsi)”.	Fənn sillabusunun tələbi: – praktik işin icrası; –mənbə: S.Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, s.70-84.
6	<i>Mühazirənin mövzusu:</i> “Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili”. Haqqında məlumat verilən anlayışlar: nəsr	<i>Təcrübi məşğələnin mövzusu:</i> “Nəsr əsərlərinin oxu xüsusiyyətləri”. Praktik iş: Ə.Məmmədcanlıyın “Buz	<i>Laboratoriya məşğələsinin mövzusu:</i> “Nəsr əsərlərinin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu. (	Fənn sillabusunun tələbi: – praktik işin icrası; –mənbə: S.Hüseynoğlu. İfadəli oxunun

	əsərlərinin oxu xüsusiyyətləri.	heykəl” hekayəsinin oxusu üzrə iş.	M. Cəlal. “Bahar”).	əsasları. B., 2019, s.85-87; 117-124.
7	<i>Mühazirənin mövzusu:</i> “Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili”. Haqqında məlumat verilən anlayışlar: lirik əsərlərinin oxu xüsusiyyətləri.	<i>Təcrübi məşğələnin mövzusu:</i> “Lirik əsərlərin oxu xüsusiyyətləri”. Praktiki iş: ahəng yaradan vasitələrin, vəznin tələblərinin nəzərə alınması üzrə iş.	<i>Laboratoriya məşğələsinin mövzusu:</i> “Heca vəznində yazılmış lirik şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (Ə. Cavad. “Göyğöl)”.	Fənn sillabusunun tələbi: – praktik işin icrası; – mənbə: S.Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, s. 87-102.
8	<i>Mühazirənin mövzusu:</i> “Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili”. Haqqında məlumat verilən anlayışlar: sərbəst şeirlərin oxu xüsusiyyətləri.	<i>Təcrübi məşğələnin mövzusu:</i> “Sərbəst şeirlərin oxu xüsusiyyətləri”. Praktiki iş: R. Rza. “Açın qapıları, insan gəlir” şeirinin oxusu üzrə iş.	<i>Laboratoriya məşğələsinin mövzusu:</i> “Sərbəst şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (R. Rza. “Mən torpağam”)	Fənn sillabusunun tələbi: – praktik işin icrası; – mənbə: S.Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, s. 94-95; 169-176.
9	<i>Mühazirənin mövzusu:</i> “Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili.” Haqqında məlumat verilən anlayışlar: əruz vəznli şeirlərin oxu xüsusiyyətləri.	<i>Təcrübi məşğələnin mövzusu:</i> “Əruz vəznində yazılmış şeirlərin oxu xüsusiyyətləri”. Praktiki iş: M.Füzuli. “Səba, əgyardan pünhan...” şeirinin oxusu üzrə iş.	<i>Laboratoriya məşğələsinin mövzusu:</i> “Əruz vəznində yazılmış lirik şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (M. Füzuli. “Əql yar olsaydı...”)	Fənn sillabusunun tələbi: – praktik işin icrası; – mənbə: S.Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, s. 90-91; 94; 132-136.
10	<i>Mühazirənin mövzusu:</i> “Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili”. Haqqında məlumat verilən anlayışlar: Dramatik əsərlərin oxu xüsusiyyətləri.	<i>Təcrübi məşğələnin mövzusu:</i> “Dramatik əsərlərin oxu xüsusiyyətləri.” Praktiki iş: S.Vurğun. “Vaqif” pyesindən parçanın oxusu üzrə iş.	<i>Laboratoriya məşğələsinin mövzusu:</i> “Dramatik əsərlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (S. Vurğun”Vaqif” pyesindən parça).	Fənn sillabusunun tələbi: – praktik işin icrası; – mənbə: S.Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, s. 102-104; 176-191.

Məlumdur ki, “İfadəli oxu” fənni üzrə təcrübi məşğələnin (seminarın) təşkili özəlliyi ilə seçilir. Belə ki təcrübi məşğələnin hər birində, artıq qeyd olunduğu kimi, nəzəri biliklərlə yanaşı, ilkin praktik bacarıqlar da mənimsənilir. *Buna görə də dərslərinin birinci yarısı nəzəri biliklərin öyrənilməsinə, ikinci yarısı isə praktik işlərin yerinə yetirilməsinə həsr olunur.* Bunun

həyata keçirilməsi yolları, yuxarıda deyildiyi kimi, təcrübi məşğələ üzrə tətbiq olunan sillabusda əks olunmuşdur.

Laboratoriya məşğələlərinin ilk *beş* mövzusu ifaçı üçün vacib olan bacarıqların inkişaf etdirilməsinə, nitq texnikası və məntiqi oxu vərdişlərinin tərbiyəsinə, emosional-obrazlı ifadəliliyə nail olunmasına və ifaçılıq təhlilinin mərhələlərinin praktik mənimsənilməsinə həsr edilmişdir. Sonrakı məşğələlərdə isə müxtəlif ədəbi növ və janrda olan bədii əsərlərin ifadəli oxusu üzrə praktik işlərin təsviri verilmişdir.

Yuxarıdakı cədvəl laboratoriya məşğələlərinin məzmunu barədə təsəvvür yaradır, lakin bədii əsərlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusunun təşkilinə həsr edilən məşğələlər barədə geniş şərhin verilməsini faydalı hesab edirik. Bu məşğələlərdə icra olunan işlərin əsasında *ifaçılıq təhlili* dayanır. Həmin təhlilin mahiyyətini, təbii yollarını mühazirələrdən və təcrübi məşğələlərdən öyrənən tələbələr mənimsədiklərini laboratoriya məşğələlərində dərinləşdirirlər. Laboratoriya işi kimi təqdim olunan tapşırıqlar yerinə yetirilərkən aşağıdakı tələblər diqqət mərkəzində saxlanılır:

1. *Mətnin (əsrin) məzmunu mükəmməl qavranılmalıdır.*
2. *Ədəbiyyatşünaslıq təhlili zəminində iş aparılmalıdır: əsrin mövzusu, ideyası müəyyənləşdirilməli, obrazları təhlil edilməli, bədii xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmalıdır.*
3. *Mətn (əsr) hissələrə, onlar da parçalara bölünməli, hər birinin mətnaltı mənası və ifaçılıq vəzifəsi müəyyənləşdirilməlidir.*
4. *Məntiqi vurğulu sözlər, fasilələrin (məntiqi, psixoloji, fizioloji) yeri, məzmunu uyğun olaraq, intonasiyanın aldığı çalarlar, səsə əsas keyfiyyətinin (ucalıq, temp, tembr və s.) təzahür məqamları, ünsiyyət formaları müəyyənləşdirilməli və mətn üzərində şərti işarələrlə göstərilməlidir.*

5. *Ədəbi növün özəlliyindən irəli gələn cəhətlər (nəsrdə: təsvirlərin, təhkiyənin, yazıçı mühakiməsinin oxu xüsusiyyətləri; lirik əsərlərdə: ifa tipləri – deklamativ-ritorik, avazla, danışiq) aydınlaşdırılmalı və ifadə – oxuda necə fərqləndiriləcəyi göstərilməlidir.*

Deməli, bədii əsərlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusuna həsr olunan məşğələlərdə ifaçılıq təhlilinin aparılması zəruridir. Lakin bu təhlilin təşkilində auditoriyanın – tələbələrin səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Məsələn, üzərində iş aparılacaq əsərin məzmunu, ideyası, bədii xüsusiyyətləri barədə tələbələrdə dolğun təsəvvür varsa, ifaçılıq təhlilinin ilk iki tələbi *yığcam müsahibənin* aparılması ilə həyata keçirilə bilər. İfaçılıq təhlilinin sonrakı tələbləri üzrə aparılan işlər də tələbələrin məlumatlılıq səviyyəsi nəzərə alınmaqla gerçəkləşdirilir. Lakin bütün hallarda iki cəhət unudulmamalıdır:

- bədii əsərlərin məzmunu, ideyası, bədii xüsusiyyətləri mükəmməl öyrənilməlidir;
- ifaçılıq təhlilinin ayrı-ayrı mərhələlərində (burada “tələblər” adlandırılır) aparılan işlər əlaqələndirilməlidir.

Laboratoriya məşğələlərində fərqli *iş formalarının* tətbiqi mümkün və faydalıdır. Bu və ya digər məsələ ilə bağlı hər bir tələbənin bilik və bacarığının hansı səviyyədə olduğunu aşkara çıxarmağı qarşısına məqsəd qoyan müəllimin fərdi iş formasından istifadə etməsi daha məqsədəuyğundur. İş formalarının qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi səmərəli nəticənin əldə olunmasına geniş imkan yaradır. Bunu belə təsəvvür etmək olar: təklif olunmuş tapşırığın üzərində fərdi işləyən tələbələr cütlük şəklində fikir mübadiləsi aparır, cavablarında düzəlişlər edirlər, sonra kiçik qruplarda birləşərək müzakirəni genişləndirir, dəqiqləşdirmələr aparır, təqdimata hazırlaşırlar, daha sonra isə bütün sinif birgə müzakirə həyata keçirir.

Kitabın “**Əlavələr**” bölməsində tələbələrin müstəqil işi üçün çalışma və tapşırıqlar verilmişdir. Həmin tapşırıqlardan auditoriyada müvafiq mövzuların tədrisində istifadə etmək olar.

Onları, həmçinin fərdi tapşırıq kimi də tətbiq etmək mümkündür.

Laboratoriya məşğələlərini keyfiyyətli təşkil etmək, tələbələrə praktik fəaliyyətini səmərəli qurmaq müəllimdən yüksək səvişdə, ciddi hazırlıq və böyük zəhmət tələb edir. O, fənnin mahiyyətini incəliklərinə qədər bilməli, laboratoriya məşğələlərinin məzmunu və quruluşu barədə aydın təsəvvürə malik olmalıdır.

Təcrübədən məlumdur ki, laboratoriya işinin yerinə yetirilməsi prosesində müəllimin fəaliyyəti xüsusi forma alır. Tələbələrə necə işlədiyini məşğələ boyu izləyən müəllim ehtiyac yaranan məqamlarda onlara istiqamətləndirici suallarla yardım edir.

Tələbələrə təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək mümkündür. Bunlardan meyar cədvəllərinin tətbiqini daha faydalı hesab edirik. Aşağıdakıların meyar qismində qəbul edilməsini (meyarların müəyyənləşdirilməsində müəllim sərbəstdir) məqbul sayırıq. Bu meyarlar ümumi səciyyəlidir, onların hər birini konkret növlərə bölmək mümkündür.

- tapşırığı elan olunmuş vaxtda icra edir;
- mətnin oxusunda səmərəli fəaliyyət göstərir;
- mətnin məzmununun öyrənilməsində fəallıq göstərir;
- təhlil mərhələsində səmərəli nəticə əldə edir;
- xüsusi təhlilin tələblərini əhatə edir;
- mətnin oxusunda ifadəli vəzifəsini uğurla gerçəkləşdirir;
- ifadələrə həqiqi meyarlarla qiymət verir.

Pedaqoji ədəbiyyatda laboratoriya məşğələlərinə münasibətdə iki mövqe özünü qabarıq göstərir. Bəzi alimlərin fikrincə, laboratoriya işi yalnız yaradıcı xarakterdə olmalıdır. Digərlərinə görə, tələbələr mühazirə və təcrübə məşğələlərdə mənimsədiklərini laboratoriya məşğələlərində “müəllimə qaytarmalıdırlar”. Bu mövqe tələbələrə müstəqilliyinin, yaradıcılığının nəzərə alınmaması deməkdir.

Fikrimizcə, qazanılmış bilik və bacarıqların yeni şəraitdə və yeni təlim materialları əsasında *yaradıcılıqla* tətbiqi laboratoriya məşğələlərinin başlıca məqsədi olmalıdır.

***

Bu dərs vəsaiti ifadəli oxudan laboratoriya məşğələlərinə həsr olunmuş ilk kitab deyildir. Belə bir dərs vəsaiti (S.Hüseynoğlu. “İfadəli oxudan laboratoriya məşğələləri”. B, 2005) xeyli müddət əvvəl tələbələrin istifadəsinə verilmişdir. Daha sonralar – 2019-cu ildə “İfadəli oxunun əsasları” dərs vəsaitinə laboratoriya məşğələlərini əhatə edən bölmə əlavə edilmişdir. Tələbələrin istifadəsinə verilən “İfadəli oxu: laboratoriya məşğələləri” adlı bu dərs vəsaiti əhatə etdiyi mövzulara, məzmununa, dərslərin təşkili metodikasına görə fərqlənir.

BİRİNCİ MƏŞĞƏLƏ

Mövzu:	<i>İfaçı üçün vacib olan bacarıqların inkişaf etdirilməsi (intonasiyanın təbiiliyi, diqqət, sözlə təsir, ünsiyyət).</i>
Məqsəd:	<i>Mühazirədə, təcrübi məşğələlərdə mənimsənilmiş bacarıqların – intonasiyanın təbiiliyi, diqqət, sözlə təsir, ünsiyyət – inkişafına nail olmaq.</i>
Təchizat:	– <i>S. Hüseynoğlu. “İfadəli oxunun əsasları”. B., 2019, səh. 105-108.</i> – <i>Çalışma və tapşırıqlar.</i>
Xatırlatma:	<i>Mövzunun təcrübi məşğələdə öyrədilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir.</i> – <i>Nəzəri məlumat: “Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun əhəmiyyəti”. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 3-12).</i> – <i>İlkin praktik bacarıqların (intonasiyanın təbiiliyi, diqqət, sözlə təsir, ünsiyyət) yaradılması üzrə iş. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 105-108).</i>

Məşğələnin gedişi

Tələbələrin mühazirə və təcrübi məşğələdə mövzu ilə bağlı mənimsədikləri bilik və bacarıqların səviyyəsi yığcam müsahibə ilə aşkara çıxarılır. Müsahibədə aşağıdakı suallardan istifadə etmək məqsəduyğundur:

1. “İntonasiya” anlayışını necə izah edərsiniz?
2. “İntonasiyanın təbiiliyi” anlayışının mahiyyətini necə başa düşürsünüz?
3. İntonasiyanın təbiiliyinə necə nail olmaq mümkündür?
4. Həyatda, bədii mətnin oxusunda diqqətin rolu, sizcə, nədir?
5. “Sözlə təsir” anlayışının mahiyyətini necə izah edərsiniz?
6. Dinləyicini maraqlandırmaq, ona sözlə təsir etmək üçün hansı şərtlərə əməl edilməlidir?

7. “Ünsiyyət” anlayışının mahiyyətini necə başa düşürsünüz?
8. Danışanla dinləyənin arasında həqiqi ünsiyyətin yaranması üçün hansı şərtlər vardır?

Məşğələnin sonrakı təşkili müsahibənin nəticəsindən asılıdır. Cavablar qənaətləndirici olarsa, şəlişmə və tapşırıqların icrasına dərhal başlamaq mümkündür. Cavablar qənaətbəxş olmasa, tələbələrən **“Məlumat üçün”** başlıqlı mətnlə tanışlığına vaxt ayrılır.

Çalışma və tapşırıqların icrası üçün ayrılan vaxt əvvəlcədən elan olunur. Vaxt bədcəsi işin həcmindən, qrupun səviyyəsindən və s. asılı olaraq müəyyənəşdirilir.

Məlumat üçün

“Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun əhəmiyyəti” mövzusunda keçilən ilk müəzirədə “intonasiya”, “intonasiyanın təbiiyi”, “sözlə təsir” anlayışları barədə məlumat verilmişdir. İntonasiya oxunun və hər cür nitqin mühüm ifadəlilik vasitəsidir. İnsanın hissləri intonasiyada təzahür edir. İntonasiya insanın sevincini, kədərini, qəzəbini, nifrətini, bütövlükdə ovqatını əks etdirir. O, “çox mürəkkəb, rəngarəng bir hadisədir. İntonasiya, yəni səsin alçalması və ucalması, sürət, yəni nitqin sürətlə və ya aramla cərəyanı, səsin gücü, yəni nəfəsvermənin, tələffüzün güclü və ya zəifliyi, səsin duyğularla parçalanması, duyğu boyası, yəni qorxu, sevinc və daha başqa belə bir hissi hallara görə dəyişikliklərə uğraması kimi rəngarəng cəhətlərə malik bir hadisəsidir.” (Ə. Dəmirçizadə).

Danışanın niyyətindən asılı olaraq, eyni bir söz, yaxud cümlə fərqli intonasiya çalarlarında tələffüz edilə bilər. Məsələn, “Axşam bizə qonaq gələcək” cümləsini hazırlıq görməyən ev sahibinin bir cür, işini ehtiyatlı tutmuş başqasının isə fərqli şəkildə tələffüz etməsi təbiidir.

İntonasiyanın təbiiliyi danışanın dediklərinə münasibətindən asılıdır. Səmimi hisslərini ifadə edən insanın intonasiyasında təbiilik, hərarət dərhal duyulur. Həqiqi niyyətini gizləyərək danışan adamın intonasiyasında qeyri-səmimiliyi, süniliyi duymaq çətin olmur.

*Deməli, əsərin oxusunda inandırıcı, səmimi, təbii intonasiyanın yaranması ifaçının əsəri necə dərk etməsindən, duymasından və ona münasibətindən asılıdır. Əsərin məzmunundan, mənasından doğan intonasiya həmişə cəlbedici və təbii olur. O, ifaçıda, necə deyərlər, qeyri-iradi, öz-özünə yaranır. Saxta, qondarma, “özündən toxuma” intonasiya diqqətli dinləyici tərəfindən dərhal başa düşülür, heç bir rəğbət doğurmur. Çünki belə intonasiya hisslərin, duyulanın, yaşanmışın nəticəsində yaranmır, boğazdan yuxarı, özünü məcburetmə yolu ilə təzahür edir. Deyilənləri yaxşı başa düşmək üçün danışanı **diqqətlə** dinləmək vacibdir. Diqqət bədii əsərdəki incəliklərin duyulmasında da müstəsna rol oynayır. Məhz onun sayəsində əsərin ideya-bədii keyfiyyətlərini anlamaq və dəyərləndirmək mümkün olur.*

*Danışan adam fikirlərinin təsirli olmasına səy göstərir. Başqa sözlə, o, müsahibinə **sözlə təsir** etmək niyyətini gerçəkləşdirməyə çalışır. Danışan dinləyəni maraqlandırmaq, öz fikirlərinə şərik etmək üçün məqsədyönlü nitq fəaliyyətini reallaşdırır. Bədii əsərə ifaçıda yaranan **münasibət** dinləyiciyə təsir etmək **niyyətini** doğurur. O bu niyyəti **ifaçılıq vəzifəsi** kimi dəyərləndirir və dinləyiciyə **sözlə təsir** etmək üçün məqsədyönlü fəaliyyət göstərir – ifadəli oxusunu gerçəkləşdirir. Sözü təsiri o vaxt səmərəli olur ki, dinləyicilərlə **ünsiyyət** yaradılmış olsun. Bunun necə baş verdiyini həyatı misalla nəzərdən keçirək. Müsahibini diqqətlə dinləyən adam onunla daxilən **ünsiyyətə** girir. Yəni fikrən onunla ya razılaşıır, ya da razılaşmır. Bu*

daxili əlaqə – ünsiyyət qarşılıqlı olur, yəni danışanla dinləyənin arasında baş verir.

Təcrübi məşğələnin (seminarın) ilk mövzusunda (“Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun əhəmiyyəti”) artıq qeyd edildiyi kimi, həm nəzəri məlumat, həm də ilkin praktik bacarıqlar mənimsənilir. Dərsin birinci yarısı (təxminən 35-40 dəqiqə) nəzəri məlumatların öyrənilməsinə, möhkəmləndirilməsinə, qalan vaxt isə praktik bacarıqların mənimsənilməsinə həsr olunur. Öyrənilən nəzəri məlumatı ümumi şəkildə belə ifadə etmək olar:

- fənnin məqsəd və vəzifələri;*
- “bədii oxu” və “ifadəli oxu” anlayışlarının mahiyyəti;*
- intonasiyanın təbiiliyinə, sözlə təsirə və həqiqi ünsiyyətin yaradılmasına nail olmağın əhəmiyyəti və yolları;*
- ifadəli oxunun ədəbiyyat dərslərində təlimi və tərbiyəvi əhəmiyyəti. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 3-12).*

Həmin məşğələnin ikinci yarısında isə ifaçı üçün vacib olan bacarıqların – intonasiyanın təbiiliyi, diqqət, sözlə təsir, ünsiyyət – mənimsənilməsi həyata keçirilir. Bu məqsədlə dərs vəsaitindəki “Nitq texnikası vərdislərinin tərbiyəsi” başlıqlı materialda təklif olunmuş çalışmaların bir qismi yerinə yetirilir. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 105-108).

Bu, aşağıdakı ardıcılıq gözlənilməklə həyata keçirilir.

- 1. Bədii oxu ustasının ifasında lirik şeirdən kiçik bir parçanın səsləndirilməsi təklif olunur. İfanın doğurduğu emosionallığın dərinliyinə, intonasiyanın təbiiliyinə diqqət yetirilir. Qeyd edilir ki, bədii oxu ustası sözlə təsirə ona görə nail ola bilmişdir ki, şeirdəki ovqatla yaşamış, lirik qəhrəmanın hisslərinə şərik olmuşdur. Tələbələrin diqqəti dərs vəsaitindəki fikrə cəlb edilir: “Deməli, hər bir əsərin oxusu prosesində dinləyicidə emosionallıq o zaman yaranır ki, sözün təsiri mövcud*

olsun. Sözüün təsiri isə o halda mümkündür ki, həqiqi, səmimi hisslərin ifadəçisi olsun. Söhbət intonasiyanın təbiiliyinə nail olmaqdan gedir” (səh.105).

2. *Tələbələrə müxtəlif (uğurlu və uğursuz) vəziyyətlərdə qapı arxasından eşidilən “Kimdir?” sualına “Tez açın” sözlərini tələffüz etməklə cavab vermək, öz hisslərini **təbii intonasiya** ilə ifadə etmək təklif olunmuşdur (səh. 106).*
3. *Bunun davamı kimi, “Bu gün isti olacaq”, “Sabah komissiya gələcək” kimi cümlələri müxtəlif niyyətləri ifadə etmək məqsədilə tələffüz etmək nəzərdə tutulmuşdur (səh.107).*
4. *Dərs vəsaitində **diqqətlə** bağlı çalışmaların (səh.107), **ünsiyyətə girmək, sözlə təsir etmək** bacarıqlarının inkişafı üçün tapşırıqların (səh. 108) yerinə yetirilməsi təklif olunmuşdur.*

Təcrübi məşğələdə mənimsənilmiş ilkin praktik bacarıqlar aşağıda təklif olunan çalışma və tapşırıqların uğurla yerinə yetirilməsinə imkan verir.

Variantlardan birini seçərək işləyin

Birinci variant

Göstərilən qaydalara əməl etməklə çalışma və tapşırıqları yerinə yetirin.

1. *Çalışma və tapşırıqları fərdi olaraq yerinə yetirin.*
2. *Parta yoldaşınızla (cütlik şəklində) fikir mübadiləsi aparıb cavablarınızı müzakirə edin.*
3. *Kiçik qruplarda birləşərək müzakirəni genişləndirin, təqdimata hazırlaşın.*

4. *Fərdi olaraq təqdimatlar etməklə fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.*

Unutmayın: 1,2,8-ci bəndlər intonasiyanın təbiiliyi, 3,7-ci bəndlər diqqət, 4,5,6-cı bəndlər isə ünsiyyət və sözlə təsir üzrə bacarıqların inkişafı üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Çalışma və tapşırıqlar

1. “*Sabah iclas olacaq*”, “*Məqaləm bu gün müzakirə ediləcək*,” “*İmtahanlar tezliklə başlanır*” cümlələrini fərqli niyyəti (sevinc və həsrət, təlaş və həyəcan) ifadə etməklə səsləndirin.
2. “*Sabah külək gözlənilir*”, “*Onun köməyə ehtiyacı vardı*” cümlələrini fərqli niyyəti (təəssüf və narahatlıq, laqeydlik və biganəlik) ifadə etməklə səsləndirin.
3. Dəfələrlə olduğunuz iclas zalını şifahi sözlə təsvir edin, daha çox detal xatırlamağa cəhd edin.
4. Şəhərin (qəsəbənin, kəndin) görməli bir yerinə necə getməyin lazım olduğunu izah edin.
5. Oxuduğunuz bədii əsəri mütaliə etməyin faydalı olduğuna yoldaşınızı (yoldaşlarınızı) inandırmağa çalışın.
6. İki nəfərin iştirak etdiyi səhnə (etüd) fikirləşin. İştirakçılardan biri dərstdən sonra dəniz kənarında gəzməyə getməyi təklif edir, ikinci isə imtina edir. Hər iki iştirakçı hər dəfə yeni dəlil göstərməklə dialoqu davam etdirirlər.
7. Aşağıdakı mətnlə tanış olun, diqqətinizi daha çox çəkən üç cəhət göstərin. Seçiminizin səbəbini izah edin.

*Yel əsdi, çəmənlər lay-lay uğundu,
Otlar bir-birinə dəydi, toxundu,
Meşələr qoynunda nəğmə oxundu,
Dedilər: bu sərin bulaqlarındı.*

8. Mətni oxuyun, məzmununa uyğun olaraq səsinizdə fərqli çalarların yaranıb-yaranmadığına diqqət edin.

Məşədinin satmaq üçün ona verdiyi qarını bu gün bir it əlindən qapıb qaçmışdı. Bunu Bahardan eşidən məşədinin gülməyi tutmuş:

– Dünən yumurtadan çıxan cücənin mən yekəlikdə kişiyə kələk gəlməyinə baxın! – demişdi.

Sonra əlini Baharın ciblərinə salıb axtarmış: – Neyləmişən, – demişdi, – bir manatı, yerini de! Nəyə verib yemisen, düzünü de!

Uşağın dil-dodağı tutulmuş, altdan yuxarı baxan qara məsum gözləri böyümüşdü. And-aman eləmişdi ki, it aparıb.

Qəssab onun qolundan tutub eşiyə itələmişdi:

– Get, bir manatı gətir, sonra gəl!

Bahar qorxusundan cıqırını çəkmədi. Küçəyə çıxdı. Lakin küçədə dayanmaq olardımı? Soyuq adamı qılınc kimi kəsirdi.

İkinci variant

Göstərilən qaydalara əməl etməklə çalışma və tapşırıqları yerinə yetirin.

1. *Çalışma və tapşırıqları fərdi olaraq yerinə yetirin.*
2. *Kiçik qruplarda birləşərək hazırladığınız cavalarla bağlı fikir mübadiləsi aparın.*
3. *Fərdi olaraq təqdimatlar etməklə geniş fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.*

Unutmayın: *1,2-ci bəndlər intonasiyanın təbiiliyi, sözlə təsir, 3,4,5-ci bəndlər diqqət və ünsiyyət, 6-cı bənd sözlə təsir, 7,8-ci bəndlər intonasiyanın təbiiliyi, sözlə təsir, ünsiyyət üzrə bacarıqların inkişafı üçün nəzərdə tutulmuşdur.*

Çalışma və tapşırıqlar

1. “*Danışıqlar nəticə vermədi*”, “*Onlar qalib gəlirlər*” cümlələrini fərqli niyyəti (sevinc və təəssüf) ifadə etməklə səsləndirin.
2. “*Dəvədən böyük fil var*”, “*Buynuzsuz qoçun qisası buy-nuzlu qoçda qalmaz*” atalar sözlərini fərqli niyyəti (nəsi-hətamiz və təhdid) ifadə etməklə səsləndirin.
3. Təhsil aldığınız müəssisənin xarici görünüşünü şifahi sözlə təsvir edin. Təsvirinizin dəqiq və əhatəli olmasına çalışın.
4. Yaxşı tanıdığınız bir adamın xarici görünüşünü şifahi sözlə təsvir edin. Dinləyicilərdə dolğun təsəvvürün yaranmasına çalışın.
5. Dəfələrlə müşahidə etdiyiniz rəsm əsərini şifahi sözlə təsvir edin. Dinləyicilərin dolğun təsəvvür qazanmalarına səy göstərin.
6. Tələbə yoldaşınıza (yoldaşlarınıza) imtahanlara birlikdə hazırlaşmağın faydalı olduğunu inandırmağa çalışın.
7. Aşağıdakı mətnlə ətraflı tanış olun. Mətni ucadan oxuyun. Dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək, ifanızın təsirli olmasına nail olmaq üçün hansı vasitələrdən istifadə etdiyinizi izah etməyə çalışın.

İki ürək yoldaşı və sirdaşı ara-ara danışır, sonra qocaman meşə ilə təpələnmiş qarı aşa-aşa, sürüşüb dərinə düşəndə buranı kəl kimi yara-yara irəliləyir, meşənin daha da xəlvətlərinə girir, xeyli sonra çalışa-çabalaya buranı da yarıb, külək dəyən tala güneyə çıxır, uca dağlara dikəlib buraları da aşır, qarla süpürləşə-süpürləşə irəliləyirdilər. Onları gecənin bu çovğunlu çağında qərribə bir inad, güclü bir inam sanki sehrli yollarla, nağıllarda görünməyən çətinliklərin içərisindən keçirib dönməz addımlarla qüdrətlə irəliyə aparırdı.

Arabir də elə meşə arası təkəm-seyrək obalardan işıltı görünür, oradan qırmızı alov çıxır, eyvan küncələrinə

dürtlülmüş kənd itlərinin hürüşmələri eşidilir, tezəcə də ulartı qoparan çovğunlu səslər içində itirdi. Onlar heç bir işığı gələn obaya yaxınlaşmadan kənar-kəsmə ötür, döngəli-düyünlü yerlərlə getdikcə yorulmaqdan artıq qızısqıqları üçün belə bir hərəkətə alışmışdılar.

8. Mətnlə ətraflı tanış olun. Ucadan oxuyun. İfanızın səmimi və təbii olması üçün hansı vasitələrdən və necə istifadə etdiyinizi izah edin.

Bu, otuz iki, otuz üç yaşlarında, ortaboşlu, xoşsifət, tünd alagözlü bir adam idi. Onun üzünün cizgilərində heç bir müəyyən ideya, heç bir gərginlik və yığcam fikir ifadəsi yox idi. Fikir onun üzündə azad bir quş kimi uçur, gözlərində qanad çalır, yarıaçıq dodaqlarına qonur, alının qırıqları arasında gizlənir, sonra tamamilə yox olurdu, bu zaman mülayim, ilıq bir qayğısızlıq və laqeydlik şüası onun bütün üzünü işıqlandırır. Bəzən onun gözləri qaralır, sanki yorğunluq və sıxıntı ifadə edirdi. Lakin nə yorğunluq, nə də can sıxıntısı, yalnız üzünün deyil, bütün ürəyinin də hakim və əsas ifadəsi olan mülayimliyi onun üzündən ayıra bilməzdi; könlü isə onun gözlərində, təbəssümündə, başının, əlinin hər bir hərəkətində aşkar təzahür edirdi.

Evdə iş

1. Məşğələdə mənimsənilmiş nəzəri və praktik bacarıqları dərinləşdirmək və möhkəmləndirmək.
2. “Səs və nitq” mövzusu üzrə öyrənilmiş nəzəri bilikləri təkrar etmək. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 22-36).
3. Nitq texnikası vərdislərinin inkişafı ilə bağlı təcrübi məşğələdə mənimsənilmiş bacarıqları (tənəffüs, səs, diksiya) dərs vəsaitindəki çalışmalar əsasında təkmilləşdirmək. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 108-115).

İKİNCİ MƏŞĞƏLƏ

Mövzu:	<i>Nitq texnikası vərdişlərinin tərbiyəsi (tənəffüs, səs, diksiya).</i>
Məqsəd:	<i>Mühazirədə, təcrübi məşğələlərdə mənimsənilmiş bacarıqların – oxuda tənəffüs, səsdən istifadə, danışiq səslərinin tələffüzü – inkişafına nail olmaq.</i>
Təchizat:	– <i>S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 22-36; 108-115.</i> – <i>Çalışma və tapşırıqlar.</i>
Xatırlatma:	<i>Mövzunun təcrübi məşğələdə öyrədilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir.</i> – <i>Nəzəri məlumat: “Səs və nitq”. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 22-38).</i> – <i>İlkin praktik bacarıqların (tənəffüs, səs, diksiya) yaradılması üzrə iş. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 108-115).</i>

Məşğələnin gedişi

Tələbələrin (“Səs və nitq”) mövzucu ilə bağlı bilik və bacarıqlarının səviyyəsi yığcam müsahibə ilə müəyyən edilir. Müsahibədə aşağıdakı suallardan da istifadə etmək məqsəduyğundur:

1. “Nitq texnikası” anlayışının mahiyyətinə nələr daxildir?
2. Tənəffüsün hansı növləri var?
3. Oxuda düzgün tənəffüs qaydalarını kim nümunə ilə nümayiş etdirə bilər?
4. Səsin əsas keyfiyyətləri hansılardır?
5. Səsin fərqli keyfiyyətlərinin oxuda necə təzahür etdiyini kim misallarla nümayiş etdirər?
6. Yaxşı köklənmiş səsin hansı xüsusiyyətləri var?
7. “Səsin uçarlığı” anlayışının mahiyyətini necə başa düşürsünüz?
8. Səsin uçarlığına nail olmağın qaydasını kim nümunə ilə nümayiş etdirər?
9. “Diksiya” anlayışının mahiyyətini kim izah edər?
10. Kim sait səslərdən bir neçəsinin sözlərdə yerinə görə fərqli tələffüz edildiyini nümunələrlə nümayiş etdirər?

Cavabların səviyyəsi məşğələnin sonrakı mərhələlərdə necə təşkil edilməsinə təsir edir. Tələbələrin nəzəri məlumatı zəif olarsa, **“Məlumat üçün”** başlıqlı mətnlə tanışlıq vacib olur. Tələbələr bu mətnlə iş prosesində də tanış ola bilərlər. Lakin belə olanda müəllimə tez-tez suallarla müraciət etməyə məcbur olurlar.

Tələbələrin mövzu ilə bağlı müəyyən nəzəri məlumatı, ilkin praktik bacarıqları aşkara çıxarsa, birbaşa çalışma və tapşırıqların icrasına başlamaq mümkündür.

Tələbələrin müstəqil işləmələri üçün müəyyənləşdirilmiş vaxt elan olunur.

Məlumat üçün

*İfadəli oxunun uğurlu olması üçün **üç şərtin** gözlənilməsi vacibdir. Bunlardan **birincisi** ifadənin nitqinin düzgün və dəqiq olmasıdır. Yəni ifadəçi oxu prosesində: a) Düzgün tənəffüs etmək qaydalarına əməl etməli; b) Səsini idarə etməyi bacarmalı; c) Danışqı səslərini dəqiq, aydın tələffüz etməlidir. Təcrübi məşğələdə bu anlayışlarla bağlı nəzəri məlumat mənimsənilir. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh.22-38).*

*Adi danışqda, eləcə də oxu zamanı düzgün **tənəffüs** edil-məməsinin mənfi nəticələri olur. Danışanın (oxuyanın) səs telləri quruyur, o, tez yorulur, fikri ardıcıl çatdırmaqda çətinlik çəkir, dinləyənin isə diqqəti yayınır, eşitdiklərini qavramaqda çətinlik çəkir. Bunun baş verməməsi üçün oxuya başlamazdan əvvəl burun boşluğu ilə dərindən nəfəs almaq, fikrin nisbi bitkinliyi məqamlarında (nitq parçalarında) ağız boşluğu ilə əlavə nəfəs almaq vacibdir. Düzgün tənəffüs qaydalarına alışmaq üçün təcrübi məşğələdə icra edilmiş çalışmalar (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh.108-110) əhəmiyyətlidir. Çalışma 4-dən nümunələr:*

Göstərilən yerlərdə nəfəs almaqla atalar sözlərini oxuyun.

(Nəfəs alın) Tək əldən (əlavə nəfəs alın) səs çıxmaz.

(Nəfəs alın). Yalan sözün (əlavə nəfəs) axırı olmaz.

(Nəfəs alın) Ehtiyat (əlavə nəfəs) igidin yaraşığıdır;

(Nəfəs alın). Arxı atlanmamış (əlavə nəfəs) “hop” demə.

İfaçı üçün əsas ifadə vasitəsi olan **səsin** keyfiyyəti, idarə olunması ilə bağlı nəzəri məlumat və praktik bacarıqların olması da vacibdir. Səsin əsas keyfiyyətləri bunlardır: güc, ucalıq, temp, tembr. Səsin **gücü** rəqlənmənin genişlənməsindən, başqa sözlə, səs dalğasının qalxıb-enmə nöqtələri arasındakı məsafədən asılıdır.

Səsin **ucalığı** tonun əvəzlənməsi, ondakı dəyişmələrlə bağlıdır. Səs yüksək, orta, alçaq olmaqla fərqləndirilir. Oxu zamanı səsin fərqli ucalıqda olması oxunan mətnin məzmunundan irəli gəlir.

Səsin **tempi** (sürəti, davamlığı) rəqlənmənin kəsilərək, yaxud uzadılaraq davam etmə müddəti ilə ölçülür. Deməli, temp ağır, orta, sürətli olmaqla təzahür edir. Tempdəki dəyişikliyi, yəni onun ağır, orta və ya sürətli olmasını, təbiidir ki, oxunan əsərin məzmunu təyin edir.

Səsin **tembri** onun xüsusi keyfiyyəti, spesifik boyası anlamındadır. Əsas tondan başqa eşidilən əlavə obertonlar səsin fərdiləşməsinə səbəb olur. Məhz bunun sayəsində insanların səsləri fərqləndirilir. Tembr, həmçinin nitqdə hisslərin (sevinc, kədər, qəzəb və s.), niyyətin, bütövlükdə emosional ovqatın təzahür etməsini şərtləndirir.

Yaxşı köklənmiş səsin səciyyəvi xüsusiyyətləri olan mütəhərriklik, məlahətlik, uçarlıq ifanın keyfiyyətinə az təsir etmir. **Mütəhərriklik** səsin gərginlik duyulmadan gücə, ucalığa, tempə görə dəyişmə imkanlarını ifadə edir. **Məlahətlik** səsə xırıltı, boğuqluq, fısıltı kimi cəhətlərin olmaması ilə şərtlənir. **Uçarlıq** səsin səslənmə məkanında (otaq, zal və s.) aydın eşidilməsi anlamında başa düşülür.

Nümunələrə nəzər salaq.

Aşağıdakı misraların məzmunu səs tonunun yüksək olmasını tələb edir:

*Vətən! Çoxmu sevir məni o vətən!
Mənə həcv yazır hər yoldan ötən...
Çox da tərifləmə mənə vətəni,
Bu qılınıc omasa yeyərlər məni!*

Aşağıdakı nümunədə birinci misra uca səslə və sürətli oxu tələb edir, ikinci misranın oxusunda isə səsin tonu xeyli aşağı düşür və ağır (aramla) oxu gerçəkləşdirilir.

*Yerəmi batdı oğlum, göyəmi çıxdı oğlum?
Bəlkə, mən yanılmışam, əzəldən yoxdu oğlum?*

*Danışiq səslərinin dəqiq və aydın tələffüz edilməsi – **diksiya** ifadəli oxu, ümumiyyətlə ifadəli nitq üçün çox vacibdir. Aydın tələffüzə yiyələnmək artikulyasiya aparatının işinin düzgünlüyündən asılıdır. Dodaqların qeyri-çevikliyi, dilin hərəkətində tənbəllik, söz sonunun “yeyilməsi” və s. qüsurların aradan qaldırılması üçün xüsusi çalışmaların yerinə yetirilməsi faydalıdır.*

Diksiya barədə təcrübi məşğələdə həm nəzəri məlumat verilərkən (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları.B., 2019, səh.28-36), həm də praktik bacarıqlar yaradılarkən (yenə orada, səh.112-115) çalışmalar icra etdirilir. Həmin çalışmalardan nümunələrə nəzər salaq.

Çalışma 1.

Dərindən nəfəs alın, havanı bir anlığa ciyərlərinizdə saxlayın, göstərilən sait səslərin hər birinin tələffüzündən sonra qısa fasilə edin. Saitlərin hər birini növbə ilə səssiz,

pıçılıtlı ilə, astadan, ucadan, daha ucadan və tempi sürətləndirməklə tələffüz edin: a-ı-o-u-ə-e.

Çalışma 2.

Sait səsləri samit səslərlə birləşdirməklə (əvvəlcə bir sait bir samit, sonra bir sait iki samit) pıçılıtlı ilə, astadan, ucadan, daha ucadan və tempi tədricən sürətləndirməklə tələffüz edin: ba-bı-bo-bu-bə-be-bi-bö-bü; bam-bım-bom-bum-bəm-bem-bim-böm-büm.

Çalışma 3.

Göstərilən sözləri ucadan tələffüz edin. Tələffüzünüzdün düzgünlüyünü orfoepiya lüğəti ilə yoxlayın.

1. Dəqiqəbaşı. 2. Diaqnoz. 3. Dördbucaq. 4. Əcdad. 5. Seyrəksaçlı. 6. Təravətli. 7. Təmkinli. 8. Yarımdairə. 9. Məldarlıq. 10. Mətinləşmək.

*Düzgün **ədəbi tələffüz** – orfoepiya qaydalarına əməl edilməsi ifadəli oxunun səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Danışiq səslərinin müxtəlif fonetik şəraitdə (ayrılıqda, digər həmcins, yaxud ayrıcins səslə yanaşı olduqda və s.), qrammatik forma və söz birləşmələrində tələffüz edilməsi, vürğu, intonasiya normaları, sözlərin qəbul edilmiş tələffüz qaydalarına uyğun səsləndirilməsi orfoepiya anlayışının mahiyyətindən irəli gəlir.*

Orfoepiya barədə təcrübi məşğələdə məlumat verilməkdə çalışmalar üzrə iş təşkil edilir (S.Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh.36-38).

Həmin çalışmalardan nümunələr:

*I. Aşağıdakı cümlələrdən **a, ı, o** səslərinin tələffüz çalarlarını müəyyənləşdirməli. Cümlələri ucadan oxumalı.*

- 1) Evi kəndin qırağında olan Qurban kişinin güzəranı ağır keçirdi.*
- 2) Böyük qardaş gərdənini dartıb dodaqlarını büzdü.*
(S.Rəhimov)

*II. Cümlələrdəki **u, ə, e** səslərinin tələffüz çalarlarını müəyyənləşdirməli. Cümlələri tələffüz etməli.*

- 1) *O, uşaqlıqda qovub tutmaq istədiyi kəpənəklər, yuvasını tapmaq istədiyi sığırçınlar kimi uçmaq arzusunda idi.*
- 2) *O, qabağına gələn hər evə, hər idarəyə girib soruşur, telefon axtarırdı. (M.Cəlal)*

Göstərilən qaydalara əməl etməklə çalışma və tapşırıqları yerinə yetirin.

1. *Çalışma və tapşırıqları fərdi olaraq yerinə yetirin.*
2. *Hər çalışmanı uğurla yerinə yetirdiyinizə əmin olandan sonra parta yoldaşınızdan sizi müşahidə etməsini xahiş edin. Fikir mübadiləsi aparın, ehtiyac yaranarsa, çalışmanın üzərində yenidən işləyin.*
3. *Təqdimatlar etməklə yerinə yetirdiyiniz işlərdən nümunələri auditoriya qarşısında nümayiş etdirin.*
4. *Müzakirələrdə fəal iştirak edin.*

Unutmayın: *I(1,2), II(1,2,3,4,5) tənəffüs, 6,7,8,9 səsin ucalığı, 10,11,12,13 səsin sürəti, I(1,2,3,4), II(1) diksiya üzrə bacarıqların inkişafı üçün nəzərdə tutulmuşdur.*

Çalışma və tapşırıqlar

- I. *Təcrübi məşğələdə tənəffüslə bağlı icra etdiyiniz aşağıdakı çalışmaları təkrar edin.*
1. *Şax dayanmalı, bir əli ön tərəfdən qarın divarının üstünə, ikinci əli isə qabırğaların hərəkətinə nəzarət etmək üçün beldən bir az yuxarıya qoymalı, burunla dərindən nəfəs almalı. Havanı bir anlığa ciyərlərdə saxlamalı, sonra isə nəfəsi ağır-ağır buraxmalı. Bu məqamda qarnın çəkildiyinə (yığıldığına), qabırğaların yerini dəyişməsinə nəzarət etməli.*
2. *Nəfəs alın (3 saniyə).*

Ucadan sayın (1, 2, 3, 4, 5).

Əlavə hava qəbul edin (1 saniyə).

Ucadan sayın (1, 2, 3, 4, 5, 6).

Əlavə hava qəbul edin (1 saniyə).

Ucadan sayın (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7).

(15 sayına qədər davam etdirin, bu prosesdə qabırğalar və çiyinlər hərəkətsiz olmalıdır).

II. Yeni çalışmaları yerinə yetirin.

1. Burun boşluğu ilə dərinədən nəfəs alın. Ciyərlərinizdəki havanı **ş** səsinə aramsız (səsi kəsmədən) tələffüz etməklə sərf edin. Səsin sona kimi eyni hündürlükdə olmasına çalışın.
2. Burun boşluğu ilə dərinədən nəfəs alın. Nəfəsinizi üç saniyə müddətində saxlayın. Nəfəs verməklə ucadan, tələsmədən, fasiləyə yol vermədən, sait səsləri nisbətən uzun tələffüz etməklə sayın: bir, iki, üç, dörd, beş.
3. Göstərilən yerlərdə nəfəs almaqla atalar sözlərini tələffüz edin.

(Nəfəs alın) Acı danışan (əlavə nəfəs alın) şirin söz eşitməz.

(Nəfəs alın) Nə tökərsən aşına (əlavə nəfəs alın) o çıxar qaşığına.

(Nəfəs alın) Acıqlı başda (əlavə nəfəs alın) ağıl olmaz.

(Nəfəs alın) Saxla zamanı (əlavə nəfəs alın) gələr zamanı.

(Nəfəs alın) Sonrakı peşmançılıq (əlavə nəfəs alın) fayda verməz.

(Nəfəs alın) Qonşuya ümid olan (əlavə nəfəs alın) şamsız qalar.

4. Burun boşluğu ilə dərinədən nəfəs alın, nəfəsinizi bir saniyə müddətində saxlayıb, ilk atalar sözünü bütövlükdə tələffüz

edin. Birnəfəsə dediyiniz atalar sözünün aydın səslənməsinə, orfoepiya normalarına uyğun olmasına, dinləyiciyə təsir etməsinə səy göstərin. Digər atalar sözlərini də bu qayda ilə tələffüz edin. Atalar sözlərinin hər birini tələb olunan qaydaya nail olana qədər təkrar edin.

*O gəlsə daşla, sən get aşla.
Məzlumun ahı devirər şahı.
Örtülü bazar dostluğu pozar.
Acıqlı başda ağıl olmaz.
Acıqla iş görən zərərin çəkər.
Axacaq qan damarda durmaz.*

5. Mətni oxuyun, oxu prosesində necə tənəffüs etdiyinizə diqqət yetirin. Mətni bir neçə dəfə oxuyandan sonra hansı yerlərdə dərinədən, hansı yerlərdə isə əlavə nəfəs aldığınızı qeyd edin.

*Mən hey göyə baxdım... Göy mənə baxdı...
Yollara baxmaqdan gözlərim axdı,
Şimşək oldu, ancaq bir dəfə çaxdı,
Baxdı qurbanına qurban olduğum.*

*Könül vermək istər bir müjdə yenə
Sevgili yurdumun gözəllərinə;
Şərimdə can verib, göylərdən enə,
Şöhrət və şanına qurban olduğum.*

6. “*Kitabı götür*” ifadəsini əvvəlcə alçaqdan, ikinci dəfə nisbətən ucadan, üçüncü dəfə daha ucadan tələffüz edin. Bunu səsinizin ucalığında təbii dəyişikliyə nail olana qədər təkrar edin.
7. “*Ağacları su verilməlidir*” ifadəsini əvvəlcə alçaqdan, ikinci dəfə nisbətən ucadan, üçüncü dəfə daha ucadan

tələffüz edin. Bunu səsinizin ucalığında təbii dəyişikliyə nail olana qədər təkrar edin.

8. Aşağıdakı mətnlə ətraflı tanış olun, sonra oxuyun. Ucalığına görə səsinizdə baş verən dəyişikliyi qeyd edin.

*Yarab, nədir bir bu qədər ürəkləri qan etməyin,
Qolubağlı qalacaqdır nə vaxtadək Azərbaycan?!*

*İgidlərin İran üçün şəhid olub, əvəzində
Dərd almısan, qəm almısan sən İrandan, Azərbaycan.*

*Övladların nə vaxtadək tərki-vətən olacaqdır?
Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan, oyan, Azərbaycan!*

*Bəsdir fəraq odlarından kül ələndi başımıza,
Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan!*

9. Mətnlə ətraflı tanış olun, sonra oxuyun. Səsinizdə ucalığına görə baş verən dəyişikliyi qeyd edin.

Rüstəm bəy: *İndiyə kimi tamam ömrümdə düşmənlə qabağından qaçmamışam, həmişə və hər yerdə düşmənlə faiq gəlmişəm, bir Allahdan savayı, heç kimdən qorxmamışam... Mən hamı Rüstəməm ki, topdağıtmaz Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum... Mənə bir təşəxxüs satmaqdan ötrü Kərim xanın yurdun xaraba qoydum, tar-mar elədim, evinə od vurdum, külün havaya sovurdum... İndi mən bir ağzından süd iyi gələn cavandan qorxacağam?! Bir at görməmiş, tüfəng əlinə almamış, övrət sifətdə uşaqdan çəkinəcəyəm? Mən, mən Rüstəmi-zəmanə? Heç vaxt!*

10. “Ütünü ora qoymaq olmaz” ifadəsini əvvəlcə aramla, ikinci dəfə bir az sürətlə, üçüncü dəfə daha sürətlə tələffüz edin. Bunu səsinizin sürətində təbii dəyişikliyə nail olana qədər təkrar edin.
11. “Suyun qarşısını kəsin” ifadəsini əvvəlcə aramla, ikinci dəfə bir az sürətlə, üçüncü dəfə daha sürətlə tələffüz edin.

Bunu səsinizin sürətində təbii dəyişikliyə nail olana qədər təkrar edin.

12. Mətnlə ətraflı tanş olun, sonra oxuyun. Sürətə (tempo) görə səsinizdə baş verən dəyişikliyi qeyd edin.

*Yenə o bağ olaydı, yenə o qumlu sahil,
Sular ötəydi dil-dil.
Saçın kimi qıvrılan dalğalara dalaydım,
Dalıb ilham alaydım.
Əndamını həvəslə qucaqlarkən dalğalar,
Qəlbimdə qasırğalar,
Fırtınalar coşaydı, qısqanlıqlar doğaydı,
Məni hirsim boğaydı;
Cumub alaydım səni dalğaların əlindən,
Yapışaydım belindən,
Xəyalımız üzəydi sevda dənizlərində,
Ləpələr üzərində,
İlhamımın yelkəni zərrin saçın olaydı,
Sular xırçın olaydı.*

13. Mətnlə ətraflı tanış olun. Sonra müxtəlif tempdə – aramla, orta, sürətlə oxuyun. Mətnə hansı tempin daha çox uyğun gəldiyini müəyyinləşdirin.

*Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram.
Qolumdakı zəncirləri qıram gərək, qıram.
Azadlığı istəmirəm bir həb kimi, dərman kimi,
İstəyirəm səma kimi, günəş kimi, cahan kimi!
Çəkil, çəkil, ey qəsbkar, mən bu əsrin gur səsiyəm.
Gərək deyil sısqə bulaq, mən ümmanlar təşnəsiyəm!*

- I. Təcrübi məşğələdə artikulyasiya aparatının fəallaşdırılması üzrə icra etdiyiniz aşağıdakı çalışmaları təkrar edin.

1. Dodaqlarınızı kip qapayın. “Bir” sayında üst dodağınızı əzələlərinizi gərginləşdirmədən yuxarı çəkin. “İki” sayında dodağınızı əvvəlki vəziyyətə qaytarın. (Bu məqamda ancaq üst dişləriniz görünməlidir).

Dodaqlarınızı qapayın. “Bir” sayında alt dodağınızı, əzələləri gərginləşdirmədən aşağı çəkin. “İki” sayında dodağınızı əvvəlki vəziyyətinə qaytarın. (Bu məqamda isə yalnız alt dişlər görünməlidir).

2. Dodaqlarınızı kip qapayın. Dişlərinizi yüngülcə sıxın. “Bir” sayında dodaqlarınızı irəli uzadın. (Bu məqamda dodaqlar dairəvi vəziyyət alır). “İki” sayında dodaqlarınızı əvvəlki vəziyyətinə qaytarın.

Dodaqlarınızı kip qapayın. Dişlərinizi yüngülcə sıxın. “Bir” sayında dodaqlarınızı irəli uzadın, “iki” sayında sola, “üç” sayında sağa, “dörd” sayında dairəvi hərəkət etdirin (bütün hallarda dodaqlar dairəvi vəziyyətdə olur).

3. “Bir” sayında dilinizi çıxararaq yuxarı – burnunuzun ucuna doğru qaldırın, “iki” sayında alt çənənizə tərəf buraxın.

Ağzınızı geniş açın, “bir” sayında dilinizi ağız boşluğunda dairəvi hərəkət etdirin; əvvəlcə soldan başlayın və damağın üzərindən sürüşdürməklə sağa hərəkət etdirin. “İki” sayında isə əksinə hərəkət etdirin.

4. “Bir” sayında alt çənənizi bir az gərginliklə aşağı salın, “iki” sayında çənənizi əvvəlki vəziyyətinə qaytarın, dodaqlarınızı kip qapayın.

“Bir” sayında alt çənənizi irəli uzadın, “iki” sayında əvvəlki vəziyyətinə qaytarın.

“Bir” sayında alt çənənizi irəli uzadın, “iki” sayında aşağı buraxın, “üç” sayında sağa hərəkət etdirin, “dörd” sayında sola hərəkət etdirin.

II. Yeni çalışmaları yerinə yetirin.

Danışiq səslərinin tələffüzündə aşağıdakı qaydalara əməl etməli:

- a) Əvvəlcə **səsi**, sonra ardıcıl olaraq səsini iştirak etdiyi **sözü**, **yanıltmacı**, **mətni** tələffüz etməli.
- b) Bunlardan birinin düzgün tələffüzünə nail olmadan digərinə keçməməli.

İ saiti	<i>Sözlər:</i>	iş, ip, il, dil, iri, işçi, dəmir, təlim, iyirmi.
	<i>Yanıltmac:</i>	Çəp keçi çəp keçidi çəpəki keçib çəpərə keçər.
	<i>Mətn:</i>	Ayrı düşdüm mən elimlə, Gedən bulud, getmə, dinlə. Ağla məni öz dilimlə El aşiqi söyləyəni!

E saiti	<i>Sözlər:</i>	ev, el, era, edam, elat, eyib, ekzema, enerji.
	<i>Yanıltmac:</i>	Yetişmiş yemişi yetim yemiş.
	<i>Mətn:</i>	Əsdi vədə yeli yaz müjdəsilə, Qondun eyvanıma yenə, qaranquş! Mən sənə eşqinlə gəlirkən dilə, Uçmağın dərd oldu mənə, qaranquş!

Ə saiti	<i>Sözlər:</i>	əl, əz, əsa, əymə, əyri, əmək, ətalət, əbədiyyət.
	<i>Yanıltmac:</i>	Mollanı əmmamələməlimi, əmmamələməməlimi?
	<i>Mətn:</i>	Ziyafət görmədim, yasıdır ellər, Çoxalmış məzarlar dərdini söylər. Talanmış şanələr, yolunmuş tellər, Olduğunu duydu, imdada gəldim.

Ü saiti	<i>Sözlər:</i>	üç, ün, üns, üzük, üzüntü, ülgülü, üzümçü, ürkütmə.
	<i>Yanıltmac:</i>	Keçilər köçürdülər, küçədən keçirdilər. Küçük qaçdı küçəyə. Keçilərin kiçiyi keçdi küçüyə.
	<i>Mətn:</i>	Bir gül əkdim, açılmamış dərdilər, Zəhmətimdən mənə bir tikan qaldı! Əmək çəkdim, gün keçirdim, gül əkdim, Əməyimdən bir solğun fidan qaldı!
Ö saiti	<i>Sözlər:</i>	öd, ök, ölçü, özgə, döşək, böyük, mötəbər, növbənöv.
	<i>Yanıltmac:</i>	Sizin damda var beş boz başlı beş boz ördək, bizim damda var beş boz başlı beş boz ördək. Sizin damdakı beş boz başlı beş boz ördək bizim damdakı beş boz başlı beş boz ördəyə: "Siz də bizim kimi beş boz başlı beş boz ördəksiniz" demiş.
	<i>Mətn:</i>	Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz, Yəni – bir Vətənin övladıyıq biz, Anamız eynidir, qardaşıq demək, Mən sənə arxayam, sən mənə kömək.
I saiti	<i>Sözlər:</i>	qın, qız, qızmar, qırmızı, qızıdırıcı, qışlaq, qıtlıq, vıyıldı.
	<i>Yanıltmac:</i>	Axşam bozbaş asmışam, çaşıb qazanı boş asmışam.
	<i>Mətn:</i>	Bu sönük ulduzlar məni aldadır, Süzgün gözlərinlə gəl onu andır. Gözlərim yolunda, üzüm haqdadır, Aman, sən yox demə, ey Dan ulduzu!

U saiti	<i>Sözlər:</i>	un, uc, uca, ulu, uyqu, uzaq, büllur, odunçu.
	<i>Yanıltmac:</i>	Ay qılquyruq qırqovul, gəl bu kola gir, qılquyruq qırqovul.
	<i>Mətn:</i>	Köksümdə tyfanlar gəldim irəli, Öpüm kölgən düşən mübarək yeri, Allahın ulduzu o gözəl pəri Sığınmış qoynunda aya , bayrağım!..
O saiti	<i>Sözlər:</i>	ot, on, ocaq, polad, qonaq, kosmos, redaktor, politoloq.
	<i>Yanıltmac:</i>	Boz atın boz torbasını boş as başından, apar işlət gətir, yaş as başından.
	<i>Mətn:</i>	Nə həsrət, nə hicran olsun, Vahid Azərbaycan olsun! Qoy birləşsin, bir can olsun O sahil də, bu sahil də!
A saiti	<i>Sözlər:</i>	at, aş, şam, alma, tale, katib, kamil, dolma,
	<i>Yanıltmac:</i>	Ağ balqabaq, boz balqabaq, boz balqabaq, ağ balqabaq.
	<i>Mətn:</i>	Hər millətin, hər torpağın, Öz adı var, öz ünvanı. Yağılara baş əyməyib, Azərbaycan qəhrəmanı. Vahid vətən himnimizdir, Şəhidlərin axan qanı. Nəsillərə yadigardır, Zaman yazdı bu dastanı.

(Məşğələnin vaxt büdcəsi imkan verərsə, samit səslərin tələffüzü ilə bağlı dərş vəsaitindəki çalışmaların ((S. Hüseynoğlu. *İfadəli oxunun əsasları.B.*, 2019, səh.34-36) yerinə yetirilməsini tələbələrə təklif etmək mümkündür).

Evdə iş

1. Məşğələdə mənimsənilmiş nəzəri bilik və praktik bacarıqları dərinləşdirmək və möhkəmləndirmək.
2. “Nitqin məntiqi” mövzusu üzrə öyrənilmiş nəzəri bilikləri təkrar etmək. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh.38-50).
3. Məntiqi oxu vərdislərinin inkişafı ilə bağlı təcrübi məşğələdə mənimsənilmiş bacarıqları (məntiqi fasilə, məntiqi vurğu, məntiqi melodiya, məntiqi perspektiv) dərs vəsaitindəki çalışmaları əsasında təkmilləşdirmək. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 115-117).

ÜÇÜNCÜ MƏŞĞƏLƏ

Mövzu:	<i>Məntiqi oxu vərdislərinin tərbiyəsi (məntiqi fasilə, məntiqi vurğu, məntiqi melodiya, məntiqi perspektiv).</i>
Məqsəd:	<i>Mühazirədə, təcrübi məşğələlərdə məntiqi oxu vasitələri (məntiqi fasilə, məntiqi vurğu və s.) üzrə mənimsənilmiş bacarıq və vərdislərin inkişaf etdirilməsi.</i>
Təchizat:	– S. Hüseynoğlu. <i>İfadəli oxunun əsasları</i> . B., 2019, səh. 115-117. – <i>Çalışma və tapşırıqlar.</i>
Xatırlatma:	<i>Mövzunun təcrübi məşğələdə öyrədilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir.</i> – <i>Nəzəri məlumat: “Nitqin məntiqi”. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 38-50).</i> – <i>İlkin praktik bacarıqların (məntiqi fasilə, məntiqi vurğu, məntiqi melodiya, məntiqi perspektiv) yaradılması üzrə iş. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 115-117).</i>

Məşğələnin gedişi

Mövzu ilə bağlı tələbələrin mövcud bilik və bacarıqlarının səviyyəsi yığcam müsahibə ilə aşkara çıxarılır. Müsahibədə aşağıdakı suallardan istifadə etmək olar.

1. Məntiqi oxunun əsas ifadəlilik vasitələri hansılardır?
2. Bədii mətnin oxusunda məntiqi fasilələr hansı məqamlarda edilir?
3. Məntiqi fasilənin tətbiqini bədii mətn əsasında kim nümayiş etdirər?
4. Psixoloji, fizioloji və ritmik fasilələrin mahiyyətini nümunələrlə kim aydınlaşdırar?
5. “Məntiqi vurğu” anlayışını necə izah edərsiniz?
6. Bədii mətnin oxusunda onun əhəmiyyətini kim nümunələrlə izah edər?
7. Məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirməyin hansı qaydaları var?
8. “Məntiqi melodiya” anlayışının mahiyyətini kim aydınlaşdırar?
9. Bədii mətnin oxusunda melodikliyin əhəmiyyətini kim nümunələrlə nümayiş etdirər?

10. “Məntiqi perspektiv” anlayışının mahiyyətini kim izah edər? Məşğələnin sonrakı mərhələsinin təşkilində müəhəbbətin nəticəsi əhəmiyyətli rol oynayır. Tələbələrin nəzəri bilik və ilkin praktik bacarıqları zəif olarsa, **“Məlumat üçün”** mətninin oxusu həyata keçirilir. Auditoriyanın səviyyəsindən asılı olaraq, həmin mətnə iş prosesində də müraciət etmək mümkündür.

Müstəqil işin icrası üçün nəzərdə tutulmuş vaxt əvvəlcədən elan olunur.

Məlumat üçün

*“Nitqin məntiqi” mövzusunda dinlənən mühazirədə məntiqi ifadəliliyin vasitələrinin (məntiqi fasilə, məntiqi vurğu, məntiqi melodiya, məntiqi perspektiv) mahiyyəti barədə ətraflı məlumat verilir, təcrübəli məşğələdə isə həmin anlayışlarla bağlı ilkin praktik bacarıqlar yaradılır. Müəllif fikrinin **dəqiq** və **aydın** çatdırılması ifadəli oxunun uğurlu olmasını təmin edən **ikinci** şərtidir. Mətnin (bədii əsərin) daha dəqiq və aydın çatdırılması **məntiqi ifadəlilik***

adlanır. Məntiqi ifadəliliyə nail olmaq üçünsə onun vasitələrinin mahiyyəti barədə nəzəri məlumata və tətbiqi ilə bağlı praktik bacarıqlara malik olmaq lazımdır. Məntiqi ifadəliliyin birinci vasitəsi **məntiqi fasilədir**. Nitq axını nisbi mənada bütövləşmiş parçalardan ibarət olur. Bu bütövləşmiş parçalar **nitq parçaları** adlandırılır. Məntiqi fasilə məhz nitq parçalarının arasında olur. Bu mənada cümlələri də bütövləşmiş parçalar (nitq parçaları) saymaq mümkündür. Deməli, onların arasında da məntiqi fasiləyə əməl edilməsi vacibdir. Bir nümunəyə nəzər salaq. **Şamo danışmırdı, gözlərini Qməərə zilləyib susurdu, amma qızı diqqətlə dinləyirdi.** Bu cümlədə üç nisbi bitkin parçanın olduğunu görürük: Şamo danışmırdı; gözlərini Qməərə zilləyib susurdu; amma qızı diqqətlə dinləyirdi. Əlbəttə, bu cümlə birnəfəsə deyilmir, hər parçadan sonra fasilə – məntiqi fasilə edilir. Şeirdə təqtilərdə – misradaxili bölgüdə və misrasonunda məntiqi fasiləyə əməl edilməsi fikrin aydın başa düşülməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Məntiqi fasilə ilə **psixoloji fasiləni** qarışdırmaq olmaz. Bu sonuncu fasilə (onun bir neçə növü var) ifadənin (mətni oxuyanın) hissi, ovqatı ilə şərtlənir. Başqa sözlə, psixoloji fasilə əsərdəki hisslərin, ovqatın yaxşı ifadəçilərindən hesab olunur. Bədii mətnin oxusu zamanı psixoloji fasiləyə əməl edilməsi yerli-yerində olmalıdır, əsaslandırılmalıdır. Məsələn, hissi gərginlik ifadə edən sözlərin psixoloji fasilə ilə fərqləndirilməsi oxuya güclü emosional rəng qatır. **Bunu eşidən Göyərçin dərindən-dərinə düşündü, əli bir işə yatmadı, oturduğu yerdən qalxmadı, yalnız axşama yaxın tüstünü kəsə bilməyəcəyini anladı.**

Cümlədəki “yaxın” sözündən sonra psixoloji fasilənin edilməsi oxunu təsirini xeyli artırır.

Hadisələrin qəfil dönümünü, qeyri-adi istiqamət almasını psixoloji fasilə ilə nəzərə çarpdırmaq effektiv olur. **Fərzəli**

səbəbini bilmədən narahat oldu, əsəbləri gərildi, birdən ayağının altınakı qar üzəaşağı axmağa başladı, bu, uşqun idi.

Cümlədə “birdən”, “bu” sözlərindən sonra psixoloji fasiləyə ehtiyac duyulur.

Çaşqınlığı, fikirdəki dolaşıqlığı, düşüncə içərisindəki danışığı təbii, təsirli çatdırmaq üçün psixoloji fasilə tutarlı vasitədir. Mən... mən doğrusu... heç bilmirəm nə edir, bunu gözləməyirdim, – deyər, Müqim bəy gözlərini döydü. Bu cümlədə iki yerdə üç nöqtə qoyulsa da (psixoloji fasilə, adətən, çox nöqtə ilə göstərilir) digər sözlərin arasında da psixoloji fasilə edilməsi məqsədəuyğundur. Bunu məzmun tələb edir.

*Bədii mətnin təbii çatdırılmasında **fizioloji** fasilələrə əməl edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Bu, obrazların fiziki vəziyyəti ilə bağlıdır. Xəstə, yaxud yaşlı, eləcə də üzücü əməkdən yorulmuş insanın danışığının səmimi səsləndirilməsi bu qəbildən fasiləyə yer verilməsini zəruri edir. Ölümcül yaralanmış Fəxrəddin bəyin (N. Vəzirov. “Müsibəti-Fəxrəddin”) söylədiklərinin bu fasilənin tətbiqi ilə oxunması məqsədəuyğundur: **Qorxmayın, qorxmayın... hərgah ağciyəyə dəyməmiş olsa, ümid var...***

*Nəzm əsərlərinin oxusunda **ritmik** fasilələrdən geniş istifadə olunur. Bu fasilə şeirdə misraların sonunda edilir. Məntiqi oxunun ifadəlilik vasitələrindən olan **məntiqi vurğu** üzərinə düşdüyü sözün, yaxud söz birləşmələrinin tələffüzçə fərqləndirilməsidir. Bu, dinləyicinin diqqətini həmin söz və ifadələrə cəlb edilməsi məqsədilə edilir. Məntiqi vurğulu sözlər yazıçı niyyətini daha qabarıq ifadə edir, müəllif fikrini başa düşməyə imkan yaradır. Belə söz və ifadələrin oxuda fərqləndirilməsi üçün **tonun yüksəlməsi, yaxud aşağı düşməsi, tələffüzdə uzanma, yaxud ləngimə və s.** tətbiq olunur. Bir sıra hallarda isə oxuda*

məntiqi vurğulu sözlərdən əvvəl, yaxud sonra, eləcə də həm əvvəl, həm də sonra fasilə etməklə diqqət onlara cəlb edilir. Bir cümlədə bir neçə məntiqi vurğulu söz ola bilər. Təbii ki, onların heç də hamısı eyni dərəcədə əhəmiyyətli olmur. Buna görə də tədqiqatçılar onun üç dərəcəsiindən danışirlər. Burada məntiqi vurğunun iki dərəcəsi üzərində dayanılır:

1. Əhəmiyyətli (birinci dərəcəli).

2. Çox əhəmiyyətli olmayan (ikinci dərəcəli).

Cücəni payızda sayarlar cümləsində “cücəni” və “payızda” məntiqi vurğulu sözlərdir. Lakin mənaya görə, “payızda” sözü birinci dərəcəli (əhəmiyyətli), “cücəni” isə ikinci dərəcəlidir – çox əhəmiyyətli olmayandır.

Bədii mətndə məntiqi vurğulu sözlərin – yazıçının başlıca niyyətini ifadə edən sözlərin müəyyənləşdirilməsi asan deyildir. Bunun üçün qaydalar müəyyənləşdirilmişdir. Amma birinci – “qızıl qayda” əsərin məzmununun, mənasının, ideyasının mükəmməl öyrənilməsi və diqqət mərkəzində saxlanmasıdır.

Digər qaydalar aşağıdakı məzmununda təklif edilir.

1. Cümlənin əsas mənasını, məğzini ifadə edən sözlər saxlanılır, az əhəmiyyətli sözlər nəzərə alınmır. Beləliklə, cümlənin “onurğa sütununu” təşkil edən sözlər məntiqi vurğulu sözlər kimi qəbul edilir.

Xədicə ruhu qaçmış, nitqi tutulmuş halda içəri girdi və uşaqlarını bağrına basıb zar-zar ağıladı.

Qaydanın tələbinə əsasən bu cümlə aşağıdakı şəkllə salına bilər: **Xədicə zar-zar ağıladı.**

2. Mətdə (cümlədə) sonrakı şərh üçün əhəmiyyətli olan hər hansı əşya, şəxs və hadisənin adı ilk dəfə çəkilirsə, onları bildirən sözlər məntiqi vurğu ilə fərqləndirilir.

**Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz,
Yəni – iki canda bir ürəyik biz.**

**Gücsüzük, bir heçik sən də, mən də tək,
Vətənə güvənib olduq Vətəndaş.**

Burada yalnız birinci mrsradakı “vətəndaş” sözü məntiqi vurğuludur.

3. *Qarşılaşdırılan əşya, şəxs və hadisə məntiqi vurğu ilə fərqləndirilir.*

O, çox qaradı və kosadı, amma mən ağımtıl və topsaq-qalam.

4. *Bənzəyən və bənzədilən əşya, şəxs və hadisə məntiqi vurğulu olur.*

Gözü batmış quyunun dibindəki su kimi güclə işıldayırdı.

5. *Həmcins üzvlü cümlələrdə həmcins üzvlərin hər biri məntiqi vurğulu olur, sonuncu əvvəlkilərə nisbətən daha qüvvətli vurğu ilə tələffüz edilir.*

**Kəkotu, qırxbuğum, qaymaqçıçayı,
Bənövşə, qantəpər, qızlar örpəyi,
Qoyun mələşməsi, çoban tütəyi,
Çəkir uzaqlara xəyalı, yaylaq!**

6. *Emosional münasibətin ifadəçisi olan **nidalar** vurğulu olur.*

Ah!.. Necə kef çəkməli əyyam idi...

7. *Sual əvəzlilikləri və sual şəkilçilərinin bitişdiyi sözlər məntiqi vurğulu olur.*

Hanı o ədalət? Haradadır o düzlük? İnsanların qəlbindəmi?

8. *Xüsusiləşmələr məntiqi vurğulu olur.*

Dağlar həmişə gözəl olur, xüsusən baharda...

9. *Suala cavab cümlələrində sual əvəzliyinin yerini tutan anlayış məntiqi vurğulu olur.*

– **Xanım, xalça-cecimlər hara yığılacaq?**

– **Aşağı... birinci qatdakı otağa!**

10. *Da, də bağlayıcıları ilə işlənən sözlər məntiqi vurğulu olur.*

Dağıdılmış kəndləri də, şəhərləri də tərk etdilər.

*Məntiqi ifadəliliyin mühüm vasitələrindən olan **məntiqi melodiklik** bədii mətnin əlvan çalarlarla, emosional zənginliklə çatdırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Məhz melodiklik oxuda yeknəsəkliyi, monotonluğu aradan qaldırır, ifanın canlı, emosional olmasına imkan yaradır. Məntiqi vurğulu sözlərin tələffüzdə fərqləndirilməsi, fasilələrə əməl edilməsi, durğu işarələrinin tələb etdiyi səs dəyişilmələrinin gözlənilməsi melodikliyin yaranmasında böyük rol oynayır. Lakin bu, kifayət deyildir. Əsərin ideya məzmununu, bədii xüsusiyyətlərini dərin-dən mənimsəyən ifaçının oxusu melodikliyin gözlənilməsi baxımından ciddi şəkildə fərqlənir.*

*Məntiqi oxunun ifadəlilik vasitələrindən olan **məntiqi perspektiv** mətnin məzmununun bütövlükdə qavranılması və çatdırılması niyyəti ilə şərtlənir. Bədii əsərdəki hər bir cümlədə müəyyən fikir ifadə olunur. Bu fikirlər, təbiidir ki, qarşılıqlı əlaqədə olur və oxuda bu qarşılıqlı əlaqələrin çatdırılması vacibdir. Buna nail olunması bütüün mətnə ifadə olunmuş əsas fikrin inkişaf yolunu aydınlaşdırır. Bu, həmin mətnin məntiqi perspektivinin mahiyyətini təşkil edir. Deməli, oxuda məntiqi perspektivin dəqiq aşkara çıxarılması dinləyiciyə əsas fikrin inkişafını izləməyə, ayrı-ayrı cümlələri və parçaları tamın hissəsi kimi qavramağa kömək edir.*

Mətn oxu üçün hazırlanarkən onun üzərində məntiqi ifadəlilik vasitələrini göstərən işarələrin qoyulması faydalıdır. Bu, mətn üzərində diqqətlə işləməyə imkan yaratdığı kimi, oxucuya səmərəli istiqamət verməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Adətən, oxunacaq mətnin sağ tərəfində boş yer saxlanılır və orada ifaçılıq vəzifəsi, səsin aldığı çalarlar qeyd edilir. (Daha geniş yayılmış şərti işarələr kitabın sonunda verilmişdir).

Göstərilən qaydalara əməl etməklə çalışma və tapşırıqları yerinə yetirin.

1. *Çalışma və tapşırıqları fərdi olaraq yerinə yetirin.*
2. *Parta yoldaşınızla (cütlik şəklində) fikir mübadiləsi aparıb cavablarınızı müzakirə edin.*
3. *Kiçik qruplarda birləşərək müzakirəni genişləndirin, təqdimata hazırlaşın.*
4. *Fərdi olaraq təqdimatlar etməklə fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.*

Unutmayın: 1,2,3-cü bəndlər məntiqi fasilə, 4,5,6-cı bəndlər psixoloji fasilə, 7,8,9-cu bəndlər fizioloji fasilə, 10-cu bənd ritmik fasilə, 11,12,13,14,15,16-cı bəndlər məntiqi vurğu, 17,18,19,20-ci bəndlər melodiklik, 21-ci bənd şərti işarələr, 22-ci bənd isə məntiqi perspektivlə bağlı müəyyənləşdirilmişdir.

Çalışma və tapşırıqlar

1. Aşağıdakı mətndə məntiqi fasilələrin yerini müəyyənləşdirin, fikrinizi əsaslandırın. Fasilələrə əməl etməklə mətni ucadan oxuyun.

Niftalı koxa atın örişünü dəyişəndə bir istədi, yəhəri-yüyəni də alsın, əvvəllərdə olduğu kimi, arxın suyu ilə belinin tərini yusun, amma fikrini dəyişdi. Atı elə yəhərli-yüyənlə hürüklədi, həm də hörüyü bir az yaxına, arxın alt tərəfinə çəkdi. Bilirdi; hava çox isti idi, at qan-tər içindəydi, amma əlacı yox idi. O, əvvəllər atını hara gəldi hürüklər, örişünü də tez dəyişərdi, qoymazdı ki, tərləsin. Yəhərini götürərdi ki, at nəfəsini dərsin, istəyəndə otlasın, istəyəndə kişnəşib çahə qalxsın, istəyəndə mixi qoparıb ilxıya cumsun. Qaynar gözlü kəhərin işıldayan dərisinə, səyriyən sağrısına, qız teli kimi yumşaq yalına baxmaqdan doymayan Niftalı çox vaxt atı yalmanlayıb belünə qalxar, birbaşa Kürə sürüb çimizdirər, çox vaxt da yalına yatıb o üzə adlayardı.

2. Mətnə məntiqi fasilələrin yerini müəyyənləşdirin, fikrinizi əsaslandırın. Fasilələrə əməl etməklə mətni ucadan oxuyun.

*Millət millət olur arzu, niyyəti,
İnamı, inadı, öz imanıyla.
Dərk edib bu haqqı, bu həqiqəti,
Suvardıq torpağı şəhid qanıyla.*

3. Mətnə məntiqi fasilələrin yerini müəyyənləşdirin, fikrinizi əsaslandırın. Fasilələrə əməl etməklə mətni ucadan oxuyun.

Dünən,
    bu gün,
        sabah,
Üçü də bir vahidin
        dolanır başına.
Bu zaman ölçüləri,
Müsavidir
Mehrabımız vətənin yaşına,
Biz bu yaşın içində
Yaşa dolduq.
Böyüdük,
    Yetişdik.

4. Mətnlə ətraflı tanış olun. Psixoloji fasiləyə əməl etməyi məqsədəuyğun saydığınız məqamları qeyd edin, fikrinizi əsaslandırın. Həmin fasiləyə əməl etməklə mətni ucadan oxuyun.

Göy ürgə hardasa asırqal yemişdi, zəhərlənmişdi. Meşəbəyi çox yaxşı bilirdi ki, dərhal tədbir tökməsə, göy ürgə buradaca, onun gözüünün qabağındaca yıxılıb ölə bilər... Birdən atın bütün bədənini titrədi. Yənə dizləri büküldü. Ürgə inildədi və elə bil daha utanmaqdan, xəcalətdən keçdiyini hiss edib gözlərini sahibinin üzünə dikdi, ondan kömək istədi.

5. Mətnlə ətraflı tanış olun. Psixoloji fasiləyə əməl etməyi məqsədəuyğun saydığınız məqamları qeyd edin, fikrinizi əsaslandırın. Həmin fasiləyə əməl etməklə mətni ucadan oxuyun.

Köpəkbalığı özünü qayığın quyruğuna yetirib həmləyə keçdi. Qoca onun cəhənnəm qapısı kimi geniş açılmış ağzını, dəhşət saçan gözlərini gördü. Köpəkbalığı nəhəng balığın quyruğundan iri bir parça qopardı, alt çənə üst çənəyə dəyəndə dişləri elə şaqqıldadı ki, qoca diksindi. Köpəkbalığının əvvəl başı, sonra da beli sudan çıxdı, yırtıcı ikinci həmləyə keçdi, dişlərinin şaqqıltısı yenə eşidildi. Qoca o dəqiqə nizəni onun təpəsinə, gözlərini birləşdirən xətlə burnundan başına qalxan xəttin kəsişdiyi yerə sapladı.

6. Mətnlə ətraflı tanış olun. Psixoloji fasiləyə əməl etməyi məqsədəuyğun saydığınız məqamları qeyd edin, fikrinizi əsaslandırın. Həmin fasiləyə əməl etməklə mətni ucadan oxuyun.

Murad: *Ah, bən nə yaptım? Nə günah işlədim! Durduğum yerdə bən nə xəlt eylədim? Qanpolad!.. İştə, qıydığım nevcəvan. Tükənməz bir uyğuya dalmış... aman! Aman, ya Rəbb, nədir bu qorqunc əhval?*

7. Mətnlə ətraflı tanış olun. Fizioloji fasiləyə əməl etməyi məqsədəuyğun saydığınız məqamları qeyd edin, fikrinizi əsaslandırın. Həmin fasiləyə əməl etməklə mətni ucadan oxuyun.

Balalarım, dünyada mən çox ömür etmişəm. Sizin yolunuzda nə qədər çalışıb məramıma çatmışam və xatircəm, qeydsiz dünyadan gedirəm. Cəmi ömrümü işimdə təmiz olmuşam. Bir adama təməllüq, yaltaqlıq eləməmişəm, sizə mənim vəsiyyətim: ac qalsanız da, Həsən ağa kimi adamlara gedib yalvarmayın... siz təmiz, namuslu dolanarsınızsa, həmişə müvəffəqiyyət sizi tapar.

8. Mətnlə ətraflı tanış olun. Fizioloji fasiləyə əməl etməyi məqsədəuyğun saydığınız məqamları qeyd edin, fikrinizi əsaslandırın. Həmin fasiləyə əməl etməklə mətni ucadan oxuyun.

Qanpolad: *Of, yandım, ana!*

Alevləndi qəlbim, tükəndi səbrim;

Ah, bir az su... Atəş almış hər yerim.

9. Mətnlə ətraflı tanış olun. Fizioloji fasiləyə əməl etməyi məqsədəuyğun saydığınız məqamları qeyd edin, fikrinizi əsaslandırın. Həmin fasiləyə əməl etməklə mətni ucadan oxuyun.

Yusif, budur dörd ildir ki, sənə arvadam. Bu vaxta kimi səndən döyüşdən, söyüşdən başqa bir şey görmədim. Cavan ömrümü çürütdüm... Mənə min cür zülm və cəfa etdin, bunların hamısını bağışlayıram. Ancaq sən də mənə söz ver ki, bundan sonra Qaraca qızla mehriban rəftar edib onu incitməyəcəksən...

10. Mətnlə tanış olun. Ritmik fasilələrə əməl etməklə mətni ucadan oxuyun.

Bu qaranlıq gecə nə qədər sürdü,

Yetiş imdadıma, ey Dan ulduzu!

Barı sən gəl, mənə yuxu gəlmədi,

Yetiş fəryadıma, ey Dan ulduzu!

Qudurğan qasırğa, çarpışıq yollar,

Yolumda zülmət var, uçurumlar var.

Yetiş ki, ömrümün karvanı ağlar,

Aman, gəl dadıma, ey Dan ulduzu!

11. Mətndəki məntiqi vurğulu sözləri hansı qaydalara əsasən müəyyənləşdirdiyinizi izah edin. Həmin sözləri tələffüzə fərqləndirməklə mətni ucadan oxuyun.

Süsənli, sünbüllü, tər bənövşəli,

Yaylaq, bizim yaylaqlara bənzərsən.

İçən ölməz sənin kövsər suyundan,

Bulaq, bizim bulaqlara bənzərsən.

12. Mətndəki məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin. Mətni ucadan oxuyarkən məntiqi vurğulu sözlərin hər birini fərqli

vasitələr (tonu yüksəltməklə, tonu alçalتماqla, sözü uzatmaqla, sözdən əvvəl, yaxud sonra, eləcə də əvvəl və sonra fasilə etməklə, xüsusi ekspressiv çalarla) tətbiq etməklə diqqətə çatdırın.

*Cənnət olur bizim yerin bu çağı,
Ağ lavaşı, kərə yağı, qaymağı,
Qızlar dəstələnib gəzər oylağı,
Oylaq, bizim oyaqlara bənzərsən.*

13. Cümlələrdəki məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin. Hansı qaydalara əsaslandığınızı izah edin.

- a) *Yasəmən ağıllı, mehriban, səmimi və oxumuş bir qız idi.*
- b) *Şahın gözləri od kimi yandı.*
- c) *Kəndlilər cana doymuşdular, xüsusən də Cənəli kişi.*
- d) *Nəbinin artan şöhrəti pristavı da, xanı da, bəyi də qorxuya salmışdı, onların gözlərinə yuxu getmirdi.*
- e) *Göylər yaşlı adamlar kimi qara çarşaba bürünmüş, dağlar, çöllər ağ kafənlə örtülmüşdü.*

14. Cümlələrin məzmunu üçün mühüm olmayan kəlmələri atmaqla məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin.

Hamının əkdüyü toxumdan qabaq üç qardaşın toxumu cücərib torpaqdan çıxdı. Hamının yerindən qabaq üç qardaşın çala yeri göy gölə döndü. Çala yerdə buğda buğum-buğum olub sünbül açdı, dəniz kimi dalğalandı. Vaxt gəldi, vadə yetişdi, günəşin altında çala yer boya-boy, enə-en par-par parıldadı, qardaşların gözündə sarı sünbüllü torpaq bitməz-tükənməz qızıla döndü.

15. Mətnin məzmunundan, ifadə etdiyi mənadan çıxış etməklə məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin. Məntiqi vurğulu sözləri istədiyiniz vasitə ilə fərqləndirməklə mətni ucadan oxuyun.

Qardaşlarım, gəlin silahlarımızı ürəyimizə basıb onun pak ruhu qarşısında and içək... And içək ki, ölüm bizi Azərbaycanın səadəti yolundan, böyük amalımız yolundan döndərə bilməz!.. Eşq olsun qəhrəmanlara! Xalqın yaralı qəlbini ancaq onlar sağalda bilər, ancaq onlar azadlıq bayrağını ucalara qaldıra bilərlər! Yaşasın azadlıq!

16. Aşağıdakı kəlmələri ayrı-ayrı cümlələrdə məntiqi vurğulu söz kimi işlədin (sözlərə şəkilçi əlavə edə bilərsiniz). Məntiqi vurğulu sözləri fərqləndirməklə cümlələri ucadan oxuyun.

cəsarət, qətiyyət, qələbə, qalib, vətən, səadət, şirin, acı.

17. Mətnlə ətraflı tanış olun. Melodikliyi yaradan vasitələri müəyyənləşdirib, qeyd edin. Mətni ucadan oxuyun.

Qaraca qız və Ağca xanım nəzərlərini bir-birinə salıb bir müddət diqqətlə baxışdılar. Bu iki uşağın arasında böyük fərq vardı: birinin ata-anası bəyzadə, o birininki isə yoxsul idi. Biri zəif, zərif, hər bir işdə özgəyə möhtac olduğu halda, o biri polad kimi sağlambədənli, az yaşında çox görmüş, öz zəhmətilə məişət edən bir uşaq idi. Birinin baxışı sanki özgələri köməyə, o birinin nəzəri isə hamını qovğaya çağırırdı.

18. Mətnlə ətraflı tanış olun. Fasilələrin (məntiqi, fizioloji) melodikliyin yaranmasında rolunu müəyyənləşdirin. Mətni ucadan oxuyun.

Mən ölürəm... Artıq ayaqlarımın soyuduğunu hiss edirəm... Sözümlü kəsmə, mənə yaxşı qulaq as, mən danışmaq istəyirəm... Yadındadırmı, Fərdə, beş il əvvəl Təbrizdə, dərzi dükanında sən məndən nə üçün yaşayırdıq, həyatın mənası nədir, deyə soruşdun. Onda mən sənə cavab verməmiş, susmuşdum. Sən isə mənim bu cür şeyləri qanmadığımı güman edərək acıqlanıb getmişdin, yadımdadırmı? Lakin o zaman mən də sənə kimi düşünürdüm. Mən düşünürdüm ki, həyatımızın mənası vətənimizin səadəti üçün çalışmaqdadır. Amma o zaman mən danışa bilməmişdim.

Çünki danışmaqda da bir məna yox idi. İndi isə sənə deyirəm, qardaşım Fərda, sizə deyirəm, qardaşlarım, bəli, sizə deyirəm. Bizim hamımızın səadəti bax bu alçaq daxmaların, bu doğma yurdun, bu ana torpağın azadlığındadır. Yerə qoymayın o tüfəngləri ki, onları bu doğma torpaq sizə tapşırılmışdır.

19. Mətnlə ətraflı tanış olun. Tondakı dəyişikliyin, xüsusi ekspressiv çalarların melodikliyin yaranmasında rolunu müəyyənləşdirin. Mətni ucadan oxuyun.

*Nə yatmısan, qoca vulkan, səninləyəm!
Ayağa dur, Azərbaycan, səninləyəm!
Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik,
Səndən qeyri biz hamımız ölə billik.
Bu, Şəhriyar harayıdır,
Bu, Bəxtiyar harayıdır.
Ayağa dur, Azərbaycan!
Bunu sənə zaman deyir...
... Gözünü sil. Vətən oğlu, ayağa qalx!
Üfüqünə bir yaxşı bax,
Sərhədinə bir yaxşı bax...
... Oyat bizi, ey Yaradan: səninləyəm!
Ya bilmərrə oyat bizi,
Ya yenidən yarat bizi!
Ey Yaradan, səninləyəm!
Səninləyəm, yatmış, vulkan,
Səninləyəm!
Ayağa dur, Azərbaycan,
Səninləyəm!..*

20. Aşağıdakı cümlələrdə səsin hərəkət sxemini müəyyənləşdirib, onun tələbinə uyğun ucadan oxuyun.
- a) *İşləməyən dişləməz.*
- b) *Hava işıqlandı.*

- c) *Sular duruldu..*
- d) *Dostlar görüşdülər.*
- e) *Bulud dağıldı, yağış kəsdi.*
- f) *Acıqla iş görən zərərin çəkər.*
- g) *Sonrakı peşmançılıq fayda verməz.*
- h) *Qonşuya ümid olan şamsız qalar.*
- i) *Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına.*
- j) *Ağladan yanına get, güldürən yanına getmə.*

21. Mətnlə ətraflı tanış olun. Dəftərinizə köçürərək üzərində şərti işarələr qoyun. Şərti işarələrin tələblərinə əməl etməklə mətni ucadan oxuyun.

*Yenə yaz olaydı, yollar, yoxuşlar,
Al-əlvən güllərdən naxışlanaydı.
O köçəri quşlar, nəğməli quşlar
Yenə eyvanıma uçub qonaydı.*

22. Mətnlə ətraflı tanış olun. Onda ifadə olunmuş əsas fikrin başa düşülməsində cümlələrin hər birinin rolunu aydınlaşdırmağa çalışın. Mətni ucadan oxuyarkən cümlələrin qarşılıqlı əlaqələrinə əsaslanmaqla əsas fikrin başa düşülməsinə səy edin.

Mən bu hekayədə bir igiddən danışacağam... Bu igidi el arasında Qaçaq Kərəm adı ilə tanıyırdılar.

Kərəm öz dəstəsi ilə bərabər dağlarda, dərələrdə yuva salmışdı. Onun qan düşməni İsrafil ağa da özü kimi qüvvətli, cəsur bir adam idi. Yalnız bir fərqləri vardı: Kərəm çar divanından qaçaq düşmüşdü, İsrafil ağa isə çar himayəsində yaşayırdı.

Günlərin birində, hələ obalar yaylaqda ikən, Kərəm dəstəsini çəkib, arvad-uşağını görməyə gəlmişdi. Dostları dəyələrə dağılışıb, paltarlarını çıxarmadan, aynalı tüfənglərini yanlarına qoyub yatmışdılar. Kərəm özü isə alaçıqda yorğan-döşək saldırıb uzanmışdı. Ağır və məşəqqətli yorğunluğunu unutmaq

istəyirdi. Amma onun gözlərinə yuxu getmirdi. Düşməninə unuda bilmirdi.

Kərəm gecədən xeyli keçmiş qalxıb alaçıqdan eşiyə baxdı. Gəzindi, ətrafı yoxladı. Bütün oba sanki əbədi yuxuya getmişdi. Adətən, sayıq yatan qapı itlərindən də səs-səmir gəlmirdi. Kərəm isə düşməninin hər dəqiqə qəfildən hücum edə biləcəyini düşünürdü. O, gəzinə-gəzinə obadan bir az kənarda hündür qayanın dalına girib keşik çəkən dostuna yanaşdı...

Evdə iş

1. Məşğələdə mənimsənilmiş nəzəri və praktik bacarıqları dərinləşdirmək və möhkəmləndirmək.
2. “Oxu sənətinin əsasları” mövzusu üzrə öyrənilmiş nəzəri bilikləri təkrar etmək. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 50-70).
3. Emosional-obrazlı ifadəliliyin vasitələri ilə bağlı təcrübə məşğələdə mənimsənilmiş bacarıqları (*təsəvvür, mətnaltı mənə, sözün təsiri, ünsiyyət*) dərs vəsaitindəki çalışmalar əsasında təkmilləşdirilmək. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 105-108).

DÖRDÜNCÜ MƏŞĞƏLƏ

Mövzu:	<i>Emosional-obrazlı ifadəliliyə nail olunması üzrə bacarıqların inkişaf etdirilməsi (təsəvvür, mətnaltı məna, sözün təsiri, ünsiyyət).</i>
Məqsəd:	<i>Mühazirədə, təcrübi məşğələlərdə emosional-obrazlı ifadəlilik üzrə mənimsənilmiş bacarıqların (təsəvvür, mətnaltı məna, sözün təsiri, ünsiyyət) inkişaf etdirilməsi.</i>
Təchizat:	– <i>S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 105-108.</i> – <i>Çalışma və tapşırıqlar.</i>
Xatırlatma:	<i>Mövzunun təcrübi məşğələdə öyrədilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir.</i> – <i>Nəzəri məlumat: “Oxu sənətinin əsasları”. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 50-70).</i> – <i>İlkin praktik bacarıqların (sözün təsiri, ünsiyyət) yaradılması üzrə iş. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 105-108).</i>

Məşğələnin gedişi

Birinci laboratoriya məşğələsində *sözün təsiri, ünsiyyət* anlayışlarının mahiyyəti ilə bağlı mühazirə və təcrübi məşğələlərdə mənimsənilənlər aşkara çıxarılmış, ilkin praktik bacarıqların dərinləşdirilməsi üzrə müəyyən iş aparılmışdır. Bu istiqamətdəki işin bədii mətn əsasında dərinləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi isə bu məşğələdə həyata keçiriləcəkdir. Digər anlayışların (təsəvvür, mətnaltı məna) mühazirə və təcrübi məşğələlərdə necə mənimsənildiyini yığcam müsahibə ilə aşkara çıxarmaq faydalıdır. Ehtiyac yaranarsa, **“Məlumat üçün”** mətninin oxusuna vaxt ayırmaq vacibdir. Müsahibədə aşağıdakı suallardan istifadə etmək olar.

1. Sizcə, “təsəvvür” anlayışının mahiyyətinə nələr daxildir?
2. Bədii əsərdə təsvir olunanların təsəvvür edilməsi nə üçün vacibdir?

3. Oxuduğunuz əsərdən bir obrazın xarici görünüşünü təsəvvür etdiyiniz kimi təsvir edin.
4. “Mətnaltı məna” anlayışının mahiyyətin necə izah edərsiniz?
5. Kim bədii əsərdən bir parçanın alt qatındakı niyyəti açıqlamaqla mətnaltı mənasını izah edər?

Auditoriyanın səviyyəsindən asılı olaraq, tələbələr **“Məlumat üçün”** mətninə yalnız iş prosesində müraciət edə bilirlər.

Müstəqil işin icrası üçün nəzərdə tutulmuş vaxt əvvəlcədən elan olunur.

Məlumat üçün

“Oxu sənətin əsasları” mövzusunda dinlənən müha-zirədə emosional-obrazlı ifadəliliyin vasitələri (təsəvvür, mətnaltı məna, sözün təsiri, ünsiyyət) barədə ətraflı nəzəri məlumat mənimsəyən tələbələr təcrübi məşğələdə, artıq qeyd edildiyi kimi, sözün təsiri və ünsiyyətlə bağlı ilkin praktik bacarıqlara da yiyələnirlər.

*Emosional-obrazlı ifadəliliyə nail olunması bədii əsərin məzmununun çatdırılmasının **üçüncü** (və sonuncu) şərtidir. Emosional-obrazlı ifadəliliyin mahiyyəti, sadə şəkildə deyilsə, əsərdəki hisslərə şərik olmaq və yaşananı dinlə-yicilərə təsirli şəkildə çatdırmaq anlamında başa düşülə bilər. Belə ifadə ifaçının şəxsi münasibəti də əksini tapmış olur. Yəni oxuduqlarına münasibəti (əsərdə nə iləsə razılaşmaması, nəyə isə ortaq olması və s.) səsinin aldığı sallarlarda təzahür edir.*

Bu cür oxuya necə nail olmaq mümkündür? Necə olur ki, insan həyatda müşahidə etdiyi bir hadisə haqqında inandırıcı, səmimi şəkildə danışb başqalarına sözlə təsir etdiyi halda bədii əsərdəki çox təsirli təsviri (əhvalatı) bu şəkildə çatdırı bilmir?

Birinci halda insan bilavasitə gördüyünü, hisslərinə güclü təsir edən, düşüncəsində dərin iz buraxan əhvalatı öz

sözləri ilə danışır və müəyyən niyyət güdür, bütün bunlar onun səsindeki təbii çalarlarda, intonasiyasında əksini tapmış olur. Bu məqamda **insanın fikir, hiss və iradəsi** vəhdətdə təzahür edir.

İkinci halda isə o, başqasının (müəllifin) sözlərini çatdırır. Oxucu bu sözlərin ifadə etdiyi mənanı, onun arxasındakı niyyəti, bütövlükdə mətnə ifadə olunmuş fikri dərindən dərk etmədən də oxuya bilər. Belə olan halda, mətndəki sözlər onda heç bir təsəvvür yaratmur, hisslərini oyatmur, düşüncəsini işə salmur. Deməli, oxuyanın **fikir, hiss və iradəsi** vəhdətdə təzahür etmir. Nəticədə ifa sönük, təsirsiz, başqa sözlə, emosional-obrazlı ifadəlilikdən məhrum olur.

Emosional-obrazlı ifadəliliyə nail olmaq üçün hansı bacarıqlara, vərdislərə yiyələnmək lazımdır?

Əsərdə təsvir olunanların **obrazlı təsəvvür edilməsi, mətnaltı mənalardan** aşkara çıxarılaraq çatdırılması, **sözün təsirinə** nail olunması, **həqiqi ünsiyyətin** yaranması emosional-obrazlı ifadəliliyin həyata keçirilməsi üçün vacib olan bacarıqlardır. Bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Təsəvvür. Əsərdə əks olunmuş həyatın obrazlı təsəvvür edilməsi ifanın (oxunun) səmimi, inandırıcı olmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Əsərdəki təsvirlər ən xırda incəliklərinə qədər oxucunun təsəvvüründə canlanmalıdır. Bu, hiss və düşüncənin fəallaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Eləcə də oxunanlara **emosional münasibətin** yaranmasına səbəb olur. Bu isə təbii, səmimi intonasiya üçün zəmin olur.

Mətnaltı məna. Təsəvvür əsərdəki sözlərin əsasında yaranır. Sözlərin arxasında isə niyyət dayanır. Başqa sözlə, sözlərin, mətnin alt qatında məna “gizlənilir.” Bu,

mətnəlti məna adlandırılır. Mətnəlti mənanın dərk edil-məsi dolğun təsəvvürün yaranmasına səbəb olur. Mətnəlti məna anlayışını bir sadə nümunə ilə nəzərdən keçirək.

Ata: – Sənin bu səfərə çıxmağına razı deyiləm.

Oğul: – Mən getmək istəyirəm (mətnəlti mənası: bu səfərə çıxmaq mənim çoxdankı arzumdur)

Ata : – Sən vaxt itirəcəksən, bu gün-sabah imtahanıdır.

Oğul: – Yoldaşlarımdan hamısı imtahan verəcək (mətnəlti mənası: yoldaşlarımdan gedir, mən niyə getməyim?)

Ata: – Anan da, mən də nigaran qalacağım.

Oğul: – Məgər birdəfəlik gedirəm? (mətnəlti mənası: səfər cəmi iki gün çəkəcək).

Bədii əsərdə mətnəlti mənalardan aşkara çıxarılması diqqətli olmağı, mətnə dərinə nüfuz etməyi tələb edir. Bu və ya digər əsərin, ondan bitkin parçanın mətnəlti mənasının müəyyən edilməsində fərqli yanaşmalar ola bilər. Mətnəlti məna necə başa düşülsə, ifadə məhz onun çatdırılmasına say göstərilir. Elə buna görə də mətnəlti mənalardan müəyyənləşdirilərkən əsərin bütövlükdə ideya məzmununu diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Sözün təsiri. *Bu anlayışla bağlı ilk laboratoriya məşğələsində də iş aparılmışdır. Mətnəlti məna ifadə o vaxt uğurla çatdırılır ki, sözün təsirinə nail olunsun. Sözün təsiri isə intonasiyanın aldığı çalar, rəng, onun bütövlükdə xarakteri ilə səciyyələnir. İntonasiyanın xarakterini isə iki cəhət müəyyənləşdirir:*

– ifadənin əsərdəki faktlara, hadisələrə münasibəti;

– ifadənin qarşıya qoyduğu məqsəd, niyyət.

Bunlar bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Əgər əsər ifadəni cəlb edib, onda əks olunmuş hisslərə şərik çıxıbsa, yaşantılarını dinləyicilərlə bölüşmək niyyətini həyata keçirməyə say

*göstərir. Deməli, əsərə yaranan münasibət niyyəti şərtlənir. Niyyətin gerçəkləşdirilməsi vəzifənin yerinə yetirilməsi deməkdir. Bunu **ifaçılıq vəzifəsi** adlandırırlar. İfaçılıq vəzifəsinin yerinə yetirilməsi sözün təsirini yaradır.*

Ünsiyyət. Sözün təsiri o vaxt səmərəli olur ki, dinləyicilərlə ünsiyyət yaradılmış olsun. Dinləyicidə ifaya cavab reaksiyası yaranarsa, həqiqi ünsiyyətin mövcud olduğunu demək mümkündür. İfaçı ilə dinləyici arasındakı daxili əlaqə və qarşılıqlı təsir şəklində özünü göstərən ünsiyyət fasiləsiz olmalıdır. Ünsiyyətin kəsilməsi ifanı səmərəsiz edir.

Bədii əsərlərin növ-janr xüsusiyyətləri, məzmunları, onlarda ifadə olunmuş başlıca fikirlər ünsiyyətin müxtəlif növlərindən istifadəni zəruri edir. Bu və ya digər əsər, ondakı parça üçün müvafiq ünsiyyət növünün müəyyənləşdirilməsi asan olmayıb ifaçıdan yüksək həssaslıq, əsərin ideya-məzmunu ilə dərindən tanışlıq tələb edir.

Ünsiyyətin üç növü vardır:

- a) Birbaşa dinləyicilərə (auditoriyaya) müraciət.*
- b) Təsəvvürdə tutulan (təsəvvür edilən) subyektə (və ya obyektə) müraciət.*
- c) Bilvasitə (dolayısı ilə) dinləyicilərə (auditoriyaya) müraciət.*

Ünsiyyətin birbaşa dinləyicilərə (auditoriyaya) müraciət növünü ifaçının dinləyicilərdən gözlərini çəkməməsi kimi başa düşmək yanlışdır. Ünsiyyətin bu növünün tətbiqində ifaçı əsərin məzmunundan çıxış edərək bəzən dinləyicilərə (auditoriyaya) baxmadan öz aləminə qapılır, fikir-xəyal içində oxuyur, düşüncə içində fasilələr edir və s. Lakin bir an da olsa, unutmur ki, bu məqamda, indiki halda dinləyicilərə sözlə təsir etmək niyyətini həyata keçirir. O, heç bir halda dinləyicilərlə ünsiyyəti kəsmir. Əslində,

yuxarıda qeyd edilənlər (öz aləminə qapılma, fikr-xəyal içində oxuma və s.) ünsiyyət yartmaq üçün tutarlı vasitələrdir.

Ünsiyyətin **təsəvvürdə tutulan (təsəvvür edilən) subyektə (və ya obyektə) müraciət** növünün tətbiqi onunla səciyyələnir ki, ifaçı əsərin məzmunundan asılı olaraq, təsəvvüründə tutduğu adama (və ya obyektə) müraciətlə danışq şəkildə dinləyicilərlə ünsiyyətə girir. Məsələn, Aşıq Ələsgərin “Dağlar”, “Yaylaq” şeirlərinin bu ünsiyyət növünün tətbiqi ilə oxunması məqsədəuyğundur.

Ünsiyyətin **bilvasitə (dolayısı ilə) dinləyicilərə (auditoriyaya) müraciət** növünün tətbiqində ifaçı öz düşüncələrini təklidə dilə gətirən adam mövqeyində olur. O, “ucadan fikir edir”, dinləyicilərlə bu yolla ünsiyyətə girir. Məsələn, məhəbbət mövzusunda yazılan qəzəllər, əsasən, bu ünsiyyət növündən istifadə ilə oxunur.

Bu ünsiyyət növlərinin arasına sipər çəkmək olmaz; eyni bir əsərin oxusunda müxtəlif ünsiyyət növləri özünü göstərə bilər, başqa sözlə, onlar əvəzlənə bilər.

Ünsiyyətin uğurla yaradılması **təhkiyənin** necə, hansı ustalıqla aparılmasından asılıdır. İfaçı necə danışır, əsərdəki əhvalat və hadisələri, obrazların nitqini, dialoqunu, düşüncələrini necə bəyan edir? O, sözlərini çatdırdığı qəhrəmanların obrazına çevrilməlidirmi, yoxsa həmin qəhrəmanları tanıyan, onların həyatı ilə tanış olan bir şahid kimi danışmalıdır?

Məsələnin mahiyyətini aydın təsəvvür etmək üçün aktyorla ifaçının fəaliyyətini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Onları birləşdirən ən mühüm cəhət dinləyiciyə sözlə təsir etmələri, fikir və hisslərini sözlə çatdırmalarıdır. Lakin onların arasında ciddi fərqlər də var: aktyor obrazın həyatını tamaşa prosesində yaşayır və deməli, səhnədə

həmin müddətdə baş verən hadisənin iştirakçısı olur. Personajın obrazına çevrilən aktyor onun adından çıxış edir, onunla nəfəs alır, tamaşa prosesində, belə demək mümkünsə, özündən uzaqlaşır (əlbəttə, bunun şərtliyini unutmaq olmaz).

Aktyorun qarşıdaşı (tərəf-müqabili) olur, ona müraciət edir, sözlə ona təsir edir, onunla ünsiyyətə girir. Və elə qarşıdaşı vasitəsilə tamaşaçı ilə ünsiyyət yaradır. Aktyor tamaşada bir qəhrəmanın rolunu ifa edir, bir obrazı təqdim edir.

*İfaçı isə keçmişdə baş vermiş hadisələr haqqında danışır. O, hadisələrin **iştirakçısı** kimi yox, **şahidi** kimi çıxış edir. İfaçı əsərdəki qəhrəmanların roluna girmir, obrazına çevrilmir. O, obrazlar haqqında, onların yaşayış tərz, əməlləri, fikir və düşüncələri haqqında məlumat verir, danışır. Bu məqamda o, sanki yaxından gördüyü, müşahidə etdiyi, ona ən xırda incəliklərinə qədər məlum olan hadisəni nağıl edir. Təbii ki, bu nağıletmə prosesində ifaçı danışığlarına laqeyd, biganə qala bilməz və öz münasibətini müxtəlif vasitələrlə (bu onun intonasiasında, mimika və jestlərində aydın duyulur) bürüzə verir.*

*Burada bir incəliyi nəzərdən qaçıрмаq olmaz, oxu prosesində ifaçı, məlumdur ki, obrazın **mühüm, xarakter cizgilərinə** işarə edir, bu səciyyəvi cizgiləri dinləyicilərin başa düşməsinə səy göstərir. Lakin bu, obraza çevrilmək, obrazı oynamaq, onun roluna girmək deyil. Elə həmin məqamda, yəni obrazın səciyyəvi cizgilərinə işarə edilməsi prosesində ifaçı obraza öz münasibətini bildirir.*

*Bu münasibət məzəmmət, istehza, etiraz, təqdir etmək və s. şəkildə təzahür edir. Deməli, səsdəki **çoxrənglilik, zəngin çalar** obrazın xarakterindəki səciyyəvi xüsusiyyəti, **həmçinin ifaçının ona münasibətini ifadə etmiş olur.***

İfaçı müəyyən vaxt çərçivəsində (yəni ifa məqamında) bir neçə obrazı, onların danışığını, mənəvi aləmini, bir sözlə, mətndə təsvir edilmiş həyatı bütünlüklə, çoxcəhətliliyi, rəngarəngliyi ilə diqqət mərkəzində saxlamalı olur. Deməli, ifaya hazırlıq prosesində nəyi necə çatdırmaq üzərində ifaçının işi çox gərgin olur. Bu əsl yaradıcılıq işidir, axtarış prosesidir. İfaçı məhz bu mərhələdə obrazların hansı səciiyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə qabarıq çatdırmağın üzərində düşünür. Qəhrəmanlara, əhvalat və hadisəyə oxucu münasibəti bu mərhələdə formalaşır. Və bu münasibət, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ifa prosesində intonasiya ilə çatdırılır.

*Deyilənlərdən aydın olur ki, ifaçı oxuya hazırlıq mərhələsində götür-qoy edərkən qəlbində, öz-özlüyündə, necə deyirlər, orta mövqe tutan bir **obraz**¹ yaradır. Bu obraz ifa olunacaq mətnin məzmununun necə çatdırılacağını zərgər dəqiqliyi ilə ölçüb-biçir. Nəyi əsas, nəyi ikinci dərəcəli hesab etdiyini özü üçün aydınlaşdırır. İfa edəcəyi əsəri ən xırda detallarına qədər aydın təsəvvür etməyə nail olur, əhvalat və hadisələrin əlaqələrini, ardıcılığını təxəyyülündə canlandırır. Bütün bunlar ona danışacağı əhvalatların, hadisələrin **şahidi** kimi çıxış etməyə imkan verir. O, ədəbi qəhrəmanlar haqqında onların tanış kimi məlumat verir. Bu, onun ifasının inandırıcı, təbii, səmimi olmasını təmin edir.*

Təhkiyəçi obrazının aydın təsəvvür edilməsi üçün bir misala diqqət edək.

Tutaq ki, siz dərsə gedərkən avtobusda üç nəfərin söhbətinin şahidi olmusunuz. Bu söhbət sizə tanış olan mövzuda məsələn, deyək ki, keçən axşam televiziya da nümayiş etdirilən film barədə olub. İstər-istəməz dinləməli oldu-

---

¹ Mövcud ədəbiyyatda o, **təhkiyəçi obrazı** adlandırılır.

ğunuz həmin söhbətin iştirakçılarından birinin mülahizələri sizə birtərəfli, bəsit təsir bağışlayıb. Onun cır səsi, ayrı-ayrı səsləri uzadaraq tələffüz etməsi, əl-qolunu oynatması, yersiz cılığnlığı da sizə xoş gəlməyib.

Mübahisədə iştirak edənlərdən ikincisi nisbətən əsaslandırılmış fikir söyləsə də, bir sıra hallarda subyektiv mülahizələrini təlqin etməyə çalışmış, bu məqamlarda həddindən artıq israr etmişdir.

Onun nitqinin sürətli olması, sözlərin sonunu “yeməsi” də sizin yaddaşıınıza möhkəm həkk olunub.

Mübahisədə iştirak edən üçüncü adam isə film haqqında səriştəli mülahizələr söyləmiş, fikirlərini filmdən gətirdiyi nümunələrlə əsaslandırmışdır.

Onun səsindeki ürəyəyatımlıq, təmkinli danışığı da diqqətinizi cəlb edib.

Siz şahidi olduğunuz və maraqlı hesab etdiyiniz bu adi məişət hadisəsini asudə vaxtınızda yoldaşlarınıza danışsınız. Bu prosesdə, həmin üç nəfərin sözlərini çatdırarkən onların **obrazını** yaratmalısınızmi?

Yəni birinci kimi səsinizi cırlaşdırıb səsləri uzatmalı, əl-qolunuzu oynada-oynada dediklərinizə yoldaşlarınızı inandırmaq üçün, necə deyərlər, dəridən-qabıqdan çıxmalısınızmi?

Yaxud üçüncü mü sahibin ağır, təmkinli danışiq tərzini yoldaşlarınıza çatdırmaq üçün dərhal dəyişərək o adamın roluna girməlisinizmi? Əlbəttə, yox.

Yadınıza salın ki, istər bu qəbildən məişət hadisəsini, istərsə də bədii əsərdən bu və ya digər epizodu danışarkən həmin yolu tutmusunuzsa, dinləyicilərin istehzası ilə qarşılaşmış, “artistlik etmə” sözlərini eşitməli olmusunuz. Siz yuxarıdakı misala uyğun hadisəni danışarkən kənar bir adam kimi, müşahidələrinizi başqalarına çatdıran **şahid** rolunda çıxış edirsiniz. Hadisələrin iştirakçılarının roluna

girmirsiniz, onları təqlid etmirsiniz. Lakin həmin adamların hər birinin nəinki mövqeyinə, həm də danışığ tərzinə münasibətiniz, sizdən asılı olmayaraq, nitqinizdə, hekayətinizdə özünü aydınca göstərir.

Birincinin mülahizələrinin səthiliyi ilə razılaşmağınız səsinizdəki etiraz çaları ilə ifadə olunduğu kimi, səsləri lüzumsuz uzatmağına, yəni nitqinin zahiri tərəfinə də istəriməz işarə edirsiniz (yalnız işarə edirsiniz, təqlid yox!). Məhz elə bu vasitələr yoldaşlarınızda həmin üç nəfərin mövqeyi və danışığ tərzini barədə aydın təsəvvür yaradır.

Bədii əsəri ifadəli oxuyan şəxs də bu yolla getməlidir.

İfa olunan əsərdəki bütün hadisələr təhkiyəçi obrazının dilindən açılır, onun mövqeyindən şərh edilir. İfa prosesində onun – təhkiyəçi obrazının mövqeyi əsərdəki təhkiyənin formasından asılıdır.

Göstərilən qaydalara əməl etməklə çalışma və tapşırıqları yerinə yetirin.

1. Çalışma və tapşırıqları fərdi olaraq yerinə yetirin.
2. Parta yoldaşınızla (cütlik şəklində) fikir mübadiləsi aparıb cavablarınızı müzakirə edin.
3. Kiçik qruplarda birləşərək müzakirəni genişləndirin, təqdimata hazırlaşın.
4. Fərdi olaraq təqdimatlar etməklə fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Unutmayın: 1,2-ci bəndlər təsəvvür, 3,4,5-ci bəndlər mətnaltı mənə, 6,7-ci bəndlər sözün təsiri, 8,9-cu bəndlər ünsiyyətlə bağlı müəyyənləşdirilmişdir.

Çalışma və tapşırıqlar

1. Mətni oxuyun. Təsvir olunan mənzərəni necə təsəvvür etdiyinizi yazın. Hazırladığınız mətni ucadan oxuyun, mənzərəni dinləyicilərin dolğun təsəvvür etmələrinə səy edin.

Kəndin ucqarında, palıdlı meşənin qırağında, yerin altında oyuyq bir yer, tüstü çıxar bir kaha vardı... Bu kaha ilk əzəldən Safogillərin məskəni olmuşdu... Kahanın özünə görə xüsusi görkəmi vardı. Qabaq tərəfdən baxınca kaha dağın ətəyindən yerin bağrına girirdi. Bu kahanın qabağında palaz böyüklükdə həyəti vardı. Kahanın kənarlarında enliyarpaq palıd ağacları, bunların arasından kahanın üstünə sərilmə böyürtkən kolları görünürdü. Yuxarıdan baxınca kahanın üstü pöhrəlik içində itirdi. Yaxına gəlib diqqət edincə pöhrəliyin ortasının tamamilən hislənmiş olduğu gözə dəyirdi... Ara-ara üzüaşağı əsən külək bu kolların uclarını tüstü çıxan buxarı bacasına tərəf əyərək içəriyə qaytarır, bəzən gücüləyib bir lülə kimi tüstünü qapıdan bayıra çıxarırdı. Buna görə də kahanın içi qara hislə boyanmış, bərkimiş, qapqara şəvə kimi şumşadlanmışdı. Kaha qabaq tərəfdən adam boyu hündürlükdə olduğu halda, arxa tərəfdən onun yarganı daralır, yerə söykənirdi.

2. Mətni oxuyun. Təsvir olunan mənzərəni necə təsəvvür etdiyinizi yazın. Hazırladığınız mətni ucadan oxuyun, mənzərəni dinləyicilərin aydın təsəvvür etmələrinə çalışın.

Dostlar qar anbarına çevrilmiş çalalardan çabalayıb çıxır, sonra dik daşlı, sıldırım qayalı güneylərin uçurumlu sinəsi ilə gedirdilər. Boz havanın getdikcə yavaş-yavaş işıqlandığını, göz işlədikcə hər yerin süd dənizi kimi dalğalar içində üzdüyünü görürdülər. Onların ayaqlarının altı sərt uçurumlu dərələr, başlarının üstü isə göylərə çəkilən, bir-birinin üstünə qalaqlanan yumru-yumru qarlı qayalıqlar idi. Çalmaları andıran qayalar silsiləsinin lap yuxarılarında yenə də başqa-başqa sərt sıldırımlı qayalar görünürdü. Bu həddi-hesabı olmayan qayaların arasından çox yüksək və uzunsov böyük bir

qüllə, bu qüllənin ətrafında isə əsas qüllədən kiçik görünən bir çox başqa-başqa qüllələr onların diqqətini cəlb edirdi.

3. Mətni oxuyun. Müəllifin niyyətini – mətnaltı mənanı müəyyənləşdirib, bir cümlə ilə ifadə edin. Mətni ucadan oxuyun, dinləyicilərin diqqətini mətnaltı mənaya cəlb etməyə çalışın.

Kərəm yerindən qalxaraq alaçığı tərk etdi. Obanın şimalında, qayanın dibində pıq-pıqla qaynayan muncuqlu bulağa tərəf getdi. Hələ gənc yaşlarından sevdiyi bu gur çeşmə ən əziz xatirələri ilə bağlı idi. Kərəm tüfəngini qayaya söykədi, patrondaşını açıb daşın üstünə qoydu, çuxasının atəklərini qatlayıb kəmərlərinə keçirdi, qollarını çırmadı. Buz kimi soyuq suda doyunca əl-üzünü yudu. Əgər bu dəmdə güzgiyə baxsaydı, geniş alnındakı xəncər yerinin qaraşın saqqalına, uzunsov qırxıq başına, qalın burma bığlarına, nə isə daxili kədərlə yanan iri, tünd qara gözlərinə necə yaraşdığını duymamış olmazdı. At belinə qalxanda saçaqlı papağı və qara yapıncısı onu nəhəng bir qartala oxşadırdı.

4. Mətni oxuyun. Mətnaltı mənasını müəyyənləşdirib, bir cümlə ilə ifadə edin. Mətni ucadan oxuyun, dinləyicilərin diqqətini mətnaltı mənaya cəlb etməyə çalışın.

*Türküstan yelləri öpüb alnını,
Söyləyir dərini sana, bayrağım!
Üç rəngin əksini quzğun dənizdən
Ərmağan yollasın yara, bayrağım!*

*Gedərkən Turanə çıxdın qarşıma,
Kölgən dövlət quşu, qondu başıma.
İzin ver gözümdə coşan yaşma
Dinlətsin dərini aha, bayrağım!*

*... Köksümdə dumanlar gəldim irəli,
Öpüm kölgən düşən mübarək yeri,*

*Allahın ulduzu o gözəl pəri
Sığınmış qoynunda ayə, bayrağım!*

5. Mətni oxuyun. Mətnaltı mənasını müəyyənləşdirib, bir cümlə ilə ifadə edin. Mətni ucadan oxuyun, dinləyicilərin diqqətini mətnaltı mənaya cəlb etməyə çalışın.

*Gürşad tökdü, tufan oldu,
Araz daşdı, ümman oldu.
Qayaları al qan oldu
O sahildə, bu sahildə!*

*Bir-birindən cida düşdük,
Diri gözlü oda düşdük.
Biz yadlara neyləmişdik?!
O sahildə, bu sahildə!*

*Ürək dustaq, Vətən məhbəs,
Hanı Babək, Cavanşir bəs?
Həyat bu cür qala bilməz
O sahildə, bu sahildə!*

*Nə həsrət, nə hicran olsun,
Vahid Azərbaycan olsun!
Qoy birləşsin, bir can olsun
O sahil də, bu sahil də!*

6. Mətnlə ətraflı tanış olun, təsvirləri ən xırda incəliklərinə qədər təsəvvürünüzdə canlandırmağa çalışın. Mətni ucadan oxuyun, təsvir olunanların sizdə yaratdığı hisslərin dinləyicilərə sirayət etməsinə səy edin.

Axşam uşaqlar karxanadan çıxarkən qar yağırdı... Balaca Sürəyyanı yoldaşları yenə qolları üstündə küçəyə çıxartdılar. Lakin bu dəfə darvaza qarşısında qoca Firuz onları qarşılamadı. Sürəyya heyrtlə küçənin başına baxdı...

Gözlədilər. Sürəyya isə getdikcə artmaqda olan bir nigaranlıqla qaranlıqlaşan küçəyə və quşbaşı yağan qara baxırdı. Yoldaşlarından biri dedi:

– Sürəyya, bəlkə, köməkləşib səni birtəhər evə aparaq, Firuz baba, görəsən, nə iş çıxdı ki, gəlmədi.

Sürəyya qəti hərəkətlə başını buladı:

– Yox, babam harada olsa, bu saat gələcəkdir. Siz gedin, sonra qorxarsınız.

Yoldaşları qaranlıq düşdüyünü görərək, doğrudan da, qorxurdular. Bir az gözlədikdən sonra onlar da getdilər...

Qar getdikcə şiddətlə yağırdı. İndi soyuq qızın bədənində işləyir, o titrəyirdi. Hələlik özünü saxlayırdı. Lakin gecə keçdiyini görərək, babasına qarşı bir küskünlük duyaraq kövrəldi və səssiz-səssiz ağlamağa başladı.

Nə qədər vaxt keçdi, amma Firuz baba yenə də gəlmədi. İndi Sürəyya çağırmağa başlamışdı. O, əvvəlcə babasını çağırırdı. Səs verən omadı. Sonra o, sadəcə, bir nəfəri, bir insanı köməyə çağırırdı. Onun səsinə eşidən olmadı...

7. Mətnlə ətraflı tanış olun,ondakı bütün mətləbləri dərinlənən anladığınıza əmin olduqdan sonra, sizdə yaranan təəssüratı, münasibətinizi mətni ucadan oxumaqla dinləyicilərlə bölüşün.

*Yollarım sınıandı yad ölkələrdə,
Neçə yad dodaqda səsləndi adım.
Sağ ol, ana dilim, məni heç yerdə
Köməksiz qoymadın, yalnız qoymadın.*

*... Döyüşdə qılıncək sıyrıldı qından,
Başımın üstündə bayrağım oldu.
Torpağım ikiyə bölünən zaman
Bu dil bölünməyən torpağım oldu.*

*Bu dildə sevincim, qədim, kədərим,
Təzə ümidlərə açılan səhər.
Bu dilin reaktiv təyyarələri –
Araz sərhədini qıran kəlmələr.*

*Ömrüm qırılmazdı, yol qırılsa da,
Səninlə həmişə mən üzüəğam.
Bədənim torpağa tapşırılsa da,
Ruhumu mən sənə tapşıracağam.*

8. Mətnlə ətraflı tanış olun, onda ifadə olunanları duymağa, müəllifin hisslərinə ortaq olmağa çalışın. Şeiri ucadan oxuyun, dinləyicilərlə ünsiyyət yaratmağa səy edin. Ünsiyyətin hansı növündən istifadə edəcəyinizi əvvəlcədən müəyyənləşdirin.

*Hanı mənə gül qoynunda doğuran,
Xəmirimi göz yaşıyla yoğuran,
Beşiyimdə, layla balam, çağırın,
Azərbaycan, mənim bəxtsiz anam, oy!
Neçə ildir, həsrətinlə yanam, oy!*

*Salam desəm, ruzgar alıb götürsə,
Ağrı dağdan Alagözə ötürsə,
Gur səsimi göy Xəzərə yetirsə,
Xəzər coşub zəncirini qırsa oy,
Hökm etsə, bu sərsəm gediş dursa, oy!*

*... Könlümə tək Kəbə etdim səni mən,
Sənsiz neylim qürbət eldə günü mən?*

*Sənsiz neylim Allahu mən, dini mən?
Azərbaycan, mənim tacım, taxtım, oy...
Oyanmazmı kor olası baxtım oy?!*

9. Əsərdən parça ilə ətraflı tanış olun, mətnaltı mənasını müəyyənənləşdirin. Şeiri ucadan oxuyarkən dinləyicilərdə mətnaltı məna ilə bağlı dolğun təsəvvür yaratmağa çalışın, buna nail olmaq üçün onlarla ünsiyyət yaradın. Ünsiyyətin hansı növündən istifadə edəcəyinizi əvvəlcədən müəyyənənləşdirin.

*Çiçəkli qoynunda bir bağça tikdim,
Suvara-suvara göz yaşı tökdüm,
Gecə-gündüz əməyini mən çəkdim,
Yoldu meyvəsini yellər, a dağlar!..*

*... Söylə, nədən səs verməyir Xəzərim,
Mən ki onun hər dərini yazarım,
Sürgün olub, uğrunda həp gəzərim,
Qismətim bu uzun yollar, a dağlar...*

*Söylə, nədən dəli Kürüm çağlamaz,
İçdən coşub bu gününə ağlamaz,
Göy Muğanım nədən yaşıl bağlamaz,
Dərldimidir o Göy göllər, a dağlar?..*

Evdə iş

1. Məşğələdə mənimsənilmiş nəzəri bilik və praktik bacarıqları dərinləşdirmək və möhkəmləndirmək.
2. “Ədəbi əsərlərin ifadəlilik təhlili” mövzusu üzrə öyrənilmiş nəzəri bilikləri təkrar etmək. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 70-84).
3. İfadəlilik təhlili ilə bağlı təcrübəli məşğələlərdə mənimsənilmiş bacarıqları təkmilləşdirmək. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 73-81).

BEŞİNCİ MƏŞĞƏLƏ

Mövzu:	<i>Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili üzrə bacarıqların inkişaf etdirilməsi (mətnin məzmununun öyrənilməsi, təhlili, xüsusi təhlili, səslənən sözdə ifadə edilməsi).</i>
Məqsəd:	<i>Mühazirədə, təcrübi məşğələlərdə ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili üzrə mənimsənilmiş bacarıqların inkişaf etdirilməsi.</i>
Təchizat:	– <i>S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 73-85.</i> – <i>Çalışma və tapşırıqlar.</i>
Xatırlatma:	<i>Mövzunun təcrübi məşğələdə öyrədilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir.</i> – <i>Nəzəri məlumat: “Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili”. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 70-84).</i> – <i>İlkin praktik bacarıqların yaradılması üzrə iş. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 73-85).</i>

Məşğələnin gedişi

İlk növbədə tələbələrin ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili ilə bağlı bilik və bacarıqlarının hansı səviyyədə olduğunu aşkara çıxarmaq məqsəduyğundur. Bu, artıq qeyd edildiyi kimi, məşğələnin sonrakı davamına istiqamət verir. Daha dəqiq deyilsə, ifaçılıq təhlili ilə bağlı dərəcə qədər mənimsənilənlərin qənaətbəxş olmadığı aşkara çıxarılsa, mətnin oxusuna vaxt ayrılır. Müsahibənin nəticəsindən asılı olaraq, tələbələr tapşırıqların üzərində işləyərkən ehtiyac duyduqları məqamlarda, ***“Məlumat üçün”*** mətninə müraciət edirlər. Müsahibədə aşağıdakı suallardan istifadə edilməsi məqsəduyğundur.

1. Əsərin ifaçılıq təhlili hansı mərhələlər əsasında həyata keçirilir?
2. Əsərin məzmununun öyrənilməsi mərhələsində hansı işlər gerçəkləşdirilir?
3. Ədəbiyyatşünaslıq təhlili zəminində təhlildə hansı məsələlərə diqqət yetirilir? Fikrinizi təsdiq edən nümunələr göstərin.

4. Xüsusi təhlilin mahiyyətinə nələr daxildir? Fikriniz nümunələrlə əsaslandırın.
5. Mətnin (əsrin) səslənən sözdə ifadə edilməsi mərhələsinin mahiyyətini necə izah edərsiniz?

Məlumat üçün

Məzmunundan, quruluşundan, janrından asılı olmayaraq, bütün əsərlərin ifadəli oxusu ciddi, məqsədyönlü işin aparılmasını tələb edir. Bunsuz bədii mətnin ifadəli oxusunu həyata keçirmək mümkün deyildir. Əsrin məzmunu nə qədər yaxşı öyrənilsə də, ifadəli oxu üçün kifayət deyildir. Yaxud əsrin məzmununun öyrənilməsi və ədəbiyyatşünaslıq təhlilinin aparılması da, ifadəli oxunun gerçəkləşdirilməsi üçün bəs eləmir. İfadəli oxuya hazırlıq və onun həyata keçirilməsi üçün bir neçə mərhələdən ibarət olan ifaçılıq təhlilinin həyata keçirilməsi vacibdir. Mərhələlər bunlardır:

- Əsrin (mətnin) məzmununun öyrənilməsi.
- Ədəbiyyatşünaslıq təhlili.
- Xüsusi təhlil.
- Əsrin (mətnin) səslənən sözdə ifadə edilməsi.

Onları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Əsrin (mətnin) məzmununun öyrənilməsi

*Əsrin (bədii mətnin) məzmununun öyrənilməsi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan işlərin həyata keçirilməsi nəticəsində mümkün olur. İlk növbədə, mətnin **oxusu** gerçəkləşdirilməlidir. Oxunun növləri və formaları çoxdur. İfadəli oxu üçün hazırlanan əsrin (mətnin) auditoriyada oxusu da fərqli formalarda təşkil edilə bilər. Məsələn, heca vəznində olan şeirlərin, nəsr əsərlərinin **fərdi səssiz** oxusunun həyata keçirilməsi daha məqsəduyğundur. Bu, vaxta qənaət baxımından da əlverişlidir. Əruz vəznində yazılmış şeirlərin izahlı oxusunu aparmaq faydalıdır. Dramatik əsərlərin rollar üzrə oxusunu təşkil etmək daha*

səmərəlidir. Oxunun hansı formada həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, tanış olmayan sözlərin, ifadələrin mənasının aydınlaşdırılması, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi, obrazların nitqi üçün səciyyəvi olanların qeyd edilməsi əvvəlcədən tapşırıq kimi elan olunur.

Oxuya ayrılmış vaxt başa çatdıqdan sonra tapşırıqların (tanış olmayan sözlərin, ifadələrin mənasının aydınlaşdırılması və s.) hansı səviyyədə yerinə yetirildiyi aşkara çıxarılır. Eləcə də mətnin məzmununun necə qavranıldığını müəyyənləşdirməyə imkan verən yığcam müsahibə aparılır. Bu məqamda səthi, yanlış mənimsənilənlər müzakirə yolu ilə aradan qaldırılır.

Ehtiyac duyularsa, məzmuna aid plan tərtibinə, məzmunun müxtəlif formalarda – yığcam, geniş, yaradıcı danışılmasına (aşağıda nümunə verilmişdir) vaxt ayrılır. Başlıca diqqət əsərin məzmununun mükəmməl mənimsənilməsinə yönəldirilir. Başqa sözlə, tələbələr təhlilə hazır olduqlarını hiss etməlidirlər.

Ədəbiyyatşünaslıq təhlili

Bu mərhələdə əhatə olunan məsələlər çoxdur. Başlıca olanlar bunlardır: mövzu, ideya, obrazlar, bədii xüsusiyyətlər (dil, üslub, növ, janr, süjet, kompozisiya və s.).

Əsərin **mövzusunun** müəyyənləşdirilməsi çətin deyildir. Bunun üçün əsərdə nədən danışıldığına diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, təbiətin təsviri əks olunmuş əsərin təbiət mövzusunda, vətənə məhəbbətin ifadə olunduğu bədii nümunənin vətən mövzusunda yazıldığını deməyə əsas vardır. Kamil sənət nümunələrində mövzunun açıqlanması əsər boyu davam edir. Bu, təsvirlərdə, ədəbi qəhrəmanların xarakter və əməllərində, əsərin bədii xüsusiyyətlərində öz əksini tapır, deməli, məzmununda ifadə edilmiş olur.

*Sənətkar ötəri, keçici həyat hadisəsini mövzu kimi seçmir. Mövzu cəmiyyət, təbiət üçün mühüm, düşündürücü, əhəmiyyətli olmalıdır. Mövzu həm də ona görə mühüm, əhəmiyyətli olmalıdır ki, yazıçı ona qiymət verməli, münasibət bildirməli olur, ondan çıxış etməklə başlıca fikirlərini, niyyətini ifadə edir. Deməli, mövzu ilə **ideya** bir-biri ilə sıx bağlıdır. Sənəkar mövzuya – əsərdə təsvir olunanlara əsaslanmaqla münasibətini, başlıca fikirlərini ifadə etmiş olur. Bu isə ideyanın mahiyyətini təşkil edir. Başqa sözlə, ideya əsərdə təsvir olunan başlıca hadisələrin mahiyyəti haqqında sənətkarın ifadə etdiyi əsas fikirdir. İdeya əsərdəki əhvalat və hadisələrin təsvirində, obrazların xarakterində, düşüncələrində, nitqində, hərəkətlərində, başqalarına münasibətində, bədiiliyi təmin edən vasitələrdə əksini tapır. Deməli, əsərin ideyasının müəyyənləşdirilməsi asan deyildir. Bunun üçün əsər bütövlükdə araşdırılmalı, diqqətlə təhlil edilməlidir. Yüksək sənətkarlıqla yazılmış əsərdə ən xırda təfərrüatın belə ideyanın açılmasına xidmət etdiyini də unutmaq olmaz.*

*Təhlildə əsərin **növ** və **janr** xüsusiyyətləri ön plana çəkilir. Məsələn, **lirik** şeirlərin təhlilində diqqət daha çox onda ifadə edilmiş hiss, duyğu, həyəcanın aşkara çıxarılmasına, duyulmasına yönəldirilir. Buna nail olmaq üçünsə şeirin dili üzərində dərin müşahidənin aparılması vacibdir. Şairin bədiiliyə, obrazlılığa necə və hansı vasitələrlə (söz, ifadə, məcaz, poetik sintaksis və s.) nail olduğunun aşkara çıxarılması təhlildə başlıca məqsəd olur. İctimai məzmunlu lirik şeirlərdə əks olunmuş müəllif fikrinin və mövqeyinin başa düşülməsi hər bir sözün, misranın üzərində düşünməyi, əsaslandırılmış nəticə çıxarmağı tələb edir.*

Lirik qəhrəman obrazının təhlilində onun hiss-həyəcanının aşkara çıxarılması ilə məhdudlaşmaq olmaz. Qəhrəmanın düşüncələrinin, zahiri görünüşünün, həyata

və müasirlərinə münasibətinin açıqlanması müəllifin mövqeyinin, son nəticədə isə ideyanın başa düşülməsinə imkan yaradır.

Nəsr əsərlərinin təhlili, təbiidir ki, özəlliyi ilə seçilir. Belə əsərlərdə obrazların təhlili xüsusi qayğı tələb edir. Obrazların xarakter, davranış və əməllərinin açıqlanması, başqalarına münasibətinin aydınlaşdırılması, digər surətlərlə müqayisə edilməsi, eləcə də nitqi, portreti, məişəti üzrə müşahidələrin aparılması təhlildə əhatə olunan məsələlərdəndir.

Epik əsərlərdə ayrı-ayrı bədii lövhələrin, peyzajların, əlavə süjet xətlərinin, epizodik surətlərin təhlilə cəlb edilməsi vacib olur.

Əsərin forma xüsusiyyətlərinin (kompozisiya, süjet, dil, üslub və s.) araşdırılması ideyanın şərhində və başa düşülməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dramatik əsərlərin təhlilində özəl cəhətlərin nəzərə alınması vacibdir. Belə bir fikir geniş yayılıb ki, bu qəbildən əsərlərin təhlilinə **konfliktin** aydınlaşdırılması ilə başlamaq faydalıdır. Bu fikirdə həqiqət vardır. Konflikt əks qütblərdə dayanan qəhrəmanları ətrafında toplayır. Bu, həmin obrazları müqayisə etməyə, xarakter, davranış və əməllərini, həyata baxışlarını müəyyən etməyə geniş imkan yaradır.

Dramatik əsərlərdə müəllifin mövqeyi, sözü, baş verənlərə münasibəti dolayısı ilə aşkara çıxır. Məhz buna görə də monoloq, dialoq, remarka, replikalar ciddi müşahidə və təhlil obyektidir. Konfliktin dərinləşməsi və inkişafı, hadisələrin əvəzlənməsi və s. obrazların danışığı – nitqi sayəsində aydınlaşır. Elə buna görə də dramatik əsərlərin təhlilində personajların nitqi ən mühüm təhlil vasitəsinə çevrilir və ona xüsusi diqqət yetirilir.

Xüsusi təhlil. Bu təhlil özündən əvvəlki mərhələdə (əslində, mərhələlərdə) aparılan işlərin yeni istiqamətdə dərinləşdirilməsi və zənginləşdirilməsidir. Bu mərhələnin başlıca məqsədi bədii mətni – cansız sözləri “dirildərək” dinləyicilərə emosional-obrazlı çatdırmağın yollarını mənimsətməkdir. Məhz bu mərhələdə əsərin məzmununun öyrənilməsi, təhlili daha da konkretləşdirilir və dəqiqləşdirilir.

Bu, necə baş verir?

Oxunacaq əsər (mətn) bitkin parçalara, lazım gələrsə, onlar da bölmələrə ayrılır. Hər bir bölmənin üzərində müşahidə aparılır, o, yenidən oxunur, onda təsvir olunanların təsəvvürdə canlandırılmasına səy göstərilir. Həmin bölmənin (ən kiçik parçanın) daxili mənası – mətnaltı mənası müəyyənləşdirilir, ardınca ifaçının vəzifəsi (oxuda dinləyicilərə nə çatdırılacaq) bir cümlə ilə ifadə edilir, mətnin – bölmənin oxusunda səsin aldığı çalarlar, eləcə də məntiqi vurğulu sözlər, fasilələrin yeri, ton və tempdəki dəyişiklik qeyd edilir, məntiqi oxunun ifadəlilik vasitələrinin göstəricisi olan şərti işarələr qoyulur. Buradan aydınlaşır ki, xüsusi təhlil ifadəli oxunun həyata keçirilməsinin özəl mərhələsi olub, daha çox məsuliyyət və diqqət tələb edir. Bu mərhələdə yerinə yetirilən əsas işləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar.

– Mətn parça və bölmələrə ayrılır. İlk bölmə bir daha diqqətlə nəzərdən keçirilir. Onda ifadə olunmuş başlıca fikir aydınlaşdırılır. Ayrı-ayrı təsvirlərin təsəvvür edilməsinə səy göstərilir. Mətnin alt qatına nüfuz edilir. Daxili məna – mətnaltı məna aşkara çıxarılır. Məhz bu mətnaltı mənanın dinləyicilərə çatdırılacağı qarşıya vəzifə kimi qoyulur. Və bu vəzifə – ifaçılıq vəzifəsi bir cümlə ilə ifadə olunur.

– Bölmədəki hər cümlənin məzmununa uyğun səs çalalarının (sevinc, fərəh, yaxud kədər, hüzn və s.) yaranmasına

diqqət edilir və bunların bir qismi mətnin sağ tərəfində – cümlələrin qarşısında yazılır.

– Bölmədəki məntiqi vurğulu sözlər müəyyənləşdirilir və mətnin üzərində şərti işarələrlə qeyd olunur (məntiqi vurğulu sözün altından bir düz xətt çəkilir). İfada hansı vasitələrlə (tonun yüksəlməsi, alçalması, sözün tələffüzə uzadılması və s.) fərqləndiriləcəyi aşkara çıxarılır.

– Bölmədəki fasilələrin (məntiqi, psixoloji və s.) yeri müəyyənləşdirilir.

– Bölmədəki sözlərin, cümlələrin oxusunda ton və tempdəki dəyişiklik müəyyənləşdirilir, mətn üzərində şərti işarələr qoyulur (tonun yüksəlməsini və alçalmasını sözün üstündə qoyulan kiçik ox işarəsi nəzərə çarpdırır; tempin sürətini sözün, cümlələrin altında çəkilmiş uzun ox işarəsi diqqətə çatdırır).

– Bölmənin oxusunda təhkiyənin necə aparılacağı (təhkiyəçi obrazının özəlliyi) müəyyənləşdirilir.

– Ünsiyyətin necə yaradılacağı, hansı növünün tətbiq olunacağı müəyyən edilir.

Həcmindən asılı olmayaraq, ifadəli oxusu hazırlanan mətnin xüsusi təhlili yuxarıda göstərilən işlərin gerçəkləşdirilməsi ilə həyata keçirilir. Burada göstərilənlər növ xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla lirik əsərlərə də aiddir.

Mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi

Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlilinin sonuncu mərhələsi olub ifaların dinlənilməsi və onlara qiymət verilməsini əhatə edir. Tələbələrin ifalarının dinlənilməsi, müzakirə edilməsi, lazım gələrsə, səs yazısının təkrar edilməsi həmin mərhələnin səmərəli keçməsinə təmin edən şərtlərdən sayılır.

İfaların qiymətləndirilməsində ifaçılıq vəzifəsinin necə gerçəkləşdirildiyinə xüsusi diqqət yetirilir. İfaçılıq vəzifəsinin uğurla reallaşdırılması, əslində, oxunun uğuru

deməkdir. Buna mexaniki iş kimi baxılması ifanın informasiya xarakterli olmasından başqa bir şey deyildir. Əsərin məğzinin, daxili mənasının – mətnaltı mənasının açığlanması, emosional-obrazlı şəkildə ifadə edilməsi məhz ifaçılıq vəzifəsinin uğurla yerinə yetirilməsindən asılıdır.

İfaların qiymətləndirilməsində sözün təsirinə, ünsiyyətə, texniki tələblərə və s. hansı səviyyədə nail olunması diqqət mərkəzində saxlanılır.

**Bədii mətnin müxtəlif formalarda
(yığcam, geniş, yaradıcı) nağıl edilməsi üzrə
NÜMUNƏLƏR**

Mətn

Mən keçidə baxırdım. Bir də gördüm ki, çaya enən cığıra boz, iri bir ayı çıxdı. Dal ayaqları üstə qalxıb, o yan-bu yana boylanaraq talaya baxdı və tez də dala qayıtdı, onu nişan almağa macal tapmadım, barmağım tətikdə qaldı. Bir neçə gün əvvəl ayı kəndin mal-qarasına hücum etmiş, xeyli heyvan tələf etmişdi. Nə bilmək olar, bəlkə, elə bu, həmin ayı idi?! Aşağı düşmək istəyirdim ki, ayı yenə göründü. Qoltuqlarında nəsə bərk-bərk tutmuşdu. Daha dayanmadı, əyilə-əyilə cığıra düşdü. O, çaya enirdi. Tərpəndim. Keçiddə onu yaxalaya bilsəydim, çətin əlimdən qurtarardı. Qaçıb özünü meşəliyə salanacan qoşalülə nəfəsini kəsərdi.

Mətnin yığcam nağıl edilməsi

Mən keçidə baxırdım, bir də gördüm ki, iri bir ayı çaya enən cığıra çıxdı. Ətrafa baxdı, tez də geri qayıtdı. Bu günlərdə kəndin mal-qarasına bir ayı hücum etmişdi. Onu buraxmaq olmazdı. Bir də gördüm ki, ayı qoltuqlarında nəsə möhkəmcə tutmuş halda çaya doğru gəlir. Mən də tərpəndim, keçiddə onu yaxalamaq istəyirdim.

Mətnin geniş nağıl edilməsi

Mən keçidə baxırdım. Bir də gördüm ki, çaya enən cığıra başdan ayağa qalın tükə örtülmüş, boz, böyük bir ayı çıxdı. Dal ayaqları üstə qalxıb, o yan- bu yana boylanaraq talaya baxdı, tez dönüb dala qayıtdı. Onu nişan almağa macal tapmadım. Barmağım tətikdə qaldı. Bir neçə gün əvvəl ayı kəndin mal-qarasına hücum eləmiş, xeyli heyvan tələf etmişdi. Bilmək olmazdı, bəlkə də elə bu, həmin ayı idi?! Aşağı düşmək istəyirdim ki, ayı yenə göründü. Qoltuqlarında nəsə bərk-bərk tutmuşdu. Ayı daha dayanmadı, əyilə-əyilə cığıra düşdü. O, çaya tərəf gəlirdi. Tərpəndim. Keçiddə onu yaxalaya bilsəydim, çətin əlimdən qurtarardı. Qaçıb meşəyə çatana qədər qoşalülə nəfəsini kəsərdi.

Mətnin yaradıcı nağıl edilməsi

Mən gözümlü keçidə zilləyib diqqətlə baxırdım. Qəflətən gördüm ki, iki dağın arasından qıjıltı ilə axan çaya enən dar cığıra başdan ayağa boz, qalın tükə bürünmüş böyük bir ayı çıxdı. Bir az aşağı enəndən sonra dal ayaqları üstə qalxdı. Ətrafa, qarşdakı talaya diqqətlə baxdı, qəfil gəlidiyi kimi, qəfil də geri qayıtdı. Onu nişan almağa macal tapmadım, barmağım elə tətikdəcə qaldı, donub yerimdə qalmışdım. Bu yaxınlarda bir ayı kəndin mal-qarasına hücum etmiş, xeyli heyvan tələf etmişdi. Hamı təlaş içindəydi. Qorxurdular ki, bu hadisə təkrar olunacaq. İndi düşünürdüm ki, bəlkə elə bu, kəndə ziyan vuran ayıdır. Onu buraxmamağa, sanki intiqam almağa hazırlaşırıdım. Yerimdən tərpəndim, aşağı düşmək istəyirdim ki, ayı yenidən göründü. İndi əyilə-əyilə, amma dayanmadan çaya tərəf düşməyə başladı. Qoltuqlarında nəsə bərk-bərk tutmuşdu. Mən də tərpəndim, ehtiyatla, səs salmadan aşağı – keçidə tərəf düşməyə başladım. Sərt budaqlı ağaclar, tikanlı kol-kos yeriməyimə mane olsa da, keçidə tez çatmağa çalışırıdım. Onu keçiddə qarşılaya bilsəydim, gülləmdən yayına bilməzdi. Meşəyə çatmaq üçün xeyli məsafə var idi, qaçıb özünü meşəliyə yetirənə qədər gülləm onu haqlayardı.

İfaçılıq təhlilinin həyata keçirilməsi üzrə iş

Göstərilən qaydalara əməl etməklə çalışma və tapşırıqları yerinə yetirin.

I. Əsərin (B.Həsənovun “İki bala” hekayəsindən parça) məzmununun öyrənilməsi üzrə iş.

1. *Mətni oxuyun. Bunu fərqli formalarda (fərdi səssiz oxu, səsli oxunun dinlənilməsi və s.) yerinə yetirə bilərsiniz.*
2. *Tanış olmayan sözlərin mənasını aydınlaşdırın.*
3. *Bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirin.*
4. *Mətdən bir parçanın məzmununu üç formadan (yığcam, geniş, yaradıcı) birini seçməyə nəğl edin.*
5. *Müəllimin məzmunla bağlı apardığı müsahibədə fəal iştirak edin.*

II. Əsərin təhlili üzrə iş.

1. *Sizcə, əsər hansı mövzuda yazılmışdır?*
2. *Meşbəyi sizdə hansı təəssürat yaratdı?*
3. *Onun təbiətə, heyvanlar aləminə münasibəti barədə nə deyə bilərsiniz?*
4. *Balalarını ölümün pəncəsinə verən ayının davranışı, inadkarlığı sizdə hansı təəssürat oyatdı?*
5. *Əsərdə bədiiliyi təmin edən vasitələri müəyyənləşdirin. Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.*
6. *Sizcə əsərdəki başlıca fikir – ideya nədir?*
7. *Müəllimin təhlillə bağlı apardığı müsahibədə fəal iştirak edin.*

III. Xüsusi təhlil üzrə iş.

(Dərsdə vaxt çatışmazlığı olarsa, bölmələrin birinin, yaxud ikisinin üzərində işləmək və oxusunu təşkil etmək kifayətdir. Digər bölmələrin üzərində iş ev tapşırığı kimi verilir).

1. *Mətni bitkin bölmələrə ayırın.*

2. *Aşağıdakı işləri ardıcıl olaraq hər bölmə üzrə (birinci bölmə ilə bağlı bütün işləri tamamladıqdan sonra ikinci bölməyə keçin) yerinə yetirin.*

- a) *Bölmədə ifadə olunmuş əsas fikri müəyyənləşdirin.*
- b) *Təsvir olunanları təsəvvürünüzdə canlandırmağa çalışın.*
- c) *Bölmənin mətnaltı mənasını müəyyənləşdirin.*
- d) *Mətnaltı mənanın əsasında ifaçılıq vəzifəsini (dinləyicilərə nə çatdıracağınızı) müəyyən edib, bir cümlə ilə yazın.*
- e) *Bölmədəki cümlələrin məzmunundan asılı olaraq, səsinizin aldığı çalarları (təəccüb, təəssüf və s.) müəyyənləşdirib mətnin sağ tərəfində yazın.*
- f) *Bölmədəki məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirib şərti işarə ilə qeyd edin.*
- g) *Fasilə ediləcək məqamları müəyyənləşdirib, şərt işarə ilə göstərin.*
- h) *Bölmədəki cümlələrin oxusu zamanı səsin ucalığında və sürətində baş verən dəyişikliyi müəyyənləşdirib, şərti işarə ilə qeyd edin.*
- i) *Təhkiyənin necə aparılacağını müəyyənləşdirin.*
- j) *Ünsiyyəti necə yaradacağınızı və növünü aydınlaşdırın.*
- k) *Müəllimin xüsusi təhlillə bağlı apardığı müsahibədə fəal iştirak edin.*

IV. Mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi mərhələsi üzrə iş.

1. *Oxusuna hazırlaşdığınız, üzərində şərti işarələr qoyduğunuz bölməni, ifaçılıq vəzifəsini bir daha nəzərdən keçirin. Oxuda ifaçılıq vəzifəsinin, şərti işarələrin tələblərini diqqət mərkəzində saxlayın.*
2. *Digər ifaçıların oxusuna öyrəndiyiniz tələblər əsasında qiymət verməyə çalışın.*

Q e y d: Mətnin parça və bölmələrə ayrılması, ifaçılıq vəzifəsinin, səsin aldığı çalarların qeyd edilməsi və s. bağlı nümunə ilə tanış olun: S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 125.

B.Həsənov
İKİ BALA
(hekayədən parça)

Atam uzun illər meşəbəyi olmuşdu. Babam da bu peşədə çalışmışdı. Gözümü açıb ucsuz-bucaqsız meşə görmüşdüm. Meşədə oynamış, qoyun-quzu otarmışdım. Onun içindən keçən yol məni məktəbə aparmışdı...

O vaxtdan illər keçib. Xeyli vaxtdır ki, ata-babamın peşəsində – meşəbəyi vəzifəsində çalışıram... Bu illər ərzində təbiətdə gördüyüm qəribə hadisələri qələmə almaq, nə isə yazmaq istəyi mənə rahatlıq vermir. Cansız hesab etdiyimiz doğma təbiətdə elə hadisələrin şahidi olmuşam ki, onları xatırlayanda həyəcanlanmaya bilmirəm. Bu əhvalatların bir qismi məndə kədər, bir qismi isə sevinc hissi doğurur. Qeyri-adi, inanılmaz əhvalatlara da az rast gəlməmişəm.

Bəli, təbiət, doğru deyirlər ki, sirli bir aləmdir. Neçə ilin söhbətidir, dan yeri söküləndə evdən çıxmışdım. Meşənin ətəynə çatanda qənşər bir yerdə oturdum. Dərə ilə daşlara çırpıla-çırpıla, köpüklənə-köpüklənə çay axırdı. Səsi dərəni başına götürən bu dağ çayı xeyli aşağıda balaca bir talaya çıxır, yenə sıx meşəliyə girirdi.

Mən keçidə baxırdım. Bir də gördüm ki, çaya enən cığıra boz, iri bir ayı çıxdı. Dal ayaqları üstə qalxıb, o yan-bu yana boylanaraq talaya baxdı və tez də dala qayıtdı, onu nişan almağa macal tapmadım, barmağım tətikdə qaldı. Bir neçə gün əvvəl ayı kəndin mal-qarasına hücum etmiş, xeyli heyvan tələf etmişdi. Nə bilmək olar, bəlkə, elə bu, həmin ayı idi?! Aşağı düşmək istəyirdim ki, ayı yenə göründü. Qoltuqlarında nəsə bərk-bərk tutmuşdu. Daha dayanmadı, əyilə-əyilə cığıra düşdü. O, çaya enirdi. Tərpəndim. Keçiddə onu yaxalaya bilsəydim, çətin əlimdən qurtarardı. Qaçıb özünü meşəliyə salanacan qoşalülə nəfəsini kəsərdi.

Bir gözüüm ayıda yıxıla-yıxıla quzeyi endim... Cığırın üstündəki palıd ağacının dalında gizləndim... Ayı qumluğa düşəndə dayandı. Aramızda elə bir məsafə qalmamışdı. Amma nə qədər baxdımsa da, yenə qoltuğunda nə tutmuşdu, baş açammadım...

Ayı yaş quma bata-bata suya girdi. Qollarının altında özü kimi tüklü iki baş çıxmışdı: qapqara burunları, qara muncuq kimi gözləri vardı. Vay səni!.. Mən də bayaqdan baş sındırıram ki, görəsən, bu yekəpər nə aparır. Öz balalı imiş ki!

Ayı tez-tez bürəyirdi, dərinə düşmədi, çayın dayaz yerindən yenə sahilə çıxdı. Balalarını yerə buraxdı, yumalandılar, boğuşdular. Anaları isə köpüklü dalğalara bir xeyli baxıb, qumu tez-tez eşələyib cığır açdı. Balasının birini burnu ilə itələyər-itələyər gətirib ora saldı, pəncəsilə arxası üstə çevirdi. Bala çanaxlı bağa kimi ayaqları göydə çapalaya-çapalaya qaldı. Ayı da o qalxanacan yastı bir çaylaq daşını burnu ilə sürüşdürüb onun qarnının üstünə çıxartdı. O biri balasını qoltuğuna alıb, bir gözü arxada – quma basdırdığı balasında çaya düşdü.

Keçid xeyli dərin imiş. Su ayının döşünə vurdu. Dalğalar onu büküb-bükməliyirdi. Balasını bərk-bərk qotuğuna sıxıb, bir pəncəsi ilə suyu yara-yara sahilə çıxdı. Balasını quma buraxıb silkindi, dönüb o taya boyladı. Sonra da tələsik qumu eşələyib, indi də bu balasını çuxura yıxdı. Ətrafına baxdı. Deyəsən, yenə də daş axtarırdı. Yəqin, gördü yaxında yoxdur, bu balasının qarnına qum cırmaqlayıb yığdı. Elə bu ara o taydakı bala necə elədisə, qarnından daşı aşırıb, çuxurdan çıxdı, anasını bu tayda görüb yumalana-yumalana özünü çaya saldı. Anası bunu görüb, həyəcanlı, təntimiş halda özünü bu taydan suya atdı. Qumun altındakı bala da çapaladı-çapaladı, nəhayət ki, o da yerindən qalxdı, anasının dalınca çaya cumdu. Ayı geri çevriləndə onu görüb bir səs çıxartdı ki, sanki dağlar-daşlar dilə gəldi, ona qoşuldu, səsi çox-çox uzaqlarda əks-səda verdi, qayalar lərzəyə düşdü. Mən dəfələrlə ayı ovunda olmuşdum. Güllə ilə vurulanda belə ayı bu cür dəhşətlə nərilənməmişdi.

Ayı ha eləyib özünü yetirənəcən o tayda qalan balasını dalğalar ağuşuna aldı. Bu balasını da dalğalar top kimi atıb-tutaraq aparırdı. Ayı gah bu balasının dalınca cumdu, gah da o birisinin...

Özünü nə qədər həlak elədi, balalarına çata bilmədi, bir az aşağıda sahilə çıxdı. Çayaşağı baxıb, çəngə-çəngə başının tüklərini yoluşdurur, qeyri-adi səs çıxarırdı.

Tüfəngim əlimdə sahillə başaşağı yüyürdüm... Ayı balalarını sahil daşlarının aralarında axtardım. Qumluqları gəzdim, onları köpüklü dalğaların qoynunda görmək istədim. Amma gec idi... Kim bilir, dağ çayı ayının balalarını daşlara çırpı-çırpı haralara aparıb çıxartmışdı...

O gündən sonra ayı tez-tez çayın sahilində görünürdü. O, hələ də inadla balalarını axtarırdı. Hər on-on iki addımdan bir dayanıb qıjıltı ilə axan suya baxır, yenə çayaşağı yoluna davam edirdi.

Evdə iş

1. Mətnin (B. Həsənov.“İki bala”) bütövlükdə ifadəli oxusunu hazırlamaq.
2. “Nəsr əsərlərinin oxu xüsusiyyətləri” mövzusu üzrə öyrənilmiş nəzəri bilikləri təkrar etmək. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 85-87).
3. Nəsr əsərlərinin oxusu ilə bağlı təcrübi məşğələdə mənimsənilmiş bacarıqları təkmilləşdirmək. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 117-124).

ALTINCI MƏŞĞƏLƏ

Mövzu:	<i>Nəsr əsərlərinin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (M. Cəlal. “Bahar”).</i>
Məqsəd:	<i>Mühazirədə, təcrübi məşğələlərdə nəsr əsərlərinin oxusu üzrə mənimsənilmiş bacarıqların inkişaf etdirilməsi.</i>
Təchizat:	– <i>S.Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 117-124.</i> – <i>Çalışma və tapşırıqlar.</i>
Xatırlatma:	<i>Mövzunun təcrübi məşğələdə öyrədilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir.</i> – <i>Nəzəri məlumat: “Ədəbi əsərlərin ifadəlilik təhlili” (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 70-84).</i> – <i>İlkin praktik bacarıqların yaradılması üzrə iş. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 117-124).</i>

Məşğələnin gedişi

İlk növbədə tələbələrin evdə icra etdikləri müstəqil işin səviyyəsi aşkara çıxarılır. Mətnin (B. Həsənov. “İki bala”) keçən məşğələdə oxunmayan bölmələrinin ifadəli oxusu dinlənilir, müzakirə və qiymətləndirmə aparılır.

Nəsr əsərlərinin oxusu ilə bağlı mühazirə və təcrübi məşğələlərdə mənimsənilmiş bilik və bacarıqların müəyyələşdirilməsi məqsədilə əsasında aşağıdakı suallar dayanan yığcam müsahibə aparılır.

- 1. Nəsr əsərlərinin oxusu hansı özəl xüsusiyyətləri ilə fərqlənir?*
- 2. “Bədii nağıletmə” və “ifadəli oxu” anlayışlarının hansı oxşar və fərqli cəhətləri vardır?*
- 3. Nəsr əsərlərinin oxusuna hazırlıq işləri, əsasən, nələri əhatə edir?*
- 4. Nəsr əsərlərində əks olunan fərqli təsvirlərin – əşya, hadisə, təbiət, məişət və s. oxusu necə reallaşdırılır?*

Ehtiyac olarsa, tələbələrin **“Məlumat üçün”** mətni ilə tanışlığına vaxt ayrılır. Sonda mətnin necə qavranıldığı müsaibə aşkara çıxarılır.

Məlumat üçün

İfadəli oxuya hazırlıq işinin aparılmasında, ifadəli oxu prosesində əsərin növ və janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması vacibdir. Bunun nəzərə alınması icra olunan işlərin məzmununa və quruluşuna fərqli istiqamət verir.

Məlumdur ki, nəsr əsərləri həyat materialı ilə zəngin olur. Bu ədəbi növ yazıçıya geniş yaradıcılıq imkanları yaradır. Həyat hadisələrini ətraflı, ən xırda incəliklərinə qədər təsvir etmək imkanına malik olan sənətkar obrazların hisslər aləmini, məişətini, davranış və əməllərini, başqalarına münasibətini, zahiri görünüşünü və s. əhatəli təqdim edə bilir. Nəsr əsərlərində dinamikanın güclü və davamlı olmasını da unutmaq olmaz. Digər tərəfdən, belə əsərlərdə əlavə süjet xətlərinin çoxluğu, kompozisiyanın mürəkkəbliyi də növün sadə olmadığından xəbər verir. Bütün bunlar nəsr əsərlərinin ifadəli oxusuna hazırlığın və ifadəli oxusunun uğurla həyata keçirilməsi üçün ciddi işin aparılmasını, böyük əmək sərf edilməsini zəruri edir.

Nəsr əsərlərində məzmun zənginliyi çevikliyə, bir sıra hallarda isə ləngərli, “ağır”, “lal” təhkiyənin mövcudluğuna səbəb olur. Bütün bunlar da ifadənin işinin asan omadığını təsdiq edir. Və təbiidir ki, ifadə əsərin məzmununun diktəsinə tabe olmalıdır.

Deyilənlərdən aydınlaşır ki, ifadənin intonasiasındakı davamlı və sürətli dəyişilmələr onun təbiiliyinə xələl gətirməməlidir. Buna nail olmaq üçünsə hər cümlənin, hər abzasın oxusuna diqqətlə yanaşmaq vacibdir. Əlbəttə, obrazın hisslərinin əks olunduğu məqamların oxusu ilə,

məişət təsvirinin oxusu fərqlənəcəkdir. Məhz bu müxtəliflik, əlvanlıq nəsr əsərlərinin oxusunda diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Təsadiüfi deyildir ki, nəsr əsərlərinin ifadəli oxusunda uğur qazanmaq üçün müxtəlif növ hazırlıq işinin aparılması lazım gəlir. Bu işlərdən biri ifadəli oxudan əvvəl fərqli nağıletmə növlərinin tətbiqidir. Daha dəqiq deyilsə, nəsr əsərlərinin oxusu çox vaxt məzmunun ətraflı nağıl edilməsindən bədii nağıletməyə, ondan da ifadəli oxuya keçməklə reallaşdırılır. “Mətnin ətraflı nağıl edilməsi” nə deməkdir?

*Bu nağıletmədə başlıca məqsəd mətnin məzmununun müəllif təsvirinə uyğun çatdırılmasıdır. Belə nağıletmədə ifaçıdan ciddi yaradıcılıq, güclü fantaziya tələb olunmur. Müəllifin söz və ifadələrinə geniş əsaslanan ifaçı mətnin məzmununu, təkrar da olsa, qeyd edirik ki, çatdırmağı əsas vəzifəsi hesab edir. Bu nağıletmədə əhvalat və hadisələrə ifaçının necə qiymət verməsi dinləyiciyə aydın olmur. Bu, **bədii nağıletmənin** vəzifəsi hesab edilir. Bədii nağıletmədə ifaçı mətni, belə demək olarsa, özünüinküləşdirir, söylədiklərini qəlbindən keçirərək, ona öz münasibətini, mövqeyini aydınlaşdıraraq və bunu ifasında bürüzə verərək danışır. İfaçı mətndə təsvir olunan əhvalat və hadisələrin iştirakçısı, yaxud şahidi, müşahidəçisi kimi nağıl edir. Beləliklə, bədii nağıletmə əsər üzərində yaradıcılıq işi prosesində ifaçıda yaranan təsəvvürün, fikir və hissin dinləyiciyə çatdırılması məqsədilə mətnin ideya-bədii məzmununun canlı sözdə ifadə edilməsidir.*

Bədii nağıletmə ilə ifadəli oxunu birləşdirən cəhətlər çoxdur. Başlıca oxşarlıqları isə ondadır ki, hər ikisi mətndəki fikrin, hissin, obrazların dinləyicilərə çatdırılması və bunlara cavab reaksiyasının yaradılması vəzifəsini həyata keçirir.

Lakin onların hər birinin spesifik xüsusiyyətləri də az deyildir. Məsələn, bədii nağıletmədə təhkiyəçi mətnə öz imkanından çıxış edərək forma verir: nağıletmə məqamında o, əvvəlcədən nəzərdə tutmadığı detalları, bədii lövhələri əlavə edə bilir, dəqiqləşdirmələr aparır və s. Deməli, nağıletmə prosesinin onun yaradıcılıq işi, improvizə fəaliyyəti özünü qabarıq göstərir, yaxud göstərə bilər. Bu, nitq inkişafı baxımından da bədii nağıletmənin ifadəli oxudan üstün mövqe tutduğunu nümayiş etdirir.

Epik əsərlərin (nəsrin) ifadəli oxusuna hazırlıq digər ədəbi növlərlə bağlı aparılan işdən ciddi şəkildə fərqlənir. Yəni bütün ədəbi növlərə məxsus əsərlərin oxusuna hazırlıq ifaçılıq təhlili əsasında aparılır. Lakin ədəbi növün və janrın özəlliyi bu işin məzmununda və quruluşunda müəyyən fərqi meydana çıxmasına da səbəb olur. Məsələn, nəsr əsərlərinin oxusuna hazırlıqda nağıletmə üzrə aparılan iş lirik növə məxsus əsərlər üzrə aparılan hazırlıq işlərində özünü göstərmir və s.

Göstərilən qaydalara əməl etməklə çalışma və tapşırıqları yerinə yetirin.

I. Əsərin (M. Cəlil. “Bahar”) məzmununun öyrənilməsi üzrə iş.

1. Mətni formalardan birinin (fərdi səssiz oxu, səslə oxunun dinlənilməsi və s.) tətbiqi ilə oxuyun.
2. Tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə aydınlaşdırın.
3. Bədii təsvir və ifadə vasitələrini və onların növünü müəyyənləşdirin.
4. Əsər sizdə hansı təəssürat oyatdı? İlkin təəssüratınızı parta yoldaşınızla bölüşün.

5. Mətdən bir parçanın məzmununu üç formadan (yığcam, geniş, yaradıcı) birini seçməyə nəğil edin.
6. Müəllimin məzmunla bağlı apardığı müsahibədə fəal iştirak edin.

II. Əsərin təhlili üzrə iş.

1. Əsərin mövzusunı müəyyənləşdirməyə çalışın, məzmunu bir daha nəzərdən keçirin, cütlük şəklində fikir mübadiləsi aparın.
2. Əsərdə diqqətinizi daha çox cəkən nə oldu? Ona münasibətinizi əsaslandırın.
3. Əsərdə təsvir olunan qış gecəsini necə təsəvvür edirsiniz?
4. Məşədi Abbas obrazı sizdə hansı təəssürat yaratdı?
5. Onun xarici görünüşünü necə təsəvvür edirsiniz?
6. Boranda, sərt qış gecəsində küçədə köməksiz qalan Baharın vəziyyətini necə təsəvvür edirsiniz?
7. Sizcə, əsərdəki başlıca fikir – ideya nədir?
8. Təhlil üzrə öyrəndiklərinizlə bağlı yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
9. Müəllimin təhlillə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.

III. Xüsusi təhlil üzrə iş.

(Dərstdə vaxt çatışmazlığı olarsa, bölmələrdən birinin, yaxud ikisinin üzərində xüsusi təhlil üzrə işləmək və oxusunu təşkil etmək kifayətdir. Digər bölmələrin üzərində iş ev tapşırığı kimi verilir).

1. Mətni bitkin bölmələrə ayırın.
2. Aşağıdakı işləri ardıcıl olaraq hər bölmə üzrə yerinə yetirin.
3. Bölmədə ifadə olunmuş əsas fikri müəyyənləşdirin.
4. Təsvir olunanları təsəvvürünüzdə canlandırmağa çalışın.
5. Bölmənin mətnaltı mənasını müəyyənləşdirin.
6. Mətnaltı mənanın əsasında ifadəlilik vəziyyətini (dinləyicilərə nə çatdıracağınızı) müəyyən edib, bir cümlə ilə yazın.

7. Bölmədəki cümlələrin mzmunundan asılı olaraq səsinizin aldığı çalarları (təəssüf, hüzn, kədər, hiddət və s.) müəyyənləşdirib mətnin sağ tərəfində yazın.
8. Bölmədəki məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirib şərti işarə ilə qeyd edin.
9. Fasilələrun ediləcəyi məqamları müəyyənləşdirib, şərti işarə ilə göstərin.
10. Bölmədəki cümlələrin oxusunda səsin ucalığında və sürətində baş verən dəyişikliyi müəyyənləşdirib, şərti işarə ilə qeyd edin.
11. Təhkiyənin necə aparılacağını müəyyənləşdirin.
12. Ünsiyyəti necə yaradacağınızı və növünü aydınlaşdırın.
13. Mətn üzərindəki qeydləriniz əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
14. Müəllimin xüsusi təhlillə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.

IV. Mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi mərhələsi üzrə iş.

Oxusuna hazırlaşdığınız bölmənin ifaçılıq vəzifəsini bir daha nəzərdən keçirin. Bölməni bədii nağıletmənin tələblərinə uyğun nağıl etmək üçün məşq edin, müəllimin tələbinə əsasən danışın.

Mətnin ifadəli oxuyarkən ifaçılıq vəzifəsinin, şərti işarələrin tələblərini diqqət mərkəzində saxlayın.

Digər ifaçıların oxusuna öyrəndiyiniz tələblər əsasında qiymət verməyə çalışın.

M. Cəlal

BAHAR

(“Bir gəncin manifesti” əsərindən parça)

Məşədinin bütün xırda dükan və ev işini Bahar görürdü. Məşədi axşama qalan və köhnələn icalatı səbətə doldurub Bahara verərdi. Çiyindən tutub itələrdi:

– Bunları sat! Satmamış qayıtma! Hamısını satsan, sənə bir abbası fındıq pulu verəcəyəm.

Bahar küçələrin soyuq palçığını ayaqlaya-ayaqlaya, küçə qapılarını gözib həzin və saf uşaq səsi ilə çağırırdı:

– Ciyər alan, ay ciyər alan!...

Bu yerlərdə az təsadüf edilən şaxtalı qış günlərindən biri idi. Yer donmuşdu, ayaz kəsirdi.

Bahar isə köhnə çarıqla, yalınqat, qədək paltarla qəssab dükanının qapısında əsim-əsim əsirdi. Dışı-dişini kəsirdi.

Məşədi Abbas Baharı qapıdan qovmuşdu...

Soyuqlar düşəndən, qış girəndən bəri Bahar icalat sata bilmirdi. Beş addım gəzəndən sonra daldey bir həyət tapıb qızınırdı. Ev qadınlarına yalvarıb ocaq başında dayanırdı. Ona görə də qayıdanda xozeyini onu döyürdü. Bahar buna da dözürdü; çünki gedəsi yeri yox idi. Yetimlik, qış və ehtiyac onu zəncirləyib saxlamışdı. Nə qardaşından xəbər verən, nə anasına xəbər aparan var idi. Yazı, havaların qızmasını gözləyirdi. Gün altında, kənd yollarında yerimək, yalın ayaqları ilə isti torpağı ayaqlayıb kəndə, evə doğru getmək həsrəti şirin bir xəyal kimi uşağın zəhnində dönüb dolaşır, gün-gündən böyüyürdü. O, həyətə girəndə, anasını sudan qayıdan görəndə böyüklərə məxsus bir qayda ilə salam verəcək, qucaqlayacaqdı...

Bu gün uşağa yeni bir fəlakət üz verdi. Qarınların birini sata bilməmişdi. Qorxudan qayıda bilmir, döngədə sallaya-sallaya əlində aparır və müştəri çağırırdı. Qəfildən bir qara it qarını alıb götürüldü. Divarı bayaq aşib bağlar arasında yox oldu...

Bahar bunu söyləyəndə Məşədi Abbasın gülməyi tutdu:

– Dünən yumurtadan çıxan cücənin mən yekəlikdə kişiyə kələk gəlməyinə bir baxın!

Əlini Baharın ciblərinə salıb axtardı, sonra qoltuğuna baxdı:

– Neyləmişən, – dedi, – bir manatın yerini de! Nəyə verib yemisən, düzünü de!

Uşağın dil-dodağı tutulmuş, altdan yuxarı baxan qara məsum gözləri böyümüşdü. And-aman eləmişdi ki, it aparıb.

Qəssab onun qolundan tutub əsiyə itələmişdi:

– Get, bir manatı gətir, sonra gəl!

...Bahar qorxusundan cıncırını çəkmədi. Küçəyə çıxdı. Lakin küçədə dayanmaq olardımı? Soyuq adamı qılınc kimi kəsirdi. Ağaclar şaxtadan çat-çat çatırdayırdı...

Qorxa-qorxa bir də ağasının dükanına gəldi. Qapını bir də cırıldadıb arasından baxdı. Sanki ağasından, heç olmasa qonşuların birindən mərhəmət diləyirdi. Məşədinin məşəl kimi yanan gözləri uşağa sataşanda oğluna işarə verdi: “Gör pulu gətirdi?”. Qəssabın oğlu Baharın qabağını kəsib soruşdu:

– Manatı gətirdin?

Bahar yalvardı:

– Məşədi ağa, qardaşım gələndə alıb verərəm...

İsfəndiyar qapının arasında dayanıb gah atasına, gah yalvaran uşağa baxırdı. Onun yazığı gəlirdi. Atasından xahiş etmək istəyirdi. Qəssab irəli keçib qapını basdı. Baharı əsiyə saldı. Bahar isti otaqdan qalxan buğun içindən buz döşəməyə düşəndə başından bir vedrə su töküldüyünü güman etdi. Soyuğun şiddətindən özünü itirdi, bilmədi nə etsin. Küçədə iki addım yeridi. Ayağının yerə yapışdığını görüb yüyürdü, ayaqları gəlmədi. Bel sütununun əyildiyini, kürəklərinə iynə sancıldığını zənn edirdi. Şaxta elə bil iliyinə işləyirdi...

Küçədə bir adam görünmürdü. Bir xeyli ətrafa baxan, döyükən, sanki şaxtadan mərhəmət uman uşağın yanaqları gömgöy göyərmişdi... Köhnə çarıqdan çıxan baş barmaqları çoxdan keyimişdi...

Bahar başını qaldırıb göyə baxdı, tamam qaranlıq qovuşduğunu, qış gecəsinin bir qorxu kimi hər yanı, işıq gələn hər yeri basdığını görəndə vücuduna ilan kimi soyuq və müdhiş bir vahimə yeridi, ürəyi bala quş kimi döyündü, başı gicəlləndi.

Addımlarını atdı, harasa tələsmək istədi, yeridi, yeridi qəssabxanadan uzaqlaşma bilmədi. İndi onun bütün damarları sancır, qulağı qərribə bir uğultu ilə tutulurdu. Uşağa elə gəlirdi ki, qaranlıqla boran birləşib onun gözlərini örtmüşdür. Ayaqlarını isə qandallamışlar, topuqlarının hər birindən ağır daşlar asılıb. Addımını atdıqca daş basır, ayaqlarını qara, içi iynələrlə dolu buzlara yapışdırır. Hərdən ayağında isti hiss edirdi, yəqin ki, axan qan olacaqdır. O əyləşib ayaqlarının altına baxır, qaranlıqda heç nə görə bilmirdi.

Son ümidlə özünü xozeyinin qapısına saldı. Qorxa-qorxa döydü. Səs-səmir yox idi. Donan və qovuşan barmaqları ilə qapının dəmirini bir də tərptədi. Həyətdən qarı ayaqlayan addım səsi eşidiləndə uşağın sönən ümidlərinə sanki həyat işıqları saçıldı. Qapı açılanda azıb yorulmuş pişik balası kimi cəld içəri girmək istədi. Xanım əlindəki mitili – Baharın köhnə yorğanını və daşqa sürəndə gətirdiyi ağacını eşiyə atdı.

– İtil, hansı cəhənnəmə gedirsən, get!

Bahar inana bilmədi:

– Gecənin bu vaxtında, boranda hara gedim? Ay xanım, qurban olum, mənim yerim yoxdur. Xanım, sən bilirsen ki...

Bahar əlini qapıya atıb nə isə demək istəyirdi:

– Xanım, xan...

Xanım qapını elə bərk çırpıb dəmirlə bərkitdi ki, deyərdin oğrudan, quldurdan qorunur. Baharın sözü ağzında qaldı. Boş və boran uğuldayan qaranlıq küçədə qar içində bata-bata uşaq bazara sarı yönəldi. O, tufana düşən yarpaq kimi əsib yerdən-yerə dəyirdi.

Gecənin qovuşduğunu hiss etdikcə ürəyi qara və müdhiş bir qorxu ilə dolurdu. Güclə üfqü seçə bilir, dükən damlarının qaraltısından o tərəfə getmək lazım olduğunu hiss edirdi...

O, güc-bəla ilə özünü dördyola çatdırdı. Qabaqda bir səs eşitdi... Səs gələn tərəfə bir az da yerimək istədi, lakin yeriyə bilmədi. Dizlərinə kündə kimi dəmir qapaq vurdular. Bükülüləri açılmadı, ayaqları tərپəşmədi. Güman etdi ki, çox yorulmuşdur, dincəlməmiş gedə bilmyəcəkdir. Budur, yataq kimi yumşaq qarın içində nəfəs almaq olar. Zehni bu fikirlə məşğul ikən kimsə, nə üçünsə onun vücudunu yerdən ayırdı, var gücü ilə silkələdi, sonra isə hər şey qarışdı, anlaşılmaz oldu.

Sanki Baharı iynəli yorğana bürüdülər. Elə bir yorğana ki, tikan kimi əzablı, hamam kimi isti. Bahar get-gedə xarici aləmdən, qardan, borandan, qorxudan, qaranlıqdan aralandığını, fəlakətin dərinliklərinə doğru endiyini, qayğıdan qurtulduğunu, bu qərībā yorğanın içində kiçildikcə bir növ rahat olduğunu zənn edirdi...

Bahar əlini atıb gözünü örtən ağır yorğanı qaldırmaq istədi... Qol yerindən quru bir ağac sallandığını duyub anlaya bilmədi... Tərpənmək istədi, onu sanki yerə məxlamışdılar.

Anasını xəyalına gətirdi.

– Ana, ay ana!

Cavab gəlmədi. Hər şey susurdu. Sükut və tənhalıq bərkiyir, güclənirdi. Yalnız çovğunlu boran yalquzaq kimi dişlərini ağardıb quduzcasına səslənirdi. Kimsəsiz uşağı məhv etmək üçün gələn amansız güllə kimi Baharın qəlbinə soxulurdu...

Bir neçə saat sonra boran seyrəlmiş, səhər açılmışdı. Hər şey öz qaydasında idi. Xozeyinlər xəz paltolar, Xorasan kürkləri, dəri papaqlar, yun corab və qaloş geyinərək səhər çayından sonrakı ilk papiroslarını tüstülədə-tüstülədə isti evlərinin qapılarından nəzakətlə çıxır, dükanlarına gedirdilər. Qolu çirməkli məşədi çapacağını itiləyərək erkəkləri şaqqalayır, əlinə gələn yağlı budlardan, qapısında qaynaşan müştərilərdən ruhlanaraq qazanc mahnısını oxuyurdu...

Konka yolunun qarını kürüyənlər bir uşaq meyiti tapdılar. Donmuş, taxtaya dönmüşdü. Buzlamış saçları üzünə yapışmışdı. Bütün sifəti buz qatı ilə örtülmüşdü. Qolları qoltuqlarına bükülüb qalmışdı. Baxanların ürəyi xarab olurdu. Yiyəsiz bir

uşaq olduğu, ilin bu vaxtında əynindəki qədək paltardan bəlli idi. Ona görə yiyəsini axtarmadılar, qəriblər qəbiristanına aparıldılar...

Evdə iş

1. Mətnin (M. Cəlal. “Bahar”) bütövlükdə ifadəli oxusunu hazırlamaq.
2. A. Şaiqin “Məktub yetişmədi” hekayəsinin məzmununu öyrənmək.
3. “Nəsr əsərlərinin oxu xüsusiyyətləri” mövzusu üzrə mənimsənilmiş nəzəri bilik və praktik bacarıqları yada salmaq. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 85-87; 117-132).

YEDDİNCİ MƏŞĞƏLƏ

Mövzu:	<i>Nəsr əsərlərinin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (A. Şaiq. “Məktub yetişmədi”).</i>
Məqsəd:	<i>Mühazirədə, təcrübi məşğələlərdə nəsr əsərlərinin oxusu üzrə mənimsənilmiş bacarıqların inkişaf etdirilməsi.</i>
Təchizat:	<i>– S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 117-132. – Çalışma və tapşırıqlar.</i>
Xatırlatma:	<i>– Mövzunun təcrübi məşğələdə öyrədilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir.</i> <i>– Nəzəri məlumat: “Ədəbi əsərlərin ifadəlilik təhlili” (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 70-84).</i> <i>– İlk praktik bacarıqların yaradılması üzrə iş. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 117-124).</i>

Məşğələdə variantlardan yalnız birinin üzərində iş aparılır.

Birinci variant

Məşğələnin gedişi

Məşğələnin əvvəlində tələbələrə “Bahar” mətnindən bir parçanı bədii nağıletmənin tələblərinə uyğun nağıl etmələri təklif olunur.

Nağıletmələrə dinləyicilərin münasibət bildirmələrinə, müzakirəyə imkan yaradılır. Bunun ardınca “Bahar” mətnindən bölmələrin ifadəli oxusu dinlənilir. Daha çox tələbənin dinlənilməsinə nail olmaq üçün ifadəli oxunun müxtəlif tələblərinə necə əməl edildiyi izlənilə bilər. Bunun üçün tələbələrə birinin qarşısında, məsələn, konkret bölmənin mətnaltı mənasını necə başa düşdüyünü və dinləyicilərə necə çatdırmağın lazım olduğunu nümayiş etdirmək tələbini qoymaq olar.

Digər tələbəyə oxu prosesində intonasiyanın aldığı fərqli çalarları nümayiş etdirmək həvalə edilə bilər.

Başqa birsinə dinləyicilərlə necə ünsiyyət yaratmağın lazım olduğunu öz ifası ilə nəzərə çatdırmaq təklif edilə bilər və s.

Əlbəttə, hekayədən parçaların bütövlükdə oxusuna da imkan yaradılmalıdır.

Bütün hallarda ifaların müzakirə edilməsi və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir.

Ev tapşırığının ikinci tələbinə uyğun olaraq, A. Şaiqin “Məktub yetişmədi” hekayəsindən parçanın məzmununun necə öyrəniləndiyi yığcam müsahibə ilə əşkara çıxarılır. Bunun üçün aşağıdakı suallardan istifadə etmək mümkündür.

1. Hekayədə təsvir olunan hadisə ilin hansı fəslində baş verir?
2. Qurbanın düşüncələri, taleyi sizdə hansı təəssürat yaratdı?
3. Əsərdə sizə daha güclü təsir edən epizod hansı oldu? Səbəbini izah edin.

Ev tapşırığının sonuncu tələbinə əsasən bədii nağıletmənin mahiyyəti, necə həyata keçirilməsi, mətnin bitkin parçalara və bitkin bölmələrə ayrılması, hər birinin ayrılıqda mətnaltı mənasının və ifaçılıq vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı müsahibənin təşkili mümkündür. Tələbələr laboratoriya məşğələlərində bu barədəki məlumat və praktik bacarıqlarını dərinləşdirmiş olduqlarından müsahibəni təşkil etməmək də olar. Başqa sözlə, bu işin təşkil edilib-edilməməsi auditoriyanın hazırlıq səviyyəsindən asılıdır.

Növbəti mərhələdə aşağıdakı tapşırıqlar əsasında tələbələrin müstəqil işi təşkil edilir.

Göstərilən qaydalara əməl etməklə çalışma və tapşırıqları yerinə yetirin.

I. Əsərin (A. Şaiq.“Məktub yetişmədi”) məzmununun öyrənilməsi üzrə iş.

1. *Mətni fərdi olaraq bir daha səssiz oxuyun.*
2. *Tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə aydınlaşdırın.*
3. *Bədii təsvir və ifadə vasitələrini və onların növünü müəyyən-ləşdirin.*
4. *Əsərin sizdə yaratdığı təəssüratı parta yodaşınızla bölüşün.*
5. *Müəllimin əsərin məzmunu ilə bağlı apardığı müsahibədə fəal iştirak edin.*

II. Əsərin təhlili üzrə iş.

1. *Əsərin mövzusunı müəyyən-ləşdirin, cütlük şəklində fikir mübadiləsi aparın.*
2. *Əsərdə təsvir olunan qış gününü necə təsəvvür etdiyinizi qısaca yazın.*
3. *Qurbanın xarakterindəki başlıca cəhətləri müəyyən-ləşdir-məyə çalışın. O, ailəsinə, vətəninə necə münasibət bəsləyir?*
4. *Onun xarici görünüşünü necə təsəvvür edirsiniz? Qısa qeydlər edin.*
5. *Əsərin maraqla oxunmasına səbəb nədir? Yazıçı hansı bədii vasitələrdən və necə istifadə etmişdir?*
6. *Sizcə, əsərdəki başlıca fikir – ideya nədir?*
7. *Təhlil üzrə öyrəndiklərinizlə bağlı yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.*
8. *Müəllimin əsərin təhlili ilə bağlı apardığı müsahibədə təq-dimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.*

III. Xüsusi təhlil üzrə iş.

(Dərsdə vaxt çatışmazlığı olarsa, xüsusi təhlili bir, yaxud iki bölmə üzrə həyata keçirmək kifayətdir. Digər bölmələrin üzərində iş ev tapşırığı kimi verilir).

1. *Mətni bitkin bölmələrə ayırın.*
2. *Aşağıdakı işləri ardıcıl olaraq hər bölmə üzrə yerinə yetirin.*
  - a) *Bölmədə ifadə olunmuş əsas fikri müəyyənləşdirin.*
  - b) *Bölmədə təsvir olunanları təsəvvürünüzdə canlandırmağa çalışın.*
  - c) *Bölmənin mətnaltı mənasını müəyyənləşdirin.*
  - ç) *Mətnaltı mənaya əsaslanmaqla ifadəçilik vəzifəsini müəyyən edib, bir cümlə ilə yazın.*
  - d) *Bölmədəki cümlələrin məzmunundan asılı olaraq, səsinizin aldığı çalarları (təəssüf, kədər, canıyananlıq və s.) müəyyənləşdirib mətnin sağ tərəfində yazın.*
  - e) *Bölmədəki məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirib şərti işarə ilə qeyd edin.*
    - a) *Fasilələrin ediləcəyi məqamları müəyyənləşdirib, şərti işarə ilə göstərin.*
    - f) *Bölmədəki cümlələrin oxusunda səsin ucalığında və sürətində baş verən dəyişikliyi müəyyənləşdirib, şərti işarə ilə qeyd edin.*
    - g) *Təhkiyənin necə aparılacağını müəyyənləşdirin.*
    - ğ) *Ünsiyyəti necə yaradacağınızı və növünü aydınlaşdırın.*
    - h) *Mətn üzərindəki qeydləriniz əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.*
    - i) *Müəllimin xüsusi təhlillə bağlı apardığı müəhəbbədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.*

IV. Mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi mərhələsi üzrə iş.

Oxusuna hazırlaşdığınız bölmənin ifaçılıq vəzifəsini bir daha nəzərdən keçirin. Bölməni bədii nağıletmənin tələblərinə uyğun nağıl etmək üçün məşq edin, müəllimin tələbinə əsasən danışın.

Mətni ifadəli oxuyarkən ifaçılıq vəzifəsinin, şərti işarələrin tələblərini diqqət mərkəzində saxlayın.

Digər ifaçıların oxusuna öyrəndiyiniz tələblər əsasında qiymət verməyə çalışın.

İkinci variant

Məşğələnin gedişi

I. İlk növbədə “Bahar” mətnindən parçaların ifadəli oxusu dinlənir, müzakirə edilir və qiymətləndirilir. Sonrakı mərhələ A.Şaiqin “Məktub yetişmədi” əsərindən verilmiş parçanın oxusuna (fərdi, yaxud səsli oxunun dinlənilməsi şəklində) həsr edilir. Oxu prosesində mətnə tanış olmayan sözlərin mənasının aydınlaşdırılması, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi həyata keçirilir. Oxu tamamlandıqdan sonra aşağıdakı sualların əsasında müsahibə aparılır.

- 1. Əsərdə təsvir olunan əsas hadisə, sizcə, hansı dövrdə baş verib?*
- 2. Əsər hansı mövzuda yazılıb? Onun məzmunundan misallar gətirməklə fikrinizi əsaslandırın.*
- 3. Qurban kim idi, harada çalışırdı?*
- 4. O, Molla Fərzəliyə nə barədə şikayətlənirdi?*
- 5. Onun xarakteri, zahiri görünüşü barədə nə deyə bilərsiniz?*
- 6. Ailəsi, vətəni haqqındakı düşüncələri onunla bağlı təəssüratınıza nə əlavə etdi?*
- 7. Əsərdə bədiiyyə nail olmaq üçün yazıçı hansı vasitələrdən və necə istifadə etmişdir?*
- 8. Əsərdəki başlıca fikir – ideya, sizcə, nədir?*

II. Kiçik qruplar yaradılır.

Mətn (A.Şaiq. “Məktub yetişmədi”) bitkin bölmələrə ayrılır. Aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi qruplara təklif edilir.

I qrup

- 1. Birinci bölmədəki əsas fikri aydınlaşdırın.*
- 2. Bölmədəki təsvirləri təsəvvür etməyə çalışın, qısa qeydlər edin.*
- 3. Bölmənin mətnaltı mənasını və ifaçılıq vəzifəsini müəyyənləşdirib, qeyd edin.*
- 4. Bölmənin oxusunda səsinizin aldığı çalarları müəyyənləşdirib, yazın.*
- 5. Bölmədəki məntiqi vurğulu sözləri, fasilə ediləcək məqamları müəyyənləşdirib, mətnin üzərində şərti işarələrlə göstərin.*
- 6. Dinləyicilərlə ünsiyyəti necə yaradacağınızı və növünü müəyyənləşdirin*
- 7. Yazılı qeydlərinizin əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.*

II qrup

- 1. İkinci bölmədəki əsas fikri aydınlaşdırın.*
- 2. Bölmədəki təsvirləri təsəvvür etməyə çalışın, qısa qeydlər edin.*
- 3. Bölmənin mətnaltı mənasını və ifaçılıq vəzifəsini müəyyənləşdirib, qeyd edin.*
- 4. Bölmənin oxusunda səsinizin aldığı çalarları müəyyənləşdirib, yazın.*
- 5. Bölmədəki məntiqi vurğulu sözləri, fasilə ediləcək məqamları müəyyənləşdirib, mətnin üzərində şərti işarələrlə göstərin.*
- 6. Dinləyicilərlə ünsiyyəti necə yaradacağınızı və növünü müəyyənləşdirin.*
- 7. Yazılı qeydlərinizin əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.*

III qrup

- 1. Üçüncü bölmədəki əsas fikri aydınlaşdırın.*
- 2. Bölmədəki təsvirləri təsəvvür etməyə çalışın, qısa qeydlər edin.*

3. Bölmənin mətnaltı mənasını və ifadəlilik vəzifəsini müəyyənləşdirib, qeyd edin.
4. Bölmənin oxusunda səsinizin aldığı çalarları müəyyənləşdirib, yazın.
5. Bölmədəki məntiqi vurğulu sözləri, fasilə ediləcək məqamları müəyyənləşdirib, mətnin üzərində şərti işarələrlə göstərin.
6. Dinləyicilərlə ünsiyyəti necə yaradacağınızı və növünü müəyyənləşdirin.
7. Yazılı qeydlərinizin əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

IV qrup

1. Dördüncü bölmədəki əsas fikri aydınlaşdırın.
2. Bölmədəki təsvirləri təsəvvür etməyə çalışın, qısa qeydlər edin.
3. Bölmənin mətnaltı mənasını və ifadəlilik vəzifəsini müəyyənləşdirib, qeyd edin.
4. Bölmələrin oxusunda səsinizin aldığı çalarları müəyyənləşdirib, yazın.
5. Bölmədəki məntiqi vurğulu sözləri, fasilə ediləcək məqamları müəyyənləşdirib, mətnin üzərində şərti işarələrlə göstərin.
6. Dinləyicilərlə ünsiyyəti necə yaradacağınızı və növünü müəyyənləşdirin.
7. Yazılı qeydlərinizin əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

III. Qrup sözcülərinin təqdimatları əsasında fikir mübadiləsi və müzakirə aparılır.

IV. Hər qrupdan ayrı-ayrı nümayəndələr üzərində işlədikləri bölmənin ifadəli oxusunu gerçəkləşdir. İfalara münasibət bildirilir, qiymətləndirmə aparılır.

A.Şaiq
MƏKTUB YETİŞMƏDİ
(hekayədən parça)

Qışın dondurucu bir günü idi. Soyuq qılınc kimi kəsirdi. Göylər yaslı adamlar kimi qara çarşaba bürünmüş, dağlar, çöllər də ağ kəfənlə örtülmüşdü. Küçələrdə koma-koma duran qarlar üzərində qarğalar gəzişirdi. Qalın paltolu, başları, ayaqları örtülü adamlar bəzəkli və isti otaqlardan çıxıb piyada, ya faytonla rahat-rahat küçələrdən keçirdilər. Bu dondurucu qış, bu yandırıcı şaxta onlar üçün əyləncədən başqa bir şey deyildi.

Dünyada bütün bədbxtlik və fəlakət ancaq insanlığın yoxsul qisminə nəsib imiş!..

Qurban Şeytanbazar ağzında, məktub yazan həmsəhərlisi Molla Fərzəlinin yanında oturmuşdu.

– Molla, mənə bir məktub yaz. Bilirsən ki, hər il sənə nə qədər xeyir verirəm. Vətəndən gələnə bir il olmaz, bununla sənə beş məktub yazdırıram.

Molla Fərzəli soyuqdan donmuş əllərini ovuşdurdu. Əsnəyə-əsnəyə bir kağız parçasını dizi üstə alaraq:

– Həmsəhərli, nə yazılacaq? Söylə! – dedi.

Qurban Molla Fərzəliyə bir az yaxınlaşdı. Gizli bir söz söyləyirmiş kimi pıçıldayaraq dedi:

– Molla, əvvəlcə məndən uşaqların anasına salam yaz. Yaz ki, Anaxanımın, Məmişin gözlərindən mənim əvəzimdən öpsün və onlardan göz-qulaq olsun. Sonra yaz ki, mən də, şükür Allaha sağ və salamatam. Qulamrza ilə sizə on beş manat göndərirəm. Bayramqabağı yenə göndərəcəyəm; uşaqlar korluq çəkməsinlər; özüm də yazın axır ayında gələcəyəm...

Qurban... sümüklərinə işləyən soyuqdan bir yumaq kimi büzüşdükdən sonra dedi:

– Molla əmi, yaman bir adamın quyusunda işləyirəm. Quyu xeyli aşağı düşüb. Nə qədər yalvarırıq ki, “ay, ağa, haqqımızı bir qədər artır, çünki aşağıya getmək çox çətindir, neftin, qazın

iyindən nəfəsimiz tutulur”, zalım oğlu razı olmur, “Əvvəlki şərtimizlə qazacaqsınız, yoxsa haqqınızı verməycəyəm” deyir. Molla burada pul qazanmaq çox çətindir. Sənin peşən yaxşıdır. Gündə beş-on məktub, dörd-beş dua yazsan bəsdır. Allah bərəkət versin. Daha nə istəyirsən?

Molla Fərzəli qələmi qələmdana qoydu, divarın küncündən iki barmağı ilə bir qədər torpaq götürüb, məktubun üstünə səpərək quruda-quruda cavab verdi:

– Həmşəhərli, uzaqdan döyüş insana asan gəlir. Mənim sənətim, bildiyin qədər də asan deyil. Qış, yaz küçə başında müştəri yolu gözləməkdən adamın gözlərinə qaranlıq çökür. Elə gün olur ki, bir nəfər də müştəri gəlmir.

Molla əbasına bərk sarındıqdan sonra, məktubu Qurbana oxudu. Qurban mollaının ağzından çıxan kəlmələri yeyəcəkmış kimi ağzını açmış, diqqətlə onu dinləyirdi. Sonra gözlərindən sevinc qılgımları uçuşaraq :

– Molla, Qulamhüseynə də salam yaz, – dedi. – Yaz ki, mən gəlincə uşaqlardan göz-qulaq olsun və məktubda yaz görək ki, bizim “Qızıl” inək dururmu? Kor yabını satmamış ki? Bir də yaz ki, gələndə Anaxanıma güllü-güllü dəsmal, Məmişə də qırmızı köynək gətirəcəyəm.

Molla Fərzəli məktubu yazıb bitirdikdən sonra büküb paketə qoydu və üzünü Qurbana tutdu:

– Həmişəhərli, paketin üzü kimin adına olacaq? – deyə soruşdu.

Qurban əli ilə boynunu ovuşdura-ovuşdura:

– Hə, molla, yaz ki, Qurbanın uşaqlarının anasına yetişəcək!

Molla paketin üstünü yazıb, Qurbana uzatdı. Qurban məktubu alıb sevincək iki əli arasında diqqətlə baxdıqdan sonra, qoynuna qoymaq istədi. Məktub əlindən yerə düşdü. Məktubu tez götürdü. O yan bu yanını təmizləyib, yenidən qoynuna qoydu. Kisəsini çıxarıb, mollaının ovcuna iki şahı basaraq:

– Al, həmşəhərli, bayramqabağı yenə məktub yazdıracağam, məndən sənə çox xeyir yetişəcək, – deyib qalxdı.

Qurban əli ilə qoynundakı məktubu bərk tutaraq yeri yirdi. Həmşəhərlisi Qulamrzanın evinə gedib, həm məktubu ona vermək, həm də dilcavabı bir-iki söz sifariş etmək istəyirdi. Yolda yeri yərəkən düşünürdü: “Xoşbəxt adam, kifayət qədər pul toplayıb, indi gedib uşaqlarına qovuşacaq... Ah!.. Bir az sonra o yerlər nə qədər gözəl olacaq! Düzlər, dağlar, yamaclar, zümrüd xalılarla döşənəcək, çiçəklər açacaq, ağaclar yarpaqlanacaq, bahar elçiləri olan qaranquş, sığırcın və leylək sürü-sürü dönüb yuvalarını tikəcək, səhər və axşam dadlı-dadlı nəğmələrlə ürəkləri oxşayacaq. Hər yerdə əkin və bostan işləri başlanacaq. Balıqçılar çaylardan və göllərdən balıq ovlayacaq. Ah, mənə bu gözəlliklərə, uşaqlarıma həsrət qoyan yoxsulluq!”.

O, sızıldadı. Bu sızıltı qəlbinin ən dərin guşəsindən elə bərk qopdu ki, bütün vücudu titrədi. Varlığında əzici və acı bir əzab duydu. Sinirləri gərildi. Artıq dizlərində taqət, vücudunda qüvvət qalmamışdı.

Birdən-birə ayaqları altında xışıldayan buzlar üzərinə üzükoylu düşdü, əlləri, ayaqları qan içində, ölgün və bihəl başını qaldırdı. Qabağından tünlüyü yarıb keçən faytonlar, isti paltarlı, şənüzlü insanları, o daşqın həyat səhnəsini acı və nifrətli baxışlarla süzdü; ixtiyarsız olaraq solğun dodaqlarından bütün əzab və qəmlərinə tərcüman olan bir “of” uçdu. Özünü doğruldaraq düşdüyü yerdən qalxdı. Tez əlini qoynuna soxdu və məktubu yanıq ürəyi üzərinə sıxaraq yeridi...

Evdə iş

1. Mətnin (A. Şaiq. “Məktub yetişmədi”) bütövlükdə ifadəli oxusunu hazırlamaq.
2. Ə. Cavadın “Göy göl” şeirinin məzmunu ilə tanış olmaq.
3. “Lirik şeirlərin oxu xüsusiyyətləri” mövzusu üzrə mənimsənilmiş nəzəri bilik və praktik bacarıqları yada salmaq. (S.Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 87-102; 132-136).

SƏKİZİNCİ MƏŞĞƏLƏ

Mövzu:	<i>Heca vəznində yazılmış lirik şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (Ə. Cavad. “Göygöl”).</i>
Məqsəd:	<i>Mühazirədə, təcrübi məşğələlərdə lirik şeirlərin oxusu üzrə mənimsənilmiş bacarıqların inkişaf etdirilməsi.</i>
Təchizat:	– <i>S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 132-136 və s.</i> – <i>Çalışma və tapşırıqlar.</i>
Xatırlatma:	<i>Mövzunun təcrübi məşğələdə öyrədilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir.</i> – <i>Nəzəri məlumat: “Ədəbi əsərlərin ifadəliliyi təhlili” (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 87-102).</i> – <i>İlkin praktik bacarıqların yaradılması üzrə iş. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 132-136 və s.).</i>

Məşğələnin gedişi

İlk növbədə tələbələrin evdə icra etdikləri müstəqil işin səviyyəsi aşkara çıxarılır. Mətnin (A. Şaiq. Məktub yetişmədi) keçən məşğələdə oxunmayan bölmələrinin ifadəli oxusu dinlənilir, müzakirə və qiymətləndirmə aparılır.

Lirik şeirlərin oxusu ilə bağlı mühazirə və təcrübi məşğələlərdə mənimsənilmiş bilik və bacarıqların müəyyələşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı suallar əsasında yığcam müsahibə aparılır.

1. Lirik şeirlərin oxusu hansı özəl xüsusiyyətləri ilə fərqlənir?
2. “Lirik şeirlərin oxusunda ahəngin duyulması, “tapılması” vacibdir” fikrinin mahiyyətini necə başa düşürsünüz?
3. Şeirdə ahəng yaradan vasitələr hansılardır?
4. Heca vəznində olan şeirlərin oxusunda nəzərə alınmalı olan başlıca tələblər hansılardır?

Müsahibənin sonunda müəllim **“Məlumat üçün”** mətni ilə bağlı qərar verir: Mətnin oxusuna, öyrənilməsinə ya bəri başdan vaxt ayrılır, ya da tələbələr tapşırıqların üzərində işləyərkən, ehtiyac duyduqları məqamlarda ona müraciət edirlər.

Məlumat üçün.

İfaçılıq təhlilinin tələbləri bütün ədəbi növlər üzrə aparılan işlərdə, demək olar, eynilə tətbiq edilir.

Lakin lirik əsərlərin istər oxusuna hazırlıqda, istərsə də, ifasında spesifik cəhətlər də müşahidə edilir. Bu, lirikanın təbiətindən irəli gəlir.

Lirik əsərin məzmununun əsasında, məlum olduğu kimi, lirik qəhrəmanın hissi, düşüncəsi, həyəcanı dayanır. İfaçı bütün bunları, çox hallarda özünün kimi ifadə edir.

*Eləcə də lirik şeirdə ifadə olunanların təsəvvür edilməsi də fərqli şəkildə cərəyan edir. Məsələn, əgər epik əsərlərin oxusunda əhvalatlar, hadisələr bir-biri ilə bağlı şəkildə ifaçinin gözü qarşısında kino lenti kimi keçirsə, lirik şeirlərin ifasında ifaçı yalnız ayrı-ayrı obrazları, detalları “görür”, təsəvvüründə canlandırır. Təsəvvürün necəliyini lirik əsərin məzmunu təyin edir. Süjetli şeirlərdə (S.Rüstəmin “Ana və poçtalyon”unda olduğu kimi) bu, nəsr əsərlərinə yaxın olur. Lakin lirik əsərlərin əksəriyyəti (düşüncə və hisslərin ifadəsi aparıcı olduqda) təxəyyülün canlanmasına çox az material verir. Deməli, ifaçı belə lirik əsərlərdəki düşüncə və hissləri özünün kimi etməli, onları qəlbindən keçirərək, ürəyində isidərək dinləyiciyə çatdırmalıdır. Əks halda, oxunun təsirindən danışmağa belə dəyməz. Bu qəbildən olan lirik əsərlərin oxusunda ifaçinin **ovqatı** ciddi rol oynayır. Əsərdəki hissi, ümumi əhvali-ruhiyyəni hələ mətn üzərində işləyərkən duyan, dərk edən ifaçı oxu zamanı onları “emosional yaddaşında” canlandırır. İstər oxuya hazırlıq prosesində, istərsə də ifa prosesində ifaçıda əsərin məzmununa uyğun təəssürat baş qaldıra bilər. Bu, ovqatın yaranmasında, təbiiliyində və davamlılığında əvəzsiz rol oynayır. Lirik əsərdəki düşüncələr, hisslər ifaçıya çox yaxın ola bilər; o özü lirik qəhrəmanın hisslərini nə vaxtsa keçirmiş ola bilər... Müəllif prosesində, eləcə də ifada onlar yaddaşda*

bərpa olunur. Yaxud oxunan ədəbi nümunənin məzmununa uyğun gələn bədii film epizodunun, rəsm əsərinin, müşahidə edilmiş təbii obyektin və s. yaddaşda oyanması, canlanması müvafiq ovqatın yaranmasına səbəb olur. Məsələn, Musa Cəlilin “Quşcuğaz” şeirini mütləq edərkən M. Şoloxovun əsəri əsasında ekranlaşdırılmış “İnsanın taleyi” filmindən epizodlar yada düşür. Bu, oxucuda kədərli əhvali-ruhiyyənin yaranmasına, eləcə də təsəvvürün konkretləşməsinə ciddi təsir edir. Bütün bunlar, təbiidir ki, səmimi, inandırıcı intonasiyanın yaranmasında, dinləyiciyə sözlə təsirin səmərəliliyində əvəzsiz rol oynayır.

Lirik əsərlərin oxusunda spesifiklik həm də ünsiyyət formalarında özünü göstərir. Lirik əsərlər üçün ünsiyyətin iki əsas forması məqbul sayılır. Bəzi əsərləri ifa edərkən ifaçı dinləyicilərə birbaşa müraciət etmir. Bu cür bilvasitə ünsiyyətlə ifaçı lirik qəhrəmanın hisslərini, düşüncə aləmini dinləyicilərin, belə demək olarsa, seyr, müşahidə etmələrinə imkan yaradır. Bu ünsiyyət formasının başlıca xüsusiyyəti ondadır ki, ifa prosesində qiraətçi bəzən özünə müraciət edir, “daxili düşüncəsini” dilə gətirir. Bir sıra hallarda isə sanki xəyalında tutduğu obyektə müraciət edir. Məsələn, Vaqifin “Görmədim” müxəmməsi “daxili düşüncənin” dilə gətirilməsi şəklində oxunmalıdır. Müxəmməsin ifaçısı zamanın eybəcərliklərini ifşa edən, müasirlərini ittiham edən, saysız-hesabsız çəkişmələrdən yorulmuş, usanmış bir adamın daxili düşüncəsini sanki fikir, xəyal içində dilinə gətirir, ucadan bəyan edir.

Vaqifin “Bax” qəzəlinin oxusunda isə ikinci vəziyyət özünü göstərir; ifaçı şeiri xəyalında tutduğu obyektə (əsrə Vidadiyə ünvanlanıb) müraciətlə oxuyur.

Hər iki hal (ifaçının özünə, yaxud xəyalında tutduğu obyektə müraciət etməsi) onu ciddi, çətin vəzifə qarşısında qoyur; ifaçı, bir an da olsa, unutmamalıdır ki, əsəri

dinləyicilər üçün oxuyur. Deməli, dinləyicilərə bilavasitə müraciət etməsə də, onlarla göz-gözə dayanmasa da, ünsiyyətin (bu, daxili ünsiyyətdir) qırılmasına qətiyyətən yol verməməlidir. Ünsiyyətin ortadan qalxması, ifaçı ilə dinləyicilərin arasındakı körpünün uçması bayağı, təsirsiz, soyuq bir səhnənin yaranmasına səbəb olur. Hər iki tərəf (ifaçı da, dinləyici də) sanki özü üçün mövcud olur, öz aləminə qapılır. Belə olduqda isə oxunun (ifanın) tez başa çatmasını hər iki tərəf arzulayır.

*Lirik əsərlərin oxusunda ünsiyyətin ikinci forması dinləyicilərə **birbaşa** müraciət şəklində özünü göstərir. Bu o əsərlər üçün məqbuldur ki, şair fikir və düşüncəsini oxucularla bölüşür, onlarla dərdləşir.*

*Yüz dəfə dönürəm o doğma kəndə –
İlk dəfə gəlibdir adam elə bil.
Öz ata evimdə, ata evimdə
Oğul yox,
Qonağam,
Yadam elə bil.
Qəlyan tüstülətmir atam bayaqdan,
Məni tüstülədir, məni sanıram.
Çay qoyub ocağı qalamır anam,
Ömrümə od vurur,
Mən ki yanıram.*

Səyavuş Sərxanlı öz təəssüratını birbaşa oxucularla bölüşür, dərini, fikrini, düşüncəsini onlara bəyan edir. Ünsiyyətin hansı formada olması əsərin məzmunundan asılıdır. Deməli, məzmunundan asılı olaraq, müəyyən bir şeirin ifasında belə ünsiyyətin forması dəyişə bilər. İfaçı “İllər” şeirinin əvvəlində dinləyicilərə birbaşa müraciət edir.

*Böyümək eşqilə uşaqlıqda mən
Boyumu ölçərdim gündə yüz kərə.
Çox vaxt gileylənib kiçikliyimdən
Qibtəylə baxardım mən böyüklərə.*

*Şeyrin sonunu isə ifaçı xəyalında tutduğu obraza müra-
ciətlə (deməli, dinləyicilərlə bilvasitə ünsiyyətə girməklə)
oxuyur.*

*Deyin, hara belə tələsirsiniz?
Sizsiniz ömrümün yelkəni, illər!
Mən sizi qovardım uşaqlığımda,
İndi qovursunuz siz məni, illər!*

*Növ və janrından asılı olmayaraq, hər bir lirik əsərin
oxusu təkcə ciddi hazırlıq işinin aparılmasını, böyük
zəhmət çəkilməsini tələb etmir, bu, həm də ifaçıdan yüksək
həssaslıq, duyum, müvafiq ovqatın olmasını da tələb edir.
İfaçı ilk növbədə şeyrin **ahəngini** duymağa çalışmalıdır.
Məhz ahəngin duyulması, belə demək olarsa, açarın əldə
edilməsi ifaçının işini birə-beş asanlaşdırır. Ahəngin
“tapılması” şeyrin başa düşülməsinə, ideya-məzmununa
müvafiq ovqatın yaranmasına səbəb olur. Şeirdə ahəng
mürəkkəb hadisədir və ahəng yaradan vasitələr çoxdur.
Ahəngin yaranmasında misraların hər birinin müddət
etibarilə bərabər vaxt ərzində oxunmasının, misra
daxilində fasilələrə əməl edilməsinin, qafiyənin, rədifin,
vəznin, poetik sintaksisin tələblərinin nəzərə alınmasının
böyük rolu vardır.*

*Ahəngin yaranmasında, əlbəttə, məzmun önəmli yer tutur.
Lirik qəhrəmanın ovqatı, hiss-həyəcanlarının necə olması,
nə cür təzahür etməsi ifaçının yaradıcılıq (ifaçılıq)
vəzifəsinin əsasını təşkil edir.*

Heca vƏznli şeirlərdə misra daxilində (təqtilərdə), misra sonunda məntiqi fasilələrin edilməsi, ehtiyac yaranan məqamlarda psixoloji fasilələrə yer verilməsi, məntiqi vurğulu sözlərin fərqləndirilməsi, səsin ton və tempindəki dəyişikliyin reallaşdırılması melodikliyə, nəticədə güclü ahəngin yaranmasına səbəb olur.

*Misraların bir-biri ilə bağlanması xüsusi rolu olan **qafiyə** şeirin ahənginin yaranmasında ciddi əhəmiyyət qazanır. Ustalıqla yaradılan qüsursuz qafiyə sisteminin mövcud olduğu şeirlər ifaçı tərəfindən asan oxunduğu kimi, ahəngdarlığı, musiqili olması ilə də diqqəti cəlb edir. Təcrübədə həm qafiyə sözlərin oxusu ilə əlaqədar iki qüsür özünü göstərir: a) qafiyələrin oxusu çox qabarıq şəkildə fərqləndirilir, sonuncu hecalar uzadılmaqla, avazla söylənilir və misranın digər sözlərinin tələffüzü də yalnız bu ahəngə tabe etdirilir, b) misraların sonu (deməli, misraların sonunda işlənən həm qafiyə sözlər) “udulur”, eşidilməz olur. Bu qüsurlar ifanın təsir gücünü qat-qat azaldır. Birinci halda oxu yeknəsək məzmun alır, diqqət əsas məna yükündən uzaqlaşır. İkincidə oxunun yaratmalı olduğu ahəngin, musiqililiyin bütövlüyünə, tamlığına ciddi xələl gəlir.*

*Şeirdəki ahəngi gücləndirən vahidlərdən biri də **rədifdir**. Təcrübəsiz ifaçıların oxusunda rədifin tələffüzü yeknəsək şəkil alır, intonasiya fərqli çalar qazanmır. Bu cür ifa dinləyiciləri tez yorur. Əslində, rədif neçə sözdən – bir və ya bir neçə – ibarət olub-olmamasından asılı olmayaraq, həmişə eyni intonasiya çalarlarında, vahid melodik əsasda səslənə bilməz. Yerinə görə rədif fərqli hisslərin ifadəçisi olur. Müxtəlif misralarda kinayə, qəzəb, narazılıq, kədər, sevinc və s. ifadə edə bildiyi üçün də fərqli intonasiya çalarlarında oxunmalıdır. Sabirin satiralarında (məsələn, “Əkinçi”də), Vaqifin son şeirlərində rədiflər bu baxımdan daha səciyyəvidir.*

*Ahəngin yaranmasında, yuxarıda deyildiyi kimi, **vəznin** də rolu var. Məsələn, iki hecalıdan on altı hecalıya qədər şeir formaları olan heca vəzni misralarındakı hecaların sayının bərabər olmasını, ilk misradakı bölümlərin sonrakılarda gözlənilməsini (bunun şərtiliyi unudulmamalıdır) tələb edir. Bunun oxuda nəzərə alınması ahəngin yaranmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Həmçinin misradakı hecaların sayı fərqli ahəngin yaranmasına az təsir etmir. Hecaların sayı nisbətən az olan şeirlərin oxusunda oynaqlıq, belə demək mümkünsə, yüngüllük özünü göstərir.*

*Əzizim sarayından,
Xan gəlir sarayından.
Gündə bir kərpic düşər
Ömrümün sarayından.*

Çoxhecalı şeirlərin əksəriyyəti isə ağır, təmkinli oxusu ilə diqqəti cəlb edir və deməli, onların ifasında fərqli ahəng yaranır.

*Bu bir qədim əfsanədir: əsir düşən bir cavanı
Qara zindan, zülmətxana lapdan çəkir öz kamına.
Əli qanlı, gözü qanlı, ağzı qanlı neçə canı
Məhkəmədə qərar verir, qol çəkilir edamına.*

Heca vəznli şeirlərdə fikrin misradan-misraya köçürülməsi halları tez-tez müşahidə olunur. Bu, misrasonu fasiləyə əməl edilməsini xeyli çətinləşdirilir. Belə məqamlarda fasilə səsinə ani dayandırılması şəklində özünü göstərir. Və oxu davam etdirilir. Fasilə, belə demək olarsa, hər iki tərəfə xidmət edir.

*Lirik şeirlərin məzmunu onların ifadəli oxusunda fərqli **ifa tipinin** təzahür etməsinə səbəb olur. Bu barədə nəzəri hazırlığı olmayan ifaçılar ciddi səhvlər edirlər. Ümumtəhsil*

məktələrində – şagirdlərin ifasında, pedaqoji ali məktəblərdə – tələbələrin oxusunda bu qəbildən səhvlərə tez-tez yol verilir. Hətta bədii oxu ustalarının ifasında da bu məzmununda qüsurlar müşahidə olunur.

Bəs ifa tipləri hansılardır?

Onların mahiyyətinə nələr daxildir?

*Mövcud ədəbiyyatda lirik əsərlərin ifasının **üç tipi** üzərində dayanılır:*

1. Deklamativ-ritorik. 2. Avazla. 3. Danışiq.

Bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Deklamativ-ritorik didaktik mahiyyətli ifa tərzidir. Siyasi lirikaya aid nümunələr, eləcə də ictimai məsələlərin, publisistik düşüncələrin geniş əks olunduğu əsərlər məhz bu ifa tipində oxu tələb edir. Dinləyicini nəyə isə inandırmaq, müəyyən məsələnin həqiqiliyi, obyektivliyi barədə əmin etmək lazım gəldiyi məqamlarda bu ifa tipindən istifadə olunur. Lakin bu ifa pafosdan məhrum olmur; təntənə, çağırış, həyəcan, qəzəb və s. bu ifa tipinə əlvanlıq gətirir. Məsələn, aşağıdakı nümunənin deklamativ-ritorik ifa tərzində oxunması məqsədəuyğundur:

*Əgər bütün bəşəriyyət ədvi-vi-canım ola
Ürək süqut eləməz aldığı mətanətdən.
Ricavü xəfvə məkan vermərəm, gər alimlər
Min il də vəz edələr dəhşəti-qişamətdən.*

*Pələnglər tuta dövrüm, çəkinməyəm əsla,
Və ya ki, vəd edələr dövləti-cahani mənə
Ki, bir kəsə baş əyib iczimi bəyan eyləyim,
Əyilmərəm nə ki yer, versələr səmanı mənə.*

***Avazla** ifa o vaxt özünü göstərir ki, nitq vahid qəlibə salınır, sait səslər uzadılır, fasilələrin sürəkli olmasına diqqət yetirilir. Maraqlıdır ki, şairlərin əksəriyyəti*

şeyirlərini oxuyarkən bu tip ifaya üstünlük verirlər. Bu, çox vaxt şeyirin mənasının aydın qavranılmasına (dinləyicilərin diqqəti səslərə, ahəngə cəlb olunur) mane olur.

Məsələn, S. Vurğunun lentlərdə qorunub saxlanan (internet mənbələrində tapmaq mümkündür) ifasında məhz bu ifa tipində oxunu daha qabarıq müşahidə etmək mümkündür. Şair “Bəşərin vicdanı, eşqi ürəyi, Bütün yer üzünün xoş gələcəyi partiyamızdır” parçasındakı, demək olar, bütün sait səsləri uzun tələffüz edir, digər misralarda da bu oxu tərzinə – vahid qəlibə əməl edir.

Belə ifa sürəkli olduqda oxunun yeknəsəq, yorucu olması ilə nəticələnir.

Danışiq tipində ifa onunla səciyyələnir ki, oxu danışiq dili normalarına çox yaxın olur. Təsadiüfi deyildir ki, bu ifa tərzində təbiilik, sadəlik, intonasiya rəngarəngliyi aparıcı olur. Lakin bu, ifanın məişət danışığı səviyyəsinə enməsi demək deyildir. Bu ifa tipində lirikanın başlıca gözəlliyi – poetikliyi qorunub saxlanmalı, səslənmə fərqlənməlidir.

Məsələn, Ə. Cəmilin “Can nənə, bir nağıl de!” şeyirinin məzmunu, demək olar ki, bütövlükdə danışiq tipində ifanın tətbiqini tələb edir.

– Ay nənə, bir nağıl da de!

– Ömrüm-günüm, yat daha,

Hamısını indi desəm, nağıl qalmaz sabaha.

– Can nənə, de birini də.

– Ağrın alım, sözə bax.

Evimizdə səndən savay, gör heç varmı bir oyaq?

Gecə keçib, ev soyuyub, hənir gəlmir ocaqdan;

Təxt üstündə məstan pişik, odur, yatıb bayaqdan...

Bu ifa tiplərinin mənimsənilməsi və oxuda tətbiqi bədii sözə həssaslıq, yüksək duyum tələb edir. Mətnin duyulması, ondan təsirlənmə, başlıcası isə əsərin ideya-

məzmununun və ahənginin dərinədən başa düşülməsi ifa tipinin düzgün seçilməsinə və tətbiqinə imkan yaradır.

Müəyyən bir lirik əsərin oxusunda bu ifa tiplərinin əvəzlənməsi halları da müşahidə edilir.

Göstərilən qaydalara əməl etməklə çalışma və tapşırıqları yerinə yetirin.

I. Şeirin (Ə.Cavad. "Göygöl") məzmununun öyrənilməsi üzrə iş.

1. Şeiri oxuyun. Bunu formalardan birini (fərdi səssiz oxu, səsli oxunun dinlənilməsi və s.) seçməklə yerinə yetirə bilərsiniz.
2. Mətdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə ilə aydınlaşdırın.
3. Mətdəki bədii təsvir və ifadə vasitələrini və onların növlərini müəyyənəldir.
4. Şeir sizdə hansı hiss və düşüncə yaratdı?
5. Şeirdə diqqətinizi daha çox çəkən nə oldu?
6. Əsərdəki hansı bəndi daha parlaq sayırsınız? Nə üçün?
7. Əsərdə sizə tanış olan hiss, fikir varmı? Varsa, izah edin.
8. Mətdəki hansı sözlər, ifadələr sizin üçün yeni və maraqlı oldu? Onlardan hansılarını nitqinizdə işlətməyə çalışacaqsınız?
9. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
10. Müəllimin əsərin məzmunu ilə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.

II. Şeir təhlili üzrə iş.

1. Şeir hansı mövzuda yazılmışdır? Əsərdən nümunələr göstər-məklə fikrinizi əsaslandırın.
2. Sizcə, şairin əsərdə qaldırdığı başlıca problem nədir? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.
3. Şeir ahəngdarlığına, bədii təsir gücünün artmasına şair hansı vasitələrlə nail olmuşdur?

4. Əsər müəllif haqqında sizdə hansı təəssürat yaratdı?
5. Şeirdək başlıca fikri – ideyanı aydınlaşdırın. Fikrinizi əsərdən nümunələr gətirməklə əsaslandırın.
6. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
7. Müəllimin əsərin təhlili ilə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.

III. Xüsusi təhlil üzrə iş.

1. Şeirin hər bəndində təsvir olunanları təsəvvürünüzdə canlandırmağa çalışın.
2. Bütövlükdə şeirin daxili mənasını – mətnaltı mənasını müəyyənləşdirin.
3. Mətnaltı mənaya əsaslanmaqla ifaçinin vəzifəsini müəyyənləşdirin.
4. Hər bəndin ifasında səsinizin aldığı çalarları müəyyənləşdirib, qeyd edin.
5. Bəndlərdəki məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirib, şərti işarə ilə göstərin.
6. Fasilələrin ediləcəyi məqamları müəyyənləşdirib, şərti işarələrlə göstərin.
7. Bəndlərin oxusunda səsinizdək (ton və tempdə) dəyişikliyi müəyyənləşdirib, şərti işarə ilə göstərin.
8. Şeirdə məntiqi melodikliyi təmin edən vasitələri qısaca qeyd edin.
9. Şeir oxusunda hansı ifa tipindən istifadənin məqsəddə uyğun olduğunu müəyyənləşdirin.
10. Qeydlərinizə əsasən şifahi təqdimata hazırlaşın.
11. Müəllimin xüsusi təhlillə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.

IV. Mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi mərhələsi üzrə iş.

1. Yerinə yetirdiyiniz işləri bir daha nəzərdən keçirin. Mətni ifadəli oxuyarkən ifaçılıq vəzifəsinin, şərti işarələrin tələblərini diqqət mərkəzində saxlayın.
2. Digər ifaçıların oxusuna öyrəndiyiniz tələblər əsasında obyektiv qiymət verməyə çalışın.

Qeyd: Lirik şeirlərdə ifadəlilik vəzifəsinin, səsin aldığı çalarların və s. qeyd edilməsi ilə bağlı nümunələrə baxın: S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 162; 169-171.

Ə. Cavad
GÖYGÖL
(ixtisarla)

Dumanlı dağların yaşıl qoynunda,
Bulmuş gözəllikdə kamalı Göygöl.
Yaşıl gərdənbəndi gözəl boynunda
Əks etmiş dağların camalı Göygöl.

Yayılmış şöhrətin şərqə, şimala,
Şairlər heyrandır səndəki hala.
Dumanlı dağlara gələn suala
Bir cavab almamış soralı Göygöl.

Bulunmaz dünyada bənzərin, bəlkə,
Zəvvarın olmuşdur bir böyük ölkə.
Olaydı könlümdə bir yaşıl kölgə,
Düşəydi sinənə, yaralı Göygöl.

Sənin gözəlliyin gəlməz ki saya,
Qoynunda yer vardır ulduza, aya.
Oldun sən onlara mehriban daya,
Fələk büsatını quralı, Göygöl.

Kəsin eyşi-nuşi, gələnlər, susun.
Dumandan yorğanı, döşəyi yosun.
Bir yorğun pəri var, bir az uyusun,
Uyusun dağların maralı Göygöl.

Zümrüd gözlərini görsünlər deyə,
Şamlar boy atmışdır, uzanmış göyə.

Keçmişdir onlara qəzəbin niyə?
Düşmüşlərdir məndən aralı, Göygöl.

Bir sözün varmıdır əsən yellərə,
Sifariş etməyə uzaq ellərə?
Yayılmış şöhrətin bütün dillərə,
Olursa, olsun qoy haralı, Göygöl.

Evdə iş

1. Mətnin (Ə.Cavad. “Göygöl”) bütövlükdə ifadəli oxusunu hazırlamaq.
2. S. Rüstəmin “Təbrizim” şeirinin məzmunu ilə tanış olmaq.
3. “Lirik şeirlərin oxu xüsusiyyətləri” mövzusu üzrə mənimsənilmiş nəzəri bilik və praktik bacarıqları yada salmaq. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 87-102; 132-136).

DOQQUZUNCU MƏŞĞƏLƏ

Mövzu:	<i>Heca vəznində yazılmış lirik şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (S. Rüstəm. “Təbrizim”).</i>
Məqsəd:	<i>Mühazirədə, təcrübi məşğələlərdə lirik şeirlərin oxusu üzrə mənimsənilmiş bacarıqların inkişaf etdirilməsi.</i>
Təchizat:	– <i>S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 132-136 və s.</i> – <i>Çalışma və tapşırıqlar.</i>
Xatırlatma:	<i>Mövzunun təcrübi məşğələdə öyrədilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir.</i> – <i>Nəzəri məlumat: “Ədəbi əsərlərin ifadəlilik təhlili” (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 87-102).</i> – <i>İlkin praktik bacarıqların yaradılması üzrə iş. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 132-136 və s.).</i>

Məşğələnin gedişi

İlk növbədə evdə icra edilmiş müstəqil işin səviyyəsi aşkara çıxarılır. Tələbələrin ifasında mətnin (Ə. Cavad. “Göygöl”) ifadəli oxusu dinlənilir. Daha çox tələbənin dinlənilməsi üçün şeirin hər bəndini bir tələbənin ifasında dinləmək olar. Bu və ya digər tələbənin ifası barədə daha dolğun təsəvvür qazanmağa ehtiyac duyularsa, bir neçə bəndi, yaxud şeiri bütövlükdə oxuması təklif oluna bilər. İfaların müzakirəsində bütün qrupun fəal iştirakını təmin etmək məqsəduyğundur.

Müstəqil işin digər tələblərinin icra səviyyəsi yığcam müsahibə ilə aşkara çıxarılır.

Qiymətləndirmə meyar cədvəlləri əsasında aparıla bilər.

Lirik şeirlərin ifadəli oxusunda spesifikliyin yaranmasına mövzunun da təsiri vardır. Məsələnin mühazirə və təcrübi məşğələlərdə hansı səviyyədə mənimsənildiyini əsasında aşağıdakı suallar dayanan müsahibə ilə aşkara çıxarmaq olar.

1. Lirik şeirlər mövzularına görə necə qruplaşdırılır?
2. Fəlsəfi lirikanın mahiyyətinə nələr daxildir?

3. Belə əsərlərin ifadəli oxusunu nümunə ilə nümayiş etdirə bilərsinizmi?
4. Məhəbbət lirikasının oxusunda diqqət yetirilməli olan başlıca cəhətlər hansılardır? Bunu öz ifanızla nümayiş etdirin.
5. Peyzaj lirikasının oxusu hansı özəlliyi ilə fərqlənir? Fikrinizi təsdiq edən nümunə göstərin.
6. Təmsillərin oxusunda hansı cəhətlər özünü qabarıq göstərir? Müsahibənin nəticəsindən asılı olaraq, tələbələrin **“Məlumat üçün”** mətni ilə necə tanış olacaqları barədə qərar qəbul edilir.

Məlumat üçün

Lirik şeirlərin oxusunda özəlliyin yaranması mövzu ilə də bağlıdır. Başqa sözlə, fəlsəfi lirikanın, məhəbbət lirika-sının, peyzaj lirikasının və s. oxusuna hazırlıq və ifasında fərqli cəhətlər özünü göstərir. Bu cəhətlərin diqqət mərkə-zində saxlanması ifadəli oxunun səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

*Məlumdur ki, **fəlsəfi** lirikada müəllifin həyatla bağlı dü-şüncələrinə geniş yer verilir. Belə əsərlərdə həyat hə-qiqətlərinin dərk olunması və uğurla ifadə edilməsi sənətkardan böyük yaradıcıq əzmi, ciddi səy və axtarış tələb edir. Bu qəbildən əsərlərdə müəllif müəyyən nəticəyə gəlir və onu sonda qabarıq ifadə etməyə çalışır. Bütün bunların aşkara çıxarılması ifaçılıq təhlilinin bütün mərhələlərində gərgin işləməyi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyur. İfa prosesinin özündə də fərqli yanaşma müşahidə olunur. Belə ki bu qəbildən şeirlərin əksəriyyəti bilvasitə (dolayısı ilə) ünsiyyət formasını tələb edir. İfaçı fəlsəfi lirikaya aid nümunələri oxuyarkən dinləyicilərin qarşısın-da gərgin şəkildə “düşünür”, “fikirləşir”, öz-özünə müraciət edərək çıxış yolu axtarır. Elə buna görə də həmin şeirlərin ifaçısı aramla, təmkinli oxusu ilə dinləyiciləri özünün haqlı olduğuna inandırmağa, onlarda eybəcər-*

liklərə, nöqsanlara qarşı nifrət, barışmazlıq hissi oyatmağa çalışır. Fəlsəfi lirikaya daxil edilən şeirlərin heç də hamısı bilvasitə ünsiyyət zəminində oxunmur. Əsərin məzmunundan asılı olaraq, dinləyicilərə birbaşa müraciət formasını tələb edən şeirlər olduğu kimi, ünsiyyət formasının əvəzlənməsi ilə oxu tələb edən şeirlər də az deyil.

Məhəbbət lirikasına aid əsərlərin oxusunda emosional həyəcanlanma, lirik qəhrəmanın düşüncə aləminə dərinlən nüfuz etməyin zəruriliyi özünü daha qabarıq göstərir. İncə, kövrək, saf hisslərin tərənnümü olduğu bu əsərlərin oxusu asan deyildir. Bunun başlıca səbəbi onlarda konkret faktların çox az olması, ya da heç olmamasıdır. Bu isə ifaçının işini çətinləşdirir. Çətinliyin ortadan qaldırılmasında ifaçının fantaziyası, təxəyyülünün fəal işi həlledici rol oynayır. Əsərin üzərində ciddi işləyən ifaçı onda ifadə olunan **faktları, fikir və düşüncəni** dönə-dönə götür-qoy edir, ümumi şəkildə də olsa, obrazları xəyalında canlandırır, onları fantaziyasının köməyi ilə dolğunlaşdırır. Lirik qəhrəmanın səciyyəvi cizgilərinin aydınlaşması onun hisslərinin, düşüncəsinin ifaçıya sirayət etməsində az rol oynamır. Bütün bunların nəticəsində ifaçı əsərdəki hissi, düşüncəni, həyəcanı dinləyicilərə çatdırmağa nail olur. Məhəbbət mövzusunda yazılmış bir çox şeirlərdə “ikinci obrazın” (sevilənin, məşuqənin) xarakteri, davranışı, zahiri görünüşü barədə birinci obrazın (sevənin, aşiqin) dilindən ətraflı məlumat verilmiş olur. Bu, “ikinci obrazın” təsəvvür edilməsi işini xeyli asanlaşdırır.

Məhəbbət lirikası nümunələrinin ifası, əksər hallarda **bilvasitə** ünsiyyət formasını tələb edir.

Təbiətin təsvirinə həsr olunan şeirlərin (peyzaj lirikasının) oxusu onlardakı təsvirlərin ən xırda incəliklərinə qədər təsəvvür olunmasını tələb edir. Peyzaj lirikası təxəyyülün işi üçün zəngin material verir. Deməli, həmin əsərlərdəki təsvirlər bütöv mənzərəni təsəvvür etməyə

imkan yaradır. Bu qəbildən olan şeirlərdə əksini tapan təsvirləri bütün tərəfləri ilə “görən”, duyan ifaçı dinləyiciləri də özünə ortaq edə bilir, onlarda müvafiq hisslər, emosional heyranlıq yaradır. Belə nəticə çıxır ki, ifaçının özünün əsərdən aldığı təəssürat nə qədər dərin və zəngin olsa, ifanın təsiri də bir o qədər güclü olar. Bu, ifaçıdan əsərdəki təsviri təxəyyülün gücü ilə zənginləşdirməyi, tamamlamağı tələb edir.

*Yel əsdi çəmənlər lay-lay uğundu,
Onlar bir-birinə dəydi, toxundu,
Meşələr qoynunda nəğmə oxundu,
Dedilər: bu, sərin bulaqlarındı.*

Bu misralar oxucunun gözləri qarşısında yaşıl meşəni, onun ətəyindəki gözoxşayan çəmənliyi canlandırmaqla məhdudlaşmır. Küləyin çəmənliyi dalğalandırması, çəmənlikdən doğan pıçıltının güclənərək uğultuya çevrilməsi, meşənin dərinliyindən ahəngdar su şırıltısının eşidilməsi, bütün bunların həssas şair qəlbinə fərah gətirməsi aydınca təsəvvür edilməli, duyulmalıdır. Bahar fəslinin tərəvəti, yaşıl otların, gül-çiçəyin rayihəsi, meşədən gələn sərinlik də duyulmalı, hiss edilməli, əsərdəki həyat yaşanmalıdır. Bütün bunlar ifaçının qəlbini gözəllik, sevinc hissi ilə doldurmalı, onu mütəəssir etməli, fərəhləndirməli və qibtəediləcək yüngüllüklə, aludəliklə həmin misraları səslənən sözdə ifadə etməsinə səbəb olmalıdır.

Təbiətin təsvirinə həsr olunan şeirlərin oxusunda hər iki ünsiyyət forması tətbiq edilir.

Təmsillərin oxusunda da, onun spesifikliyindən doğan cəhətlər özünü göstərir. Adətən, təmsillərin istər leksikası, istərsə də sintaksisi canlı danışq dilinə çox yaxın olur. Maraqlıdır ki, canlı danışq dilinə yaxınlıq təkcə dialoqlarda yox, həm də müəllifin təsvirlərində (çıxarılan əxlaqi nəticələr

də daxil olmaqla) öz əksini tapır. Deməli, bu, ifadə diqqət mərkəzində saxlanması vacib olan cəhətlərdəndir.

Təmsil birbaşa oxucuya ünvanlanır. Deməli, ifadə bu nəzərə alınmalı, **birbaşa** ünsiyyət formasına mü raciət olunmalıdır.

Təmsillərdəki personajları təqlid etmək, onlara məxsus ədaləri ardıcıl nümayiş etdirmək (ifadəçi bəzi hallarda bu və ya digər personaja məxsus ədaya işarə edə bilər) ifadənin təsirini heçə endirmək, bir az sərt səslənsə də, oyunbazlıq etmək deməkdir. İfadeçi təmsillərdəki personajların roluna girməməli, obraza çevrilməməlidir. O, sadəcə olaraq, nağıl etməlidir. Yalnız rollar üzrə oxuda personajların roluna girmək (lakin bir ifadəçi kimi mövqeyini unutmamaq, buna aludə olmamaqla) məqsəda uyğundur. Belə hallarda ifadəçilər dinləyicilərlə yox, bir-biri ilə ünsiyyətə girirlər.

Personajların roluna girməmək tələbi heç də onların sözlərinin hissiz, ehtirassız, münasibət bildirilmədən ifadə edilməsi demək deyildir. Tülküniün hiyləgərliyini, Qoyunun kütlüliyünü, Quzunun qorxaqlığını, Şirin acgözlüyünü onların sözləri oxunarkən işarələrlə (intonasiya çalarları ilə) ifadə etməmək, əslində, oxunun təsirini heçə endirməkdir.

Göstərilən qaydalara əməl etməklə çalışma və tapşırıqları yerinə yetirin.

I. Şeirin (S. Rüstəm. “Təbrizim”) məzmununun öyrənilməsi üzrə iş.

1. Şeiri oxuyun. Bunu fərqli formalarda (fərdi səssiz oxu, səslə oxunun dinlənilməsi və s.) yerinə yetirə bilərsiniz.
2. Mətnə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə ilə aydınlaşdırın.

3. *Mətndəki bədii təsvir və ifadə vasitələrini və onların növlərini müəyyənləşdirin. Qısa qeydlər edin.*
4. *Şeirinizdə yaratdığı ilkin təəssüratı qısaca yazın.*
5. *Şeirdə ayrılıq barədə nə deyilir? Həmin fikri uğurlu saymaq olarmı?*
6. *Əsərdəki hansı bəndi (bəndləri) daha parlaq sayırsınız? Nə üçün?*
7. *Şair Təbriz şəhəri ilə bağlı səmimi hisslərini necə, hansı vasitələrlə ifadə etmişdir?*
8. *Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.*
9. *Müəllimin əsərin məzmunu ilə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.*

II. Şeir təhlili üzrə iş.

1. *Əsər hansı mövzuda yazılmışdır? Mətndən nümunələr göstərməklə fikrinizi əsaslandırın.*
2. *Şairi narahat edən başlıca problem, sizcə, nədir?*
3. *Şeir bədii təsir gücünün artmasına müəllif necə nail olmuşdur? Fikrinizi təsdiq edən misallar göstərin.*
4. *Əsərdəki başlıca fikri – ideyanı aydınlaşdırın. Mövqeyinizi mətndən nümunələr göstərməklə əsaslandırın.*
5. *Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.*
6. *Müəllimin əsərin təhlili ilə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.*

III. Xüsusi təhlil üzrə iş.

1. *Şeirdə əksini tapmış hansı hisslər sizə daha yaxındır? Əsəri bir daha nəzərdən keçirməklə həmin hisslərin təzələnməsinə çalışın.*
2. *Şeirdəki hansı təsvir xəyalınızda daha maraqlı mənzərənin yaranmasına səbəb oldu? Onu ən xırda incəliklərinə qədər təsəvvür etməyə çalışın.*
3. *Əsərin mətnaltı mənasını müəyyənləşdirin.*
4. *Mətnaltı mənaya əsaslanmaqla ifaçılıq vəzifəsini müəyyənləşdirin, bir cümlə ilə yazın.*

5. *Hər bəndin ifasında səsinizin aldığı çalarları müəyyənləşdirib, qeyd edin.*
  6. *Bəndlərdəki məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirib, şərti işarə ilə göstərin.*
  7. *Fasilələrin ediləcəyi məqamları müəyyənləşdirib, şərti işarələrlə göstərin.*
  8. *Bəndlərin oxusunda səsinizdəki (ton və tempdəki) dəyişikliyi müəyyənləşdirib, şərti işarə ilə göstərin.*
  9. *Şeirdə məntiqi melodikliyi təmin edən vasitələri qısaca qeyd edin.*
  10. *Şeirin oxusu üçün hansı ifa tipinin uyğun olduğunu müəyyənləşdirin.*
  11. *Qeydlərinizə əsasən şifahi təqdimata hazırlaşın.*
  12. *Müəllimin xüsusi təhlillə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.*
- IV. Mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi mərhələsi üzrə iş.**
1. *Mətni ifadəli oxuyarkən ifaçılıq vəzifəsinin, şərti işarələrin tələblərini diqqət mərkəzində saxlayın.*
  2. *İfalara öyrəndiyiniz tələblər əsasında obyektiv qiymət verməyə çalışın.*

S. Rüstəm
TƏBRİZİM
(ixtisarla)

Baxdıqca hüsnünə doymayır gözüm,
 Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim!

Qoymaram yadları girsin qoynuna,
 İzin ver qolumu salım boynuna!
 Sənin bayramına, sənin toyuna
 Dili bir, qanı bir qardaşın gəlib,
 Dərdinə aşına sirdaşın gəlib.

Sən çıxdın qarşıma duzla-çörəklə,
Bağından dərdiyin güllə-çiçəklə,
İkiyə bölünməz saf bir ürəklə,
Təbrizim, Təbrizim, aman Təbrizim,
Yox olsun başından duman, Təbrizim!

Nə qəşəngdir yol boyunca söyüdlər,
Söyüdlərin kölgəsində igidlər
Babalardan dinləyirlər öyüdlər,
Coşur damarlarda qanı, Təbrizim,
Yoxdur bu mərdlərin sanı, Təbrizim!

Ağlasan, ağlaram, gülsən, gülərəm,
Yaşasan, yaşaram, ölsən, ölərəm.
Varımı səninlə yarı bölərəm,
Gəl bir də üzündən öpüm, Təbrizim!
Başına gül-çiçək səpim, Təbrizim!

Nədir o mənalı dərin baxışlar?
Nədir gözlərindən yağan yağışlar?
Nədir qəlbindəki payızlar, qışlar?
Yetimtək boynunu burma, Təbrizim!
Məlul-məlul baxıb durma, Təbrizim!

Sənin çiçəyinə, gülünə qurban!
Mənə qardaş deyən dilinə qurban!
Vətəninə qurban, elinə qurban!
Baxdıqca hüsnünə doymayır gözüüm,
Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim!

Evdə iş.

1. Mətnin (S. Rüstəm. “Təbrizim”) bütövlükdə ifadəli oxusunu hazırlamaq.

2. İ. Nəsiminin “Neylərəm?” şeirinin məzmunu ilə tanış olmaq.
3. “Lirik şeirlərin oxu xüsusiyyətləri” mövzusu üzrə mənimsənilmiş nəzəri bilik və praktik bacarıqları yada salmaq. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 87-102; 132-136; 148-155).

ONUNCU MƏŞĞƏLƏ

Mövzu:	<i>Əruz vəznində yazılmış lirik şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (İ. Nəsimi. “Neylərəm?”).</i>
Məqsəd:	<i>Mühazirədə, təcrübi məşğələlərdə əruz vəznli şeirlərin oxusu üzrə mənimsənilmiş bacarıqların inkişaf etdirilməsi.</i>
Təchizat:	– S. Hüseynoğlu. <i>İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 132-136; 148-155.</i> – <i>Çalışma və tapşırıqlar.</i>
Xatırlatma:	<i>Mövzunun təcrübi məşğələdə öyrədilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir.</i> – <i>Nəzəri məlumat: “Ədəbi əsərlərin ifadəlilik təhlili” (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 87-102).</i> – <i>İlkin praktik bacarıqların yaradılması üzrə iş. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 132-136 ; 148-155).</i>

Məşğələnin gedişi

Ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsinin aşkara çıxarılması üçün ilk növbədə mətnin (S. Rüstəm. “Təbrizim”) ifadəli oxusu dinlənilir və müzakirə edilir. İfaların meyar cədvəllərinə əsaslanmaqla qiymətləndirilməsi məqsədəuyğundur.

Əruz vəznində yazılmış lirik şeirlərin oxusu ilə bağlı mühazirə və təcrübi məşğələlərdə mənimsənilmiş bilik və bacarıqların müəyyənləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı suallar əsasında yığcam müsahibə aparılır.

1. Əruz vəznində yazılmış lirik şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusunda hansı özəl cəhətlər vardır?
2. Təfiləyə müvafiq bölümün oxusu ilə misranın oxusu arasındakı tənəsüb necə gözlənilməlidir?
3. Bu qəbildən şeirlərin oxusunda bəhrin və onun növünün ahəngin yaranmasında rolu nədən ibarətdir?

Müsaibənin nəticəsindən asılı olaraq, **“Məlumat üçün”** mətninə münasibət müəyyənləşdirilir: əruz vəznli şeirlərin oxusu üzrə nəzəri məlumatı və praktik bacarığı zəif olan qruplarda müstəqil işin təşkilindən əvvəl mətnin oxunması və mənimsənilməsi üçün vaxt ayrılır. Məlumatlı qruplarda isə həmin mətnə tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində müraciət edilir.

Məlumat üçün

*Əruz vəznində olan əsərlərin ifadəli oxusunun hazırlanması və həyata keçirilməsi ciddi hazırlıq işlərinin aparılmasını, səbir və təmkinlə işləməyi mühüm tələb kimi qarşıya qoyur. İfadəli oxu üçün vacib olan müəyyən bir işi heca vəznində yazılmış şeirlərə asanlıqla tətbiq etmək mümkün olduğu halda, əruz vəznində yazılmış əsərə tətbiq etmək elə də asan olmur. Məsələn, heca vəznli şeirlərdə təqtiləri (misradaxili bölümləri) müəyyənləşdirmək heç bir çətinlik törətmədiyi halda, əruz vəznli əsərlərdə bölümlərin yerini təyin etmək asan deyildir. Bunun üçün əsərin yazıldığı **bəhri** və **onun növünü** müəyyənləşdirmək lazımdır. Lakin bunun aşkara çıxarılması hələ işin, necə deyərlər, başlanğıcıdır. Məsələn burasındadır ki, əruz vəznində yazılmış əsərlərin bölümlərinin oxusu ilə misralarının oxusu arasındakı tənəsübü gözləmək çox çətinidir. Bu qəbildən əsərlərin ifadəli oxusunun bir, bəlkə də, birinci çətinliyi elə bununla bağlıdır. Bölümlərin oxusu ilə bütövlükdə misranın oxusu arasındakı tənəsüb necə gözlənilməlidir? Axı çox hallarda sözlər təfilənin tələbinə əsasən parçalanaraq bölüm yaradır.*

Təfiliyə uyğun gələn bölümün oxusunu misranın bütövlükdə oxusuna qarşı qoymaq olmaz. Başqa sözlə, bölümlərin vəzninə xüsusi diqqət yetirərək misra vəzninin bütövlüyünü unutmaq ifanın naqisliyinə səbəb olur, mənə təhrifinə, dolaşıqlığa gətirib çıxarır. Deməli, sözlərin parçalanaraq birləşməsindən əmələ gələn bölümlərin (eləcə də müstəqil bölümlərin²) oxusu bütövlükdə misranın oxusuna tabe olmalıdır, misranın ifadə etdiyi mənanın bir tam halında başa düşülməsinə imkan yaratmalıdır. Bölümlərin arasında süni fasilə edilməsi, qeyd olunduğu kimi, mənanın başa düşülməsinə mane olur, ifanın təsir gücünü heçə endirir. Bölümlərin arasındakı fasilə, belə demək mümkünsə, hər iki tərəfə xidmət etməlidir: həm bölümlərin vəznə, həm də misra vəzninin bütövlüyü qorunub saxlanmalıdır. Oxuda buna nail olmaq (əruz vəznli əsərlərin ahəngdar, musiqili səslənməsində bunun aparıcı olması unudulmamalıdır), təbiidir ki, böyük bacarıq tələb edir. Bu bacarığa yiyələnmək üçün səbirlə, təmkinlə, müntəzəm işləmək lazımdır. Müstəqil bölümləri çox olan əruz vəznli əsərləri ifa etmək asan olur. Aşağıdakı misallarda olduğu kimi.

<i>məf`Ulü</i>	<i>məfA`İlün</i>	<i>fə`Ulün</i>
<i>Bir neçə</i>	<i>müsaḥibi –</i>	<i>vəfadar</i>
<i>Məcnuni –</i>	<i>şikəstəyi</i>	<i>görüb zar...</i>
<i>... Söylərdi</i>	<i>bənəvşəyi</i>	<i>ğəmi – dil</i>
<i>Kim söylə</i>	<i>yə yarə ol</i>	<i>sa vasil...</i>

Sözlərin parçalanaraq bölüm yaratması halları çox olanda isə şeirin düzgün oxunması asan başa gəlmir. Məsələn, aşağıdakı nümunənin oxusu ciddi hazırlıq işinin aparılmasını tələb edir.

---

² Sözlərin parçalanmadan bölüm yaratması belə adlanır.

<i>məfA"İlün</i>	<i>məfA"İlün</i>	<i>məfA"İlün</i>	<i>məfA"İlün</i>
<i>...Fəna mülkü Bu tədbir i</i>	<i>nə çox əzm et lə dəf'i-dər</i>	<i>mə, ey dil, çək di-hicran-ey</i>	<i>mə zəhmət kim, ləmək olmaz,</i>
<i>Saqın, könlüm Həvayi – nəf</i>	<i>yıxarsan, pənd s ilə bir mül</i>	<i>dən dəm vur kü viran ey</i>	<i>ma, ey naseh, ləmək olmaz!</i>

Təfilənin oxusu ilə şeirdə ona müvafiq olan bölümün oxusu üst-üstə düşməlidir, daha dəqiq deyilsə, tələffüzçə fərqlənməməlidir. Deməli, təfilənin tələbinə texniki göstəriş kimi baxmaqla, süni şəkildə əməl etməklə bölümləri oxumaq emosional-estetik tərəfin unudulmasına səbəb olur. Bununla barışmaq olmaz. Bu cür qüsurlu oxu ifadəli oxunun başlıca tələbinin – sözlə dinləyiciyə təsirin, əslində, reallaşdırılmaması deməkdir.

Məsələnin digər bir cəhəti isə misra bölümlərinin oxuda, ümumiyyətlə nəzərə alınmamasıdır. Praktikada belə oxuya tez-tez rast gəlmək olur və bu məqamlarda oxunun estetik təsirindən danışmaq, sadəcə olaraq, yersizdir.

Misradaxili fasilələr şeirin oxusundakı axıcılığı, rəvanlığı ortadan qaldırmır. Heca və əruz vəznində (sərbəst şeirdə istisnalar çoxdur) yazılmış şeirlərin misralarındakı sözlər oxuda sanki qovuşur, fasiləsizlik nəzərə çarpır. Oxudakı bu axıcılıq, rəvanlıq ayrı-ayrı sözlərin mənasına, misradakı mövqeyinə və əhəmiyyətinə xələl gətirmədiyi kimi, bölüm-lərin arasındakı fasilələri də inkar etmir. Misradaxili fasilələr səsin hərəkətinin kəsilməsi yox, dayandırılmasıdır. Bu dayanmalar isə sonrakı səslənmə üçün zəmin yaradır, səslənmənin başa çatdırılmasına kömək edir.

Göstəriən qaydalara əməl etməklə tapşırıqları yerinə yetirin.
I. Şeir in (İ. Nəsimi. “Neylərəm?”) məzmununun öyrənilməsi üzrə iş.

1. Rəməl bəhrində olan qəzəlin mətnini təfilə bölgüsünə uyğun olaraq cədvəldə yazın.

<i>fAilAtün</i>	<i>fAilAtün</i>	<i>fAilAtün</i>	<i>fAilün</i>
<i>Dilbərə, mən</i> <i>Tacü xəttü</i>	<i>səndən ayru</i> <i>mülkü malü</i>	<i>ömrü canı</i> <i>xanimanı</i>	<i>neylərəm?</i> <i>neylərəm?</i>

2. Qəzəli fərdi olaraq səssiz oxuyun. Mətnə tanış olmayan sözlərin mənasını aydınlaşdırın.
3. Şeir in sizdə yaratdığı ilkin təəssüratı qısaca yazın.
4. Qəzəldəki bütün beytlərin mənasını aydınlaşdırmağa çalışın, qısa qeydlər edin.
5. Əsərdəki hansı beyti (beytləri) daha parlaq sayırsınız? Nə üçün?
6. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
7. Müəllimin əsərin məzmunu ilə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.

III. Şeir in təhlili üzrə iş.

1. Əsər hansı mövzuda yazılmışdır? Mətnədən nümunələr göstərməklə fikrinizi əsaslandırın.
2. Lirik qəhrəmanı necə səciyyələndirərsiniz? Onun xarakteri, həyata baxışı haqqında qənaətiniz nədir?
3. Şeir in bədii təsir gücünün artmasına müəllif necə nail olmurdu? Fikrinizi təsdiq edən misallar göstərin.
4. Əsərdəki başlıca fikri – ideyanı aydınlaşdırın. Fikrinizi mətnədən nümunələr göstərməklə əsaslandırın.
5. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
6. Müəllimin əsərin təhlili ilə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.

IV. Xüsusi təhlil üzrə iş.

1. *Lirik qəhrəmanın hisslərinin səmimi olduğuna inanırsınız mı? Ona münasibətinizi aydınlaşdırın.*
2. *Əsərin mətnaltı mənasını müəyyənləşdirin.*
3. *Mətnaltı mənaya əsaslanmaqla ifaçılıq vəzifəsini müəyyənləşdirin və bir cümlə ilə ifadə edin.*
4. *Hər beytin ifasında səsinizin aldığı çalarları müəyyənləşdirib, qeyd edin.*
5. *Məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirib, şərti işarə ilə göstərin.*
6. *Fasilələrin ediləcəyi məqamları müəyyənləşdirib, şərti işarələrlə göstərin.*
7. *Şeirdə məntiqi melodikliyi təmin edən vasitələri qısaca qeyd edin.*
8. *Qəzəlin oxusu üçün hansı ifa tipinin uyğun olduğunu müəyyənləşdirin.*
9. *Qeydlərinizə əsasən şifahi təqdimata hazırlaşın.*
10. *Müəllimin xüsusi təhlillə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.*

IV. Mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi mərhələsi üzrə iş.

Mətni ifadəli oxuyarkən ifaçılıq vəzifəsinin, şərti işarələrin tələblərini diqqət mərkəzində saxlayın.

İfalara öyrəndiyiniz tələblər əsasında obyektiv qiymət verməyə çalışın.

İ. Nəsimi

NEYLƏRƏM?

Dilbəra, mən səndən ayru ömrü canı neylərəm?
Tacü təxtü mülkü malü xanimanı neylərəm?

İstərəm vəsli-cəmalın ta qılam dərdə dəva,
Mən sənin bimarınam, özgə dəvanı neylərəm?

Ey müsəlmanlar, bilin kim, yar ilə xoşdur cahən,
Çünki yardan ayru düşdüm, bu cahanı neylərəm?

Çox dualar qılmışam mən xaliqin dərğahına ,
Çün muradım hasil olmaz, mən duanı neylərəm?

Dilbər aydır, ey Nəsimi, sabir ol, qılma fəğan,
Mən bu gün səbr eyləsəm, danla fəğanı neylərəm?

Evdə iş

1. Mətnin (İ. Nəsimi. “Neylərəm?”) bütövlükdə ifadəli oxusunu hazırlamaq.
2. M. Füzulinin “Əql yar olsaydı...” şeirinin məzmunu ilə tanış olmaq.
3. “Lirik şeirlərin oxu xüsusiyyətləri” mövzusu üzrə mənimsənilmiş nəzəri bilik və praktik bacarıqları yada salmaq. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 87-102; 132-136; 148-155).

ONBİRİNCİ MƏŞĞƏLƏ

Mövzu:	<i>Əruz vəznində yazılmış lirik şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (M. Füzuli. “Əql yar olsaydı...”).</i>
Məqsəd:	<i>Mühazirədə, təcrübi məşğələlərdə əruz vəznli şeirlərin oxusu üzrə mənimsənilmiş bacarıqların inkişaf etdirilməsi.</i>
Təchizat:	– <i>S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 132-136; 148-155.</i> – <i>Çalışma və tapşırıqlar.</i>
Xatırlatma:	<i>Mövzunun təcrübi məşğələdə öyrədilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir.</i> – <i>Nəzəri məlumat: “Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili” (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 87-102).</i> – <i>İlkin praktik bacarıqların yaradılması üzrə iş. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 132-136; 148-155).</i>

Məşğələnin gedişi

Ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsinin aşkara çıxarılması İ. Nəsiminin “Neylərəm?” qəzəlinin ifadəli oxusunun dinlənilməsi ilə başlanır. İfaların müzakirəsinə və qiymətləndirilməsinə vaxt ayrılır. Ardınca tələbələrin M. Füzulinin “Əql yar olsaydı...” qəzəlinin məzmunu ilə tanışlıq səviyyəsi yığcam müsahibə ilə müəyyənləşdirilir.

Növbəti mərhələdə tələbələrə aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi təklif edilir.

Göstərilən qaydalara əməl etməklə tapşırıqları yerinə yetirin.

I. Şeir (M.Füzuli. “Əql yar olsaydı...” məzmununun öyrənilməsi üzrə iş.

1. *Rəməl bəhrində olan qəzəlin mətnini təfilə bölgüsünə uyğun olaraq cədvəldə yazın.*

<i>fA ilAtün</i>	<i>fA ilAtün</i>	<i>fA ilAtün</i>	<i>fA ilün</i>
<i>Əq(i)l yar ol</i>	<i>saydı, tərk</i>	<i>eşqi-yar et</i>	<i>məzmidim?</i>
<i>İxtiyar ol</i>	<i>saydı, rahət</i>	<i>ixtiyar et</i>	<i>məzmidim?</i>

2. *Qəzəli fərdi olaraq səssiz oxuyun. Mətdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə ilə aydınlaşdırın.*
3. *Şeir sizdə yaratdığı ilkin təəssüratı qısaca yazın.*
4. *Qəzəldəki bütün beytlərin mənasını aydınlaşdırmağa çalışın, qısa qeydlər edin. Parta yoldaşınızla (cütlik şəklində) fikir mübadiləsi aparın.*
5. *Əsərdəki hansı beyti (beytləri) daha parlaq sayırsınız? Nə üçün?*
6. *Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.*
7. *Müəllimin əsərin məzmunu ilə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.*

II. Şeirin təhlili üzrə iş.

1. *Əsərin mövzusunu müəyyənləşdirin. Mətnədən nümunələr göstərməklə fikrinizi əsaslandırın.*
2. *Lirik qəhrəmanın xarakterində mühüm olan cəhətlər hansılardır? Onun həyata baxışı haqqında qənaətiniz nə oldu?*
3. *Şeir bədii təsir gücünü artıran vasitələri müəyyənləşdirin. Fikrinizi təsdiq edən misallar göstərin.*
4. *Əsərdəki başlıca fikri – ideyanı aydınlaşdırın. Fikrinizi mətnədən nümunələr göstərməklə əsaslandırın.*
5. *Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.*
6. *Müəllimin əsərin təhlili ilə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.*

III. Xüsusi təhlil üzrə iş.

1. *Lirik qəhrəmanın hiss və düşüncə aləminə münasibətinizi özünü üçün aydınlaşdırın. Onun qəlb aləmini duya bildinizsə, ifanızda dinləyicilərə çatdırmağa çalışın.*
2. *Əsərin mətnaltı mənasını müəyyənləşdirin.*
3. *Mətnaltı mənaya əsaslanmaqla ifaçılıq vəzifəsini müəyyənləşdirin və bir cümlə ilə ifadə edin.*
4. *Hər beytin ifasında səsinizin aldığı çalarları müəyyənləşdirib, qeyd edin.*
5. *Məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirib, şərti işarə ilə göstərin.*
6. *Fasilələrin ediləcəyi məqamları müəyyənləşdirib, şərti işarələrlə göstərin.*
7. *Şeirdə məntiqi melodikliyi təmin edən vasitələri qısaca qeyd edin.*
8. *Qəzəlin oxusu üçün hansı ifa tipinin uyğun olduğunu müəyyənləşdirin.*
9. *Qeydlərinizə əsasən şifahi təqdimata hazırlaşın.*
10. *Müəllimin xüsusi təhlillə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.*

IV. Mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi mərhələsi üzrə iş.

Mətni ifadəli oxuyarkən ifaçılıq vəzifəsinin, şərti işarələrin tələblərini diqqət mərkəzində saxlayın.

İfalarla öyrəndiyiniz tələblər əsasında obyektiv qiymət verməyə çalışın.

M. Füzuli
ƏQL YAR OLSAYDI...

Əql yar olsaydı, tərki-eşqi-yar etməzmidim?
İxtiyar olsaydı, rahat ixtiyar etməzmidim?

Ləhzə-ləhzə surətin görsəydim ol şirinləbin,
Sən kimi, ey Bisütun, mən həm qərar etməzmidim?

Nişə məhrəm eylədin şəmi, məni məhrum edib,
Mən sənin bəzmində can nəqdin nisar etməzmidim?

Dərdimi aləmdə pünhan tutduğum naçardır,
Uğrasaydım bir təbibə aşkar etməzmidim?

Yar ilə ağyarı həmdəm görməyə olsaydı səbr,
Tərki-qürbət eyləyib, əzmi-diyar etməzmidim?

Vaizin bəzmin mənim rüsvalığımdan qıl qiyas,
Onda sidq olsaydı, mən təqva şüar etməzmidim?

Ol güli-xəndani görmək mümkün olsaydı mənə,
Sən tək ey bülbul, gülüstanə güzar etməzmidim?

Ey Füzuli, daği-hicranilə yanmış könlümü
Laləzar açsaydı, seyri laləzar etməzmidim?

Evdə iş

1. Mətnin (M. Füzuli. “Əql yar olsaydı...”) bütövlükdə ifadəli oxusunu hazırlamaq.
2. M. Ə. Sabirin “Yaşamaq istər isək...” şeirinin məzmunu ilə tanış olmaq.
3. “Lirik şeirlərin oxu xüsusiyyətləri” mövzusu üzrə mənimsənilmiş nəzəri bilik və praktik bacarıqları yada salmaq. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 87-102; 155-161).

ONİKİNCİ MƏŞĞƏLƏ

Mövzu:	<i>Satirik şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (M. Ə. Sabir. “Yaşamaq istər isək...”).</i>
Məqsəd:	<i>Mühazirədə, təcrübi məşğələlərdə satirik şeirlərin oxusu üzrə mənimsənilmiş bacarıqların inkişaf etdirilməsi.</i>
Təchizat:	– <i>S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 155-161.</i> – <i>Çalışma və tapşırıqlar.</i>
Xatırlatma:	<i>Mövzunun təcrübi məşğələdə öyrədilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir.</i> – <i>“Ədəbi əsərlərin ifadəlilik təhlili” (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 87-102).</i> – <i>İlkin praktik bacarıqların yaradılması üzrə iş. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 155-161).</i>

Məşğələnin gedişi

Məşğələ ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsinin aşkara çıxarılması ilə başlanır. İlk növbədə M. Füzulinin “Əql yar olsaydı...” qəzəlinin ifadəli oxusu dinlənir. İfaların müzakirəsində daha çox tələbənin iştirakı təmin edilir. Qiymətləndirmədə meyar cədvəllərindən istifadə məqsəda uyğundur.

Tələbələr M. Ə. Sabirin “Yaşamaq istər isək...” şeirinin məzmunu ilə tanışlıq səviyyəsi yığcam müsahibə ilə müəyyən edilir.

Satirik şeirlərin oxusu ilə bağlı müəhazirə və təcrübi məşğələlərdə mənimsənilmiş bilik və bacarıqların müəyyələşdirilməsi məqsədilə yığcam müsahibə aparır. Müsahibədə aşağıdakı suallardan da istifadə etmək məqsədəuyğundur.

1. Satirik şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusunda hansı fərqli səhətlər vardır?
2. Bu qəbildən əsərlərin oxusunda satirik obraza çevrilmək lazımdır mı?
3. Əruz vəznində yazılmış satirik şeirlərin oxusunda hansı çətinliklər yaranır?

Müsahibənin nətcəsindən asılı olaraq, **“Məlumat üçün”** mətni ilə bağlı fərqli yol seçilir. Satirik şeirlərin oxusu üzrə zəruri məlumata və ilkin praktik bacarığa malik olan qruplarda birbaşa tapşırıqların icrasına başlamaq olar. Nəzəri məlumata və praktik bacarıqlara zəif yiyələnmiş qrupların isə həmin mətni bəri başdan oxumaları və mənimsəmələri məqsədəuyğundur.

Məlumat üçün

Satirik şeirlərin qavranılması oxucudan böyük zəhmət tələb edir. Məlumdur ki, belə əsərlərdə təfərrüata geniş yer verilir. Başqa sözlə, satirik şeirlərdə hiss və həyəcanlar çox zəngin olduğu kimi, təsvir obyektlərinin hər biri də ən xırda incəliklərinə qədər əhatə olunur. Məsələnin başqa cəhəti də var: satirik obraz çox vaxt ziddiyyətli düşüncələrini dilə gətirir, fikirlərini gah birbaşa, gah da dolayısı ilə ifadə edir. Onun kinayəsini bəzi məqamlarda anlamaq elə də asan olmur. Bütün bunları mənimsəmək və səsli sözdə ifadə etmək təcrübəsiz oxucu – ifaçı üçün çətinlikdir. Daha ciddi çətinlik isə bir başqa məqamda özünü göstərir; satirik obrazın danışdırıldığı əsərlərin ifa edilməsi, həqiqətən, gərgin əmək və yüksək ustalıq tələb edir. Təcrübəsiz ifaçılar tipin öz nitqi – danışığı ilə ifşa edildiyi əsərlərin oxusunda kobud səhvlərə yol verirlər. Bu səhvlərin birincisi və başlıcası satirik obrazın dediklərini

ifaçının ciddi mövqedən çatdırmasıdır. Bu cür ifa sübut edir ki, ifaçının həm satirik əsərin mahiyyəti, mənası barədə aydın təsəvvürü yoxdur, həm də ifaçılıq vəsifəsini doğru-düriüst anlamamışdır. Məsələ bundadır ki, belə əsərlərin oxusunda ifaçı satirik obraza çevrilməməli, onun dilindən danışmamalıdır. Doğrudur, ifaçı satirik obrazın sözlərini çatdırır, lakin o bunu özünün anladığı kimi, öz qəlbindən keçirərək, münasibətini bildirməklə ifadə edir. Satirik obraza ifaçının münasibəti onun səsinin aldığı çalarlarda öz əksini tapmalıdır. Başqa sözlə, ifaçının həmin obraza rəğbət bəsləməməsi, etirazı, yaxud nifrəti və s. səsinin aldığı çalarlarda özünü göstərir.

Satirik əsərlərin oxusu ifaçıdan yüksək emosionallıq, çeviklik tələb edir. O, səsinin tonunda, tempində, rəng çalarlarında çox sürətlə baş verən dəyişikliklərə, necə deyirlər, hazır olmalıdır. Əlbəttə, bütün bunlar əsərin məzmunundan irəli gəlir. Deməli, oxuya hazırlıq işinin mükəmməl aparılması satirik şeirlərin oxusunun uğurlu olmasını təmin edən mühüm şərt kimi dəyərləndirilməlidir. Əruz vəznində yazılmış satirik əsərlərin oxusu, təbiidir ki, daha çətinidir. Belə əsərlərin oxusunda vəznin tələblərinin də diqqət mərkəzində saxlanması vacib olur.

Göstərilən qaydalara əməl etməklə tapşırıqları yerinə yetirin.

II. Şeirin (M Ə. Sabir. “Yaşamaq istər isək...”) məzmununun öyrənilməsi üzrə iş.

1. Rəməl bəhrində olan şeirin ilk iki bəndini təfilə bölgüsünə uyğun olaraq cədvəldə yazın.

<i>fə ilAtün</i>	<i>fəi lAtün</i>	<i>fə ilAtün</i>	<i>fə ilün</i>
Yaşamaq is	tər isək sır	<i>f(i) əvam ol</i>	<i>malıyız!</i>
Atıb insan	lığı, bilcüm	<i>lə həvam ol</i>	<i>malıyız!</i>

2. Şeirin ilk iki bəndini parta yoldaşınızla (cütlik şəklində) oxuyun. Mətnə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə ilə aydınlaşdırın.
3. Hər iki bənddə ifadə olunmuş fikirləri aydınlaşdırmağa çalışın.
4. Satirik obrazın sizdə yaratdığı ilkin təəssüratı qısaca yazın.
5. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
6. Müəllimin əsərin məzmunu ilə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.

III. Şeir təhlili üzrə iş.

1. Əsərin mövzusunı müəyyənləşdirin. Bunun üçün onun məzmununu bir daha nəzərdən keçirin.
2. Satirik obrazın xarakteri üçün mühüm olan cəhətlər hansılardır?
3. Onun həyata baxışı haqqında hansı qənaətə gəldiniz?
4. Əsərdəki başlıca fikri – ideyanı aydınlaşdırın. Fikrinizi mətndən nümunələr göstərməklə əsaslandırın.
5. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
6. Müəllimin əsərin təhlili ilə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.

IV. Xüsusi təhlil üzrə iş.

1. Satirik obrazın düşüncə aləminə münasibətinizi özünüzdə üçün aydınlaşdırın.
2. Əsərin mətnaltı mənasını müəyyənləşdirin.
3. Mətnaltı mənaya əsaslanmaqla ifadəlilik vəzifəsini müəyyənləşdirin və bir cümlə ilə ifadə edin.
4. Hər bəndin ifasında səsinizin aldığı çalarları müəyyənləşdirib, qeyd edin.
5. Məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirib, şərti işarə ilə göstərin.
6. Fasilələrin ediləcəyi məqamları müəyyənləşdirib, şərti işarələrlə göstərin.
7. Şeirdə məntiqi melodikliyi təmin edən vasitələri qısaca qeyd edin.

8. *Şeir in oxusu üçün hansı ifa tipinin uyğun olduğunu müəyyən-
ləşdirin.*
  9. *Qeydlərinizə əsasən şifahi təqdimata hazırlaşın.*
  10. *Müəllimin xüsusi təhlillə bağlı apardığı müsahibədə
təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.*
- IV. Mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi mərhələsi üzrə iş.**
1. *Mətni ifadəli oxuyarkən ifaçılıq vəzifəsinin, şərti işarələrin
tələblərini diqqət mərkəzində saxlayın.*
  2. *İfalara öyrəndiyiniz tələblər əsasında obyektiv qiymət verməyə
çalışın.*

M.Ə.Sabir

YAŞAMAQ İSTƏR İSƏK...

Yaşamaq istər isək sırf əvəm olmalıyız!
Atıb insanlığı, bilcümlə həvəm olmalıyız!

Yaşamaq istər isək dəhərdə əmniyyət ilə,
Elmə, fənnə, üdəbəyə baxalım nifrət ilə,
Uyalım fitnələrə əldəki vəhşiliklə,
Yatalım bəstəri-qəflətdə uzun müddət ilə,
Püxtəlikdən nə yetər, biz hələ xəm olmalıyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvəm olmalıyız!

Balışa baş qoyalım, yorğanı bərdüş edəlim,
Pənbeyi-qəfləti yox, zeybəqi dərguş edəlim,
Xabi-övhamı görüb seyl kimi cuş edəlim,
Qeyrətü himməti-islamı fəramuş edəlim,
Dusta mayeyi-qəm, düşməyə kam olmalıyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvəm olmalıyız!

Fikri-tədris əşxası kənar etməliyiz,
Hər nəsil olsa bu bidinləri zar etməliyiz,
Ölkədən bunları məcburi-fərar etməliyiz,

Tez zamanda vətəni, milləti xar etməliyiz,
Böyləcə naili-məqsudü məram olmalıyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvam olmalıyız!

Başqalar çox da balonlarla edir seyri-həva,
Biz bu seyri edirik xabdə hər sübhü məsa,
Qövli-axundu unutdunmu ki, vəz etdi səna:
Dəhr fanidir, əzizim, ona uyma əbəda!
Tərki-dünya ilə firdövs xuram olmalıyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvam olmalıyız!

Yat, dolaş cənnəti-ələdakı rizvanlar ilə,
Qol-boyun ol, məzələş huriyü qılmanlar ilə,
Ye, iç... artıq kefə bax cümlə müsəlmanlar ilə,
Qoy bu dünyanı bu kafirlərə şeytanlar ilə,
Biz mələklərlə uçub ali məqam olmalıyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvam olmalıyız!

Qoy olar kəşfi-bədaye eləsin sənət ilə,
Paraxod, ya vaqon icad eləsin zəhmət ilə,
Biz verib pul minərik, yol gedərik rahat ilə,
Nə münasib ki, rəqabət edək hər millət ilə?!
Bizə ağalıq edən əhlə qulam olmalıyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvam olmalıyız!

Evdə iş.

1. Mətnin (M. Ə. Sabir. “Yaşamaq istər isək...”) bütövlükdə ifadəli oxusunu hazırlamaq.
2. R. Rzanın “Mən torpağam” şeirinin məzmunu ilə tanış olmaq.
3. “Lirik şeirlərin oxu xüsusiyyətləri” mövzusu üzrə mənim-sənilməş nəzəri bilik və praktik bacarıqları yada salmaq. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 87-102; 169-176).

ONÜÇÜNCÜ MƏŞĞƏLƏ

Mövzu:	<i>Sərbəst şeirlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (R.Rza. “Mən torpağam”).</i>
Məqsəd:	<i>Mühazirədə, təcrübi məşğələlərdə sərbəst şeirlərin oxusu üzrə mənimsənilmiş bacarıqların inkişaf etdirilməsi.</i>
Təchizat:	– <i>S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 169-176.</i> – <i>Çalışma və tapşırıqlar.</i>
Xatırlatma:	<i>Mövzunun təcrübi məşğələdə öyrədilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir.</i> – <i>“Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili” (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 87-102).</i> – <i>İlkin praktik bacarıqların yaradılması üzrə iş. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 169-176).</i>

Məşğələnin gedişi

Ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsinin aşkara çıxarılması M. Ə. Sabirin “Yaşamaq istər isək...” şeirinin oxusunun dinlənilməsi ilə başlanılır. İfaların müzakirəsi və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir.

Tələbələrin R. Rzanın “Mən torpağam” şeirinin məzmunu ilə tanışlıq səviyyəsini aşkara çıxarmaq üçün yığcam müsahibə aparılır.

Sərbəst şeirlərin oxusu ilə bağlı mühazirə və təcrübi məşğələlərdə mənimsənilmiş nəzəri məlumat və ilkin praktik bacarıqlar müsahibə ilə müəyyən edilir. Müsahibədə aşağıdakı suallardan da istifadə etmək məqsəduyğundur.

1. Sərbəst şeirlərin ifadəli oxusunda hansı özəl cəhətlər vardır?
2. Belə şeirlərin oxusunda melodiklik daha çox hansı vasitələrlə yaradılır? Bunu nümunələrlə nümayiş etdirə bilərsinizmi?
3. Sərbəst şeirləri hansı ifa tipindən istifadə ilə oxumaq olar?

Müsahibənin sonunda **“Məlumat üçün”** mətninə münasibət müəyyənləşir: sərbəst şeirlərin oxusu ilə bağlı qənaətbəxş nəzəri məlumat və ilkin praktik bacarıqları mənimsəmiş qruplar birbaşa müstəqil işə başlayırlar. Bu istiqamətdə mənimsəmə

səviyyəsi aşağı olan qruplara isə ilk növbədə həmin mətni oxumaq və öyrənmək təklif olunur.

Məlumat üçün

Digər şeir ölçülərində olduğu kimi, sərbəst şeirlərin də ifadəli oxusunda özəlliklər və müəyyən çətinliklər vardır. Bu çətinliyin bir qismi sərbəst şeirin özünün mahiyyətindən qaynaqlanır. Belə şeirlərdə misralar pilləli olur. Bu, şairə fikrini qabarıq ifadə etməyə imkan verir. Bu, ifadənin də həmin fikri xüsusi ekspressiv çalarla, yaxud məntiqi vurğunun köməyi ilə daha parlaq, təsirli çatdırmasına səbəb olur. Misraların pilləli olması onlarda sözlərin sayının fərqli olması (bəzən bir kəlmə bir misra təşkil edir) ilə nəticələnir. Fərqli sayda sözlərdən təşkil olunmuş misraların oxusunda ahəngin gözlənilməsi isə asan olmur. Unudulmamalıdır ki, misraların bərabər vaxt ərzində oxunması ahəngin yaranmasına ciddi təsir edir. Sual yaranır: bir, yaxud iki kəlmədən ibarət olan misranı, həmin şeirdə dörd-beş sözdən ibarət misralarla, bərabər vaxt ərzində oxumaq baxımından, necə uzlaşdırmaq olar?

*Dünən,
bu gün,
sabah.
Üçü də bir vahidin
dolanır başına...*

Deyildiyi kimi, bu nümunədə ayrı-ayrı sözlərin misra yerində işlədilməsi yazıçıya öz niyyətini daha qabarıq ifadə etməyə imkan vermişdir. Təbiidir ki, ifadəçi də həmin sözləri tələffüzdə fərqləndirməklə diqqəti onlara cəlb edir. Suala qayıdaq: Bu misraların (tək və bir neçə kəlmədən ibarət misraların) oxusunda ahəngin yaranmasına necə nail olmaq mümkündür?

Misra təşkil edən tək sözləri elə oxumaq (onlardan əvvəl, sonra fasilə etməklə, bu sözləri uzatmaqla) lazımdır ki, onların ifasına sərf olunan vaxt digər çoxsözlü misraların oxusunun apardığı vaxta bərabər, yaxud ona yaxın olsun. Lakin bu məqamda səriştəsiz və süni yolla bərabərlik yaratmaq cəhdi xeyirdən çox ziyan verir.

Sərbəst şeirlərdə sözlərin ayrılması – misranın bir kəlmədən ibarət olması təbiidir ki, onlara daha çox diqqət yetirilməsinə səbəb olur. Lakin bu, təcrübəsiz oxucuları həm də çaşdırır; onlar pilləli misraları, belə demək mümkünsə, ayıraraq, bir-birindən təcrid edərək oxuyurlar. Lakin pilləli misralarda cümlələrin bütövlüyü qorunmalı və buna riayət edilməklə də oxunmalıdır. Bu o halda mümkündür ki, hər cümlənin məzmunu dərk edilsin, fasilələrin yeri düzgün müəyyənləşdirilsin. Sərbəst şeirlərin ifasında digər bir çətinlik qafiyələrin oxusunda özünü göstərir. Belə şeirlərdə qafiyələrin yeri sabit olmur. Həmqafiyə sözlər bir misradan sonra işləndiyi kimi, bir neçə misradan sonra da işlənə bilər. Deməli, oxuya hazırlıq zamanı həmqafiyə sözləri müəyyənləşdirmək və hər birini necə ifa etməyin lazım olduğu barədə düşünmək vacibdir. Təcrübə göstərir ki, bir-birindən aralıda – bir neçə misradan bir işlənmiş həmqafiyə sözlərin oxusunda daha tez-tez səhvlərə yol verilir. Dəqiq deyilsə, onların oxusunun yaratmalı olduğu ahəngə diqqət yetirilmir. Həmqafiyə sözlərin həmahəng səslənməsinə, “eşidilməsinə” xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Sərbəst şeirlər məntiqi vurğulu sözlərin çox olması ilə də fərqlənir. Misra təşkil edən tək kəlmələrin əksəriyyəti məntiqi vurğulu olur. Artıq qeyd edildiyi kimi, bu kəlmələr müəllifin mühüm fikirlərinin ifadəçisi kimi dəyərləndirilir.

Sərbəst şeirlərdə ahəngin duyulması, “tapılması” asan deyildir. Bunun başlıca səbəbi misraların pilləli olması, məntiqi vurğulu sözlərin bolluğudur. Məhz buna görə də belə şeirlərin məzmununun daha mükəmməl öyrənilməsi, sözlərin

və misraların daxili əlaqələrinin müəyyən edilib qavranılması vacibdir. Buradan aydınlaşır ki, sərbəst şeirlərdə melodiklik mürəkkəb hadisədir, onun üzərində ifadəli oxuya hazırlıq prosesində ciddi işləmək lazımdır.

Göstərilən qaydalara əməl etməklə tapşırıqları yerinə yetirin.

I. Şeir (R. Rza. “Mən torpağam”) məzmununun öyrənilməsi üzrə iş.

1. Şeiri oxuyun. Bunu formalardan birini (fərdi səssiz oxu, səsli oxunun dinlənilməsi və s.) seçməklə yerinə yetirə bilərsiniz.
2. Mətnə tanış olmayan sözlərin mənasını aydınlaşdırın.
3. Şeir sizdə hansı hiss və düşüncə yaratdı?
4. Şeirdə diqqətinizi daha çox çəkən nə oldu?
5. Əsərdəki hansı misraları daha parlaq sayırsınız? Nə üçün?
6. Əsərdə sizə tanış olan hiss, fikir varmı? Varsa, izah edin.
7. Mətnəki hansı sözlər, ifadələr sizin üçün yeni və maraqlı oldu?
8. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
9. Müəllimin əsərin məzmunu ilə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.

II. Şeir təhlili üzrə iş.

1. Şeir hansı mövzuda yazılmışdır? Əsərdən nümunələr göstər-məklə fikrinizi əsaslandırın.
2. Sizcə, əsərdə müəllifi düşündürən başlıca problem nədir? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.
3. Əsər insan, həyat haqqında düşüncələrinizə yeni nə əlavə etdi?
4. Şeir ahəngdarlığına, bədii təsir gücünün artmasına şair hansı vasitələrlə nail olmuşdur?
5. Şeirdəki başlıca fikri – ideyanı aydınlaşdırın. Fikrinizi əsərdən nümunələr gətirməklə əsaslandırın.

6. *Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.*
7. *Müəllimin əsərin təhlili ilə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.*

III. Xüsusi təhlil üzrə iş.

1. *Bütövlükdə şeirin daxili mənasını – mətnaltı mənasını müəyyənləşdirin.*
2. *Mətnaltı mənaya əsaslanmaqla ifaçının vəzifəsini müəyyənləşdirin.*
3. *Btkin fikir ifadə edən parçaların oxusunda səsinizin aldığı çalarları müəyyənləşdirib, qeyd edin.*
4. *Mətndəki məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirib, şərti işarə ilə göstərin.*
5. *Fasilələrin ediləcəyi məqamları müəyyənləşdirib, şərti işarələrlə göstərin.*
6. *Bitkin fikir ifadə edən parçaların oxusunda səsinizdəki (ton və tempdə) dəyişikliyi müəyyənləşdirib, şərti işarə ilə göstərin.*
7. *Şeirdə məntiqi melodikliyi təmin edən vasitələri qısaca qeyd edin.*
8. *Şeirin oxusunda hansı ifa tipindən istifadənin məqsəda uyğun olduğunu müəyyənləşdirin.*
9. *Qeydlərinizə əsasən şifahi təqdimata hazırlaşın.*
10. *Müəllimin xüsusi təhlillə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.*

V. Mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi mərhələsi üzrə iş.

1. *Yerinə yetirdiyiniz işləri bir daha nəzərdən keçirin. Mətni ifadəli oxuyarkən ifaçılıq vəzifəsinin, şərti işarələrin tələblərini diqqət mərkəzində saxlayın.*
2. *Digər ifaçıların oxusuna öyrəndiyiniz tələblər əsasında obyektiv qiymət verməyə çalışın.*

Qeyd: Nümunəyə baxın: S. Hüseynoğlu. *İfadəli oxunun əsasları*. B., 2019, səh. 169-176).

R. Rza
MƏN TORPAĞAM

Mən torpağam, məni atəş yandırılmaz –
Tərkibimdə kömürüm var, külüm var.
Mən baharam, çəmən-çəmən
Çiçəyim var, gülüm var.
Mən küləyəm, əsməsəm,
Kim bilər ki, mən varam?
Mən buludam, səhraları susuz görüb
Ağlaram.
Mən ürəyəm, döyünməsəm
Ölərəm.
Mən insanam, sadə insan əlinin
Yaratdığı nemətlərlə öyünməsəm, ölərəm.
Mən işıqam – qaranlığın qənimi.
Mən insanam, daşıyıram qəlbimdə
Dünyaların sevincini, qəmini.
Maraq dolu gözəm mən;
Baxmaya bilmərəm.
Qarlı dağdan süzülən çayam mən,
axmaya bilmərəm.
Mən insanam, vətənim var, elim var.
Ən böyük həqiqəti –
Azadlığı, məhəbbəti, nifrəti
Söyləməyə qadir olan dilim var.
Mən bir qranitəm ki,
Hər parçamda duyulur
bərqliyim,
döyüşdə möhkəmliyim,
ülfətdə kövrəkliyim.
Mən insanam, ülfətsiz
Ölərəm.
Məhəbbətsiz, nifrətsiz

Ölərəm.
 Mən bulağam,
 Tapşırıqla axmıram.
 Mən həyatam. Həmişə yoldayam;
 Nəfəsdəyəm, arzudayam...
 Mən torpağam, nemətimi, varımı,
 Zəhmət sevən insanlarla bölərəm.
 Mən ürəyəm, döyünməsəm
 Ölərəm.

Evdə iş

1. Mətnin (R. Rza. “Mən torpağam”) bütövlükdə ifadəli oxusunu hazırlamaq.
2. S. Vurğunun “Vaqif” pyesinin məzmunu ilə tanış olmaq.
3. “Dramatik əsərlərin oxu xüsusiyyətləri” mövzusu üzrə mənim-sənilməş nəzəri bilik və praktik bacarıqları yada salmaq.
 (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 102-104; 176-191).

ONDÖRDÜNCÜ MƏŞĞƏLƏ

Mövzu:	<i>Dramatik əsərlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (S. Vurğunun “Vaqif” pyesindən parça).</i>
Məqsəd:	<i>Mühazirədə, təcrübi məşğələlərdə dramatik əsərlərinin oxusu üzrə mənimsənilməş bacarıqların inkişaf etdirilməsi.</i>
Təchizat:	<i>– S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 176-191. – Çalışma və tapşırıqlar.</i>
Xatırlatma:	<i>Mövzunun təcrübi məşğələdə öyrədilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir. – Nəzəri məlumat: “Ədəbi əsərlərin ifadəlilik təhlili” (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 102-104). – İlk praktik bacarıqların yaradılması üzrə iş. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 176-191).</i>

Məşğələnin gedişi

Tələbələrin evdə icra etdikləri müstəqil işin səviyyəsinin aşkara çıxarılmasına məşğələnin əvvəlində vaxt ayrılır. Mətnin (R. Rza. “Mən torpağam”) bütövlükdə ifadəli oxusu dinlənir, müzakirə və qiymətləndirmə aparılır.

Dramatik əsərlərin oxusu ilə bağlı mühazirə və təcrübi məşğələlərdə mənimsənilmiş bilik və bacarıqların müəyyələşdirilməsi məqsədilə yığcam müsahibə aparılır. Müsahibədə aşağıdakı suallardan da istifadə etmək olar:

- Dramatik əsərlərinin oxusu hansı özəl xüsusiyyətləri ilə fərqlənir?
- Dramatik əsərin bir şəxs tərəfindən oxusu ilə rollar üzrə oxusunun fərqi nədədir? Bunu nümunələrlə nümayiş etdirə bilərsinizmi?
- Dramatik növdə olan əsərlərin oxusunda təsəvvürün daha fəal olması tələbi nə ilə bağlıdır?

Ehtiyac olarsa, tələbələrin **“Məlumat üçün”** mətni ilə tanışlığına vaxt ayrılır. Sonda mətnin necə qavranıldığı müsahibə ilə aşkara çıxarılır.

Məlumat üçün

Dramatik əsərlərin ifadəli oxusunun spesifik xüsusiyyətləri bu ədəbi növün təbiətindən irəli gəlir. Təsir etmək, yaşamaq imkanını, həqiqi mənada, səhnədə qazanan dramatik əsərlərin oxusunda qarşıya çıxan çətinliklərdən biri, bəlkə də, birincisi ayrı-ayrı səhnələrin, konkret şəraitin, personajların zahiri görünüşünün, nitqlərindəki fərdiliyin və s. təsəvvür edilməsi, başa düşülməsi ilə bağlıdır. Hərəkət, dinamika həmin ədəbi növün canı, cövhəridir. Bunun başa düşülməsinə, səslənən sözdə ifadə edilməsinə nail olmaq böyük zəhmət, yaradıcılıq axtarışları hesabına ola bilər.

Dramatik əsərlərin oxusu iki şəkildə həyata keçirilir:

- a) Əsərin bir şəxs tərəfindən oxunması.*
- b) Əsərin rollar üzrə oxunması.*

Bu iki oxunun həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri var. Əsərin ideya-məzmununu çatdırmaq hər iki oxunun əsas məqsədidir. Bu onların oxşar cəhətidir. Lakin onların arasında mühüm fərqlər də var. Əsərin bir şəxs tərəfindən oxusu dramatik oxu ilə (bu, ifaçının obraza çevrilməsini tələb edir) nəsrin oxusu (bu obraza çevrilməyi tələb etmir) arasında orta yer tutur. Deməli, dramatik əsərin bir şəxs tərəfindən oxusu prosesində personajların hamısına çevrilmək mümkün olmadığı kimi, vacib də deyildir. Lakin fərdi oxuda personajın hər birinin hissinin, düşüncə və niyyətinin çatdırılması (intonasiyada ifadə edilməsi), həmçinin nitqinin səciyyəvi cəhətlərinə işarə edilməsi zəruridir. Bu, əslində, əsərin daxili mənasının dinləyiciyə çatdırılması, ifaçılıq vəzifəsinin reallaşdırılması deməkdir.

Dramatik əsərin bir şəxs tərəfindən oxusuna asan iş kimi baxmaq kökündən səhvdir. Bu oxu prosesində əsərdə təsvir olunan əhvalatı, hadisəni dinləyicilərin gözü qarşısında canlandırmaq, şəraitin və personajların təsəvvür edilməsinə nail olmaq ifaçıdan yüksək ustalıq tələb edir. Bu vəzifənin öhdəsindən uğurla gəlmək üçün ifaçı əsərin üzərində ciddi işləməlidir. İfaçı oxuyacağı parçanın xüsusi mətnini hazırlamalıdır. Bu mətndə o, personajların necə danışdıqlarını, söhbət etdiklərini, xarici görünüşlərini, hadisənin baş verdiyi konkret şəraiti, dialoqların xarakterini və necə inkişaf etdiyini yığcam təsvir etməlidir. Bunun üçün o, əsərin səhnə həyatından aldığı təəssürata, yaxud bütövlükdə şəxsi fantaziyasına istinad etməlidir. Bu səp-kidə aparılan iş ifaçını, belə demək mümkünsə, əsərin ikinci müəllifinə çevirir. Yaradıcılıq tələb edən bu işin səmərəli təşkili oxunan epizodu dinləyicilərin gözləri qarşısında həyatın bir parçası kimi canlandırmağa imkan verir. Rollar üzrə oxunun da özünəməxsus çətinlikləri vardır. İlk növbədə hər bir ifaçının imkanı nəzərə alınmalıdır. Bu, oxunun səmərəliliyinə az təsir etmir, çünki hər bir ifaçı

sözlərini oxuyacağı personajın xarakterini, dünyagörüşünü dərindən-dərinə başa düşməsə, özü üçün aydınlaşdırmasa, onun hissələrini, həyəcanını özünüinküləşdirməsə, oxusu təsirli ola bilməz. Məsələnin başqa tərəfi də var: ifaçının personajın nitqinin spesifikasiyini, danışdığındakı ən incə çalarları da müəyyənləşdirməsi vacibdir. Bu, obrazın mənəvi və düşüncə aləminə daxil olmağa, müvafiq intonasiyanın yaranmasına güclü təsir göstərir. Bütün bunlara nail olmaq üçün oxuya hazırlıq prosesində ifaçı qarşısında hansı vəzifələrin dayandığını aydın bilməli, əslində, onları sual şəklində sıralayaraq hər birinə ayrıca cavab hazırlamalıdır. Bu suallar, əsasən, aşağıdakılardır:

1. Əsərin ideyasının açılmasında sözlərini oxuyacağım obrazın mövqeyi nədir?
2. Hadisələrdə bu obrazın rolu nədən ibarətdir?
3. Bu obraz nə cür insandır: xarakteri, davranış və əməlləri, başqalarına münasibəti necədir?
4. Onun nitqi, danışqı tərz, xarici görünüşü necədir?
5. Onun hər sözü, cümləsi mənim ifamda necə səslənməlidir?

Beləliklə, ifaçı sözlərini oxuyacağı obrazın mənəvi aləmi, xarici görünüşü barədə mükəmməl təsəvvürə malik olmalıdır. Belə yaxınlaşma ("doğmalaşma" demək yerinə düşür) ifaçınının obrazın "həyatını yaşamasına" əməlli-başlı kömək edir. Bu isə, öz növbəsində, ifanın səmimi və təbii olmasına imkan yaradır.

Rollar üzrə oxunun bir çətinliyi də dialoqların xarakterindən irəli gəlir. Məhumdur ki, personajlar bir çox hallarda əsl niyyətlərini dillərinə gətirmirlər. Bu gizli niyyət onların danışığında ya örtülü şəkildə, ya da dolayısı ilə özünü büruzə verir. Bir sıra hallarda isə müsahibi gizli niyyəti duymuş olur və özünün dediklərində məhz həmin niyyətə cavab verməyi məqsəd seçir. Dialoqların bu "sirrini" aşkara çıxarmaq və oxusunda nəzərə almaq ifaçıdan böyük məharət tələb edir.

Deyilənlərdən o da aydınlaşır ki, rollar üzrə oxuda ifaçı sözlərini çatdırdığı obraza çevrilir, onun yaşadıklarını yaşayır. Lakin bir şərtlə! İfaçıda həmişə özünənəzarət olur. O, obrazın mövqeyindən icra etdiklərində özünün münasibətini də ifadə etmiş olur.

Rollar üzrə oxuda ifaçılar bir-biri ilə ünsiyyətə girir. Bu oxu o vaxt qarşıya qoyduğu məqsədə nail olur ki, ifaçılar personajların sözlərini süniliyə yol vermədən, səmimi, təbii şəkildə oxusunlar, bir-biri ilə həqiqi ünsiyyətə girsinlər.

Bütün bunlar rollar üzrə oxuda ifaçıların imkanlarının nəzərə alınması tələbinin mühümlüyünü bir daha təsdiq edir.

Göstərilən qaydalara əməl etməklə çalışma və tapşırıqları yerinə yetirin.

I. Əsərin (S.Vurğunun “Vaqif” pyesindən parça) məzmununun öyrənilməsi üzrə iş

- 1. Mətni formalardan birinin (fərdi səssiz oxu, səsli oxunun dinlənilməsi və s.) tətbiqi ilə oxuyun. Səsli oxu tətbiq edilərsə, dialoqların, replikaların izahına diqqət yetirin.*
- 2. Tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə aydınlaşdırın.*
- 3. Bədii təsvir və ifadə vasitələrini və onların növünü müəyyənləşdirin.*
- 4. Əsər sizdə hansı təəssürat oyatdı? İlkin təəssüratınızı parta yoldaşınızla bölüşün.*
- 5. Əsərdəki hadisələri qruplaşdırın, hər birinin məzmununu müəmməl mənimsədiynizə əmin olun.*
- 6. Müəllimin məzmunla bağlı apardığı müsahibədə fəal iştirak edin.*

II. Əsərin təhlili üzrə iş

1. *“Vaqif” pyesindən seçilmiş bu parçanın mövzusunı müəyyənləşdirin. Cütlik şəklində fikir mübadiləsi aparın.*
2. *Əsərdə diqqətinizi daha çox çəkən nə oldu? Səbəbini izah edin.*
3. *Qacar obrazı sizdə hansı təəssürat yaratdı? Fikrinizi əsərdən seçdiyiniz nümunələrlə əsaslandırın.*
4. *Onun xarici görünüşünü necə təsəvvür edirsiniz?*
5. *Vaqif obrazı sizdə hansı təəssürat yaratdı? Fikrinizi əsərdən gətirdiyiniz nümunələrlə əsaslandırın.*
6. *Vidadi obrazı sizdə hansı təəssürat yaratdı? Fikrinizi təsdiq edən misallar göstərin.*
7. *Əsərdəki vəzir və şeyx obrazlarını səciyyələndirən. Onların xarakterindəki oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirin.*
8. *Sizcə, əsərdəki (bu parçadakı) başlıca fikir – ideya nədir?*
9. *Təhlil üzrə öyrəndiklərinizlə bağlı yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.*
10. *Müəllimin təhlillə bağlı apardığı müəhəbbətə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.*

III. Xüsusi təhlil üzrə iş.

1. *Qacarın kefməclisini necə təsəvvür edirsiniz? Qısaca yazın.*
2. *Qacarın işlətdiyi sözlərə, nitqinə, danışığa tərzinə diqqət edin. Düşünün: şahın sözlərini necə oxumaq lazımdır ki, onun haqqında dinləyicilərdə dolğun təsəvvür yaransın.*
3. *Vəzir, şeyx obrazlarının işlətdikləri sözlərə, danışığa tərzinə diqqət edin. Düşünün: bu obrazların sözlərini necə oxumaq lazımdır ki, onların haqqında dinləyicilərdə dolğun təsəvvür yaransın.*
3. *Parçanın mətnaltı mənasını müəyyənləşdirin.*
4. *Mətnaltı mənanın əsasında ifadəliliq vəziyyətini müəyyənləşdirib, bir cümlə ilə yazın.*
5. *Sözlərini oxuyacağınız obrazın nitqinə aid cümlələrin məzmunundan asılı olaraq səsinizin aldığı çalarları (fərəh, hiddət və s.) müəyyənləşdirib yazın.*

6. *Həmin obrazın cümlələrindəki məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirib şərti işarə ilə qeyd edin.*
7. *Həmin obrazın nitqində fasilə ediləcək məqamları müəyyənləşdirib, şərt işarə ilə göstərin.*
8. *Obraza aid cümlələrin oxusunda səsinizin ucalığında və sürətində baş verən dəyişikliyi müəyyənləşdirib, şərti işarə ilə qeyd edin.*
9. *Qeydlərinizin əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.*
10. *Müəllimin xüsusi təhlillə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.*

IV. Mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi mərhələsi üzrə iş.

1. *Pyesdən oxuduğunuz parçanın ifaçılıq vəzifəsini, mətn üzərindəki şərti işarələri bir daha nəzərdən keçirin.*
2. *Mətni ifadəli oxuyarkən ifaçılıq vəzifəsinin, şərti işarələrin tələblərini diqqət mərkəzində saxlayın.*
3. *Digər ifaçıların oxusuna öyrəndiyiniz tələblər əsasında qiymət verməyə çalışın.*

S. Vurğun

VAQIF

(pyesdən parça)

*Qarabağ. Şuşa qalası. Xan sarayı. Qacarın kef məclisi.
Məclisdə ayanlar, bəylər iştirak edirlər.*

QACAR (böyük bir qürurla)

Keçdi pəncəmizə gözəl Qarabağ,
Öpsün qılıncımı hər qaya, hər dağ.
Mən Qacar nəsliyəm, şahlar şahıyam;
Mən də yer üzünün bir Allahıyam.
Gərək biz qoymayaq daşı daş üstə,
Atın yığın-yığın leşi baş üstə!
Mənim vicdanım da, qəlbim də qandır,
Dünya qan üstündə bir xanimandır!..

VƏZİR

Buyruq sizinkidir, adil hökmdar,
Sizdə fəzilət də, ədalət də var.

ŞEYX

Ey böyük hökmdar! Ey ulu Qacar!
Sizdəki qüdrətə baş əyir dağlar.
Biz də sayənizdə ömür sürürük,
Bu fani aləmdə ağ gün görürük.
Sizə kömək olsun böyük yaradan,
Bu müqəddəs kitab, müqəddəs quran.

QACAR

Belə deyirlər ki, ağladır yeri,
Sizin Qarabağın xanəndələri,
Hünəriniz varsa, bir rast oxuyun!
(xanəndə oxuyur)

QACAR

Qəzəl Vaqifindir?

ŞEYX

Bəli, Vaqifin!

QACAR

Nə oldu? Onu tez tapıb gətirin!
(sərkərdə baş əyib çıxır)

QACAR

Vəzir! Bu, doğrudan, böyük qüdrətdir,
Hər sözü, söhbəti canlı sənətdir.
Böyük təhlükədir bu şair bizə,
Sən nə fikirdəsən?

VƏZİR

Nə deyim sizə,
Buyruq sizinkidir, adil hökmdar,
Sizdə fəzilət də, ədalət də var.

ŞEYX

Şahim! Təhlükədir Vaqif, doğrudan.
Onu gözünüzdən qoymayın bir an...
Vaqif yaşadıqca – qorxudur bizə,
Şair görünməsin gözlərinizə!..
(*Vaqifi gətirirlər*)

QACAR (*heyrlə*)

Aha... baş əyməyir hüzzurumda bu!

ŞEYX

Yoxdur vicdanında qanun qorxusu.

QACAR (*Vaqifə*)

Şair, hökmdarın hüzzurindəsən!

VAQİF

Bunu sizsiz belə düşünürəm mən.

QACAR

Bəs baş əymədiniz?

VAQİF

Əymədim, bəli!
Əyilməz vicdanın böyük heykəli...

QACAR

Qılınclar toqquşub iş görən zaman,
Neylər dediyiniz quru bir bir vicdan?

VAQİF

Vicdan dedikləri bir həqiqətdir –
Beşiyi, məzarı əbədiyyətdir...

QACAR

Bəs zindan necədir, qaranlıq zindan?!

VAQİF

Soyuq məzara da zinətdir insan.

QACAR

Yenə göylərdədir şair xəyalın.

VAQİF

Əzəldən hüdudu yoxdur kəmalın...

QACAR

Aha... sınaırdım idrakinizi,
Doğrudan, bir şair görürəm sizi,
Xoşbəxt xəlp eylənmiş sizi Yaradan!

VAQİF

Dünyada qalacaq yalnız yaradan!..

QACAR

Çox gözəl, çox gözəl, inanın ki, mən...
Sizin ruhunuzu sevdim ürəkdən.
Bu dövlət, bu cəlal, bu şanlı saray,
Göylərin büsatı o ulduz, o ay
Sizə tapşırılsın bu gündən gərək,
Ancaq bir şərtim var.

VAQİF

Buyurun görək!

QACAR

Gərək fars dilində yazsın sənətkar.

VAQİF

Farsın öz qüdrətli şairləri var,
Nə çoxdur onlarda böyük sənətkar.
Azəri yurdunun oğluyam mən də
Az-az uydururam yeri gələndə.

QACAR

Yaxşı , gəl əl götür bu inadından,
Bu qədər naşükür olmasın insan!

VAQİF

Aldada bilməmiş dünyanın varı
Bir məslək eşqilə yaşayanları!
Mən ellər bağında azad bir quşam,
Mənsəbə, şöhrətə satılmamışam...

VƏZİR

Ayağı çarılıq kiçik bir ölkə
Böyük Firdovsilər yaratdı, bəlkə?..

VAQİF

...Günəşi örtə də qara buludlar,
Yenə günəş adlı bir qüdrəti var.

QACAR

Görünür günəşə iştahan vardır!

VAQİF

Günəşdən gizlənən yarasalardır...

ŞEYX

Buna qulaq asmaq çətin peşədir.

VAQİF

Niyə, qulağınız çoxdan şeşədir –
Böhtan eşidəndə qızarıb yanar,
Doğru söz gələndə pambıq tıxanar.

VƏZİR

Sizin sözünüzün kəsəri azdır!

VAQİF

Oxuyan bülbüldür, dinləyən qazdır.

VƏZİR

Of... məndə olsaydı bundakı hünər!

VAQİF

Ağılsız köpəklər ulduza hürər.

QACAR

Di ver cavabını, nə durmusan? Din!
Hə... yenə döyükür sarsaq gözlərin.

VAQİF

Neyləsin, yazığın nə təqsiri var?
İşıq güclənəndə çaşar qarovlar...

ŞEYX (*kinayə ilə*)

Şairə sənətdir tikanlı sözlər.

VAQİF

Sözdən qızarmaz ki bozarmış üzlər...
Qapıçı daxil olur

QAPIÇI

Şahim, bir qoca var, gəlsin içəri?

QACAR

De, gəlsin!

Vidadi daxil olub təzim edir.

VİDADİ

Hakimin hökmü, hünəri

Onun vicdanilə qardaş olmalı!

Bizə qalmayacaq dünyanın malı...

Vaqifi göstərərək

Şairdir... qəlbi var, şirin sözü var,

Böyük bir ölkənin onda gözü var,

O ölsə... dağlar da dil deyib ağlar,

Əfv edin... yaxşılıq qalır yadigar.

QACAR

Dinin düşmənidir, o ölsün gərək!

VİDADİ

Xeyr! O Vaqifdir, eşqə gələrək

Bəzən qamçılایr zəmanəsini.

Allah da çox sevir şeirin səsini.

QACAR (*acıqlı*)

Allah da çox sevir? Allaha yalvar.

Onun məndən də çox ədaləti var,

Əgər bacarırsa, qoy sağ saxlasın...

VİDADİ

Siz hökmdarsınız...

QACAR

Yaxşı, qoca, mən,

Artıq əl çəkirəm ölüm fikrindən

Ancaq... kəsəcəyəm yazan əlini,

Bir də həcv deyən acı dilini.
Razısan?

VAQİF

Razıyam... böyük hökmdar!..
Mərhəmət sahibi olur ağalar.
Eyb eməz, sizə də çatar bir əvəz,
Qatır cinsisiniz, doğub-törəməz.

QACAR

Vaqif, indi get,
Saray həyatını büsbütün tərək et,
Gərək yaşamasın qədirnaşünas!

VAQİF

Sənsə həqiqətin ağzına daş bas!
Mən az görməmişəm bu sarayları,
Burda göyə çıxan ahü vayları..
Görmüşəm şahların vəfasını mən,
Xanların zülmünü, cəfasını mən.
Görmüşəm zamanın min ruzgarını,
Dustaq anaların göz yaşlarını.
Nifrət! Qan çanağı taclara nifrət!
Var olsun azadlıq, bir də məhəbbət!..

Çıxır

QACAR (*hiddətlənərək, Vaqifin arxasınca*)

Aparın, aparın onu zindana,
Göz dağı çəkdirin Azərbaycana!

VIDADI

Qızılı udsa da qara torpaqlar,
Yenə qiymətini özündə saxlar...

Çıxır

QACAR

Bəri bax, dayanma burda, Zülfüqar!
Vaqifi zindana sən özün apar,
Bir quş da səkməsin onun yanından!

QAPIÇI (*ikimənalı*)

Baş üstə, yatmaram gecəni bir an,
Əsən küləkdən də gözlərəm onu...

QACAR

Mənim vicdanım da, qəlbim də qandır!..
Dünya qan üstündə bir xanımandır!..

Evdə iş

1. Mətnin (S.Vurğunun “Vaqif” pyesindən parça) bütövlükdə ifadəli oxusunu hazırlamaq.
2. C. Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” əsərinin məzmunu ilə tanış olmaq.
3. “Dramatik əsərlərin oxu xüsusiyyətləri” mövzusu üzrə mənimsənilmiş nəzəri bilik və praktik bacarıqları yada salmaq. (S. Hüseyn-oğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 102-104; 176-191).

ONBEŞİNCİ MƏŞĞƏLƏ

Mövzu:	<i>Dramatik əsərlərin oxusuna hazırlıq və ifadəli oxusu (C.Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” əsərindən parça).</i>
Məqsəd:	<i>Mühazirədə, təcrübi məşğələlərdə dramatik əsərlərinin oxusu üzrə mənimsənilmiş bacarıqların inkişaf etdirilməsi.</i>
Təchizat:	– <i>S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 213-217.</i> – <i>Çalışma və tapşırıqlar.</i>
Xatırlatma:	<i>Mövzunun təcrübi məşğələdə öyrədilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir.</i> – <i>Nəzəri məlumat: “Ədəbi əsərlərin ifadəlilik təhlili” (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 102-104).</i> – <i>İlkin praktik bacarıqların yaradılması üzrə iş. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. B., 2019, səh. 213-217).</i>

Məşğələnin gedişi

Müstəqil icra olunmuş ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsi məşğələnin əvvəlində aşkara çıxarılır. Mətnin (S. Vurğunun “Vaqif” pyesindən parçanın) bütövlükdə ifadəli oxusu dinlənilir, müzakirə və qiymətləndirmə aparılır.

C. Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” əsərinin məzmununu ilə tanışlıq səviyyəsini də müəssisə ilə müəyyənləşdirmək məqsəduyğundur.

Növbəti mərhələdə tələbələrə aşağıdakı tapşırıqlar üzrə müstəqil işləmək təklif olunur.

Göstərilən qaydalara əməl etməklə çalışma və tapşırıqları yerinə yetirin.

I. Əsərin (C.Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” əsərindən parça) məzmununun öyrənilməsi üzrə iş.

- 1. Mətni formalardan birinin (fərdi səssiz oxu, səslə oxunun dinlənilməsi və s.) tətbiqi ilə oxuyun. Səslə oxu tətbiq edilərsə, dialoqların, replikaların izahında fəal iştirak edin.*

2. Tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə aydınlaşdırın.
3. Bədii təsvir və ifadə vasitələrini və onların növünü müəyyənləşdirin.
4. Əsər sizdə hansı təəssürat oyatdı? İlkin təəssüratınızı parta yoldaşınızla bölüşün.
5. Parçadakı əsas hadisələri müəyyənləşdirin, məzmunlarını mükəmməl qavradığınıza əmin olun.
6. Müəllimin məzmunla bağlı apardığı müsahibədə fəal iştirak edin.

II. Əsərin təhlili üzrə iş.

1. “Oqtay Eloğlu” əsərindən seçilmiş bu parçanın mövzusunu müəyyənləşdirin. Cütlük şəklində fikir mübadiləsi aparın.
2. Əsərdə diqqətinizi daha çox çəkən nə oldu? Səbəbini izah edin.
3. Oqtay obrazının xarakterindəki başlıca cəhətləri, həyata baxışını, insanlara münasibətini şərh edin. Fikrinizi əsərdən seçdiyiniz nümunələrlə əsaslandırın.
4. Onun xarici görünüşünü necə təsəvvür edirsiniz?
5. Səməd və Xaspolad obrazlarının oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirin. Fikrinizi təsdiq edən misallar göstərin.
6. Sizcə, əsərdəki (bu parçadakı) başlıca fikir – ideya nədir?
7. Təhlil üzrə öyrəndiklərinizlə bağlı yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.
8. Müəllimin təhlillə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.

III. Xüsusi təhlil üzrə iş.

1. Qarlı qış gecəsini, meyxananı necə təsəvvür edirsiniz? Qısaca yazın.
2. Oqtayın və Sevarin işlətdikləri sözlərə, danışq tərzlərinə diqqət edin. Düşünün: bu obrazların sözlərini necə oxumaq lazımdır ki, dinləyicilərdə onların haqqında dolğun təsəvvür yaransın.
3. Parçanın mətnaltı mənasını müəyyənləşdirin.

4. *Mətnaltı mənanın əsasında ifaçılıq vəzifəsini müəyyən-ləşdirib, bir cümlə ilə yazın.*
5. *Sözlərini oxuyacağınız obrazın nitqinə aid cümlələrin məz-munundan asılı olaraq səsinizin aldığı çalarları (kədər, təəssüf və s.) müəyyən-ləşdirib, yazın.*
6. *Həmin obraza aid cümlələrdəki məntiqi vurğulu sözləri müəyyən-ləşdirib şərti işarə ilə qeyd edin.*
7. *Həmin obrazın nitqində fasilə ediləcək məqamları müəy-yən-ləşdirib, şərti işarə ilə göstərin.*
8. *Obraza aid cümlələrin oxusunda səsinizin ucalığında və sürə-tində baş verən dəyişikliyi müəyyən-ləşdirib, şərti işarə ilə qeyd edin.*
9. *Qeydlərinizin əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.*
10. *Müəllimin xüsusi təhlillə bağlı apardığı müsahibədə təqdimatınıza əsaslanmaqla fəal iştirak edin.*

IV. Mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi mərhələsi üzrə iş.

1. *Pyesdən oxuduğunuz parçanın ifaçılıq vəzifəsini, mətn üzərindəki şərti işarələri bir daha nəzərdən keçirin.*
2. *Mətni ifadəli oxuyarkən ifaçılıq vəzifəsinin, şərti işarələrin tələblərini diqqət mərkəzində saxlayın.*
3. *Digər ifaçıların oxusuna öyrəndiyiniz tələblər əsasında qiymət verməyə çalışın.*

C. Cabbarlı
OQTAY ELOGLU
(əsərdən parça)

Qarlı bir qış gecəsi. Səhnə soldan ölgün, hisli və çirkin bir meyxanani, sağda isə qaranlıq bir küçəni təsvir edir. Meyxa-nada Oqtay səfil, solğun bir qiyafətdə başını miz üzərinə qoy-muş, sanki yatmışdır... Küçədə Sevər və ikinci dilənçi bir qadın oturmuşdur.

S e v ə r (*küçədən keçən bir nəfər*). Allah eşqinə, qardaşlar! Yazığam, acam, kömək edin! (*Yolçu maraqlanmadan keçir*). Ondan sonra yazıq qardaşımı buradan sürgün edirlər. İndi on ildir ki, göndərilmişdir. O zaman mən beş-altı yaşlarında çocuq idim. Gedərkən mənə və hər şeyimizi dayıma tapşırır ki, tədriclə satıb mənə saxlasın. O da bir-iki il mənə saxladı, evimizi satdı, hamısını dağıtdı, öldü, getdi. Ondan sonra mən küçələrdə qaldım. Həmin Firəngiz gəlib mənə tapdı, ərindən gizlin həmişə mənə kömək edirdi. Bəzən yazıq biixtiyar ağlayaraq, üzümdən öpüb deyirdi: Ox, Sevr! Mən sənə qardaşını sevirdim. Hər ikimiz bədbəxt olduq. Sonra əri onu çıxartdı, mən də qulluqçu durdum, indi bir neçə aydır ki, xəstələndim, qovdular. Ac, səfil-sərgərdan küçələri dolaşıram. İndi də ara-sıra küçələrdə adamlar Oqtay Eloğlu yaxşı oynayır, hayıf ki, sürgün etmişlər deyə, danışirlər. Ox, mən yazıq qardaşımdan bəlkə bir xəbər öyrəndim deyə, saatlarla arxalarınca yüyürür, qardaşım barədə belə gözəl sözlər danışdıqları üçün onları sevirəm. Fəqət heyhat!

(*Səməd və Xaspolat çıxırlar*)

S e v ə r. Qardaşlar, acam, kömək edin! (*Meyxanaya girirlər*). Sanki insanların ürəyi daşdır. Gündüz utanır, bayıra çıxmıram, iki gündür acam.

X a s p o l a t. Siz o vaxt dost idiniz. Olsa-olsa siz ona təsir edə bilərsiniz. Fəqət. Çətin! Bax, buradadır, görürsünüzmü? İki gündür sizi axtarıram.

S ə m ə d. Doğrudanmı, bu odur? Adı dillərdə dastan kimi gəzən, bir zamanlar Azərbaycan səhnəsini titrədən Oqtay Eloğlu budurmu? Ola bilməz! Mən onu oyadacağam.

X a s p o l a t. Yox, yox, Səməd bəy, başqa çarəsi yoxdur. İndi meyxanəni bağlayacaqlar, sərxoş çıxacaq, dediyim kimi təqib edərik, zorla bir arabaya, oradan da bir evə. İki gün dustaq, ayılsın, bəlkə, ayıqlıqda razı edə bildik. (*Muxana*)

Ogünkü çalib oynayan qaraçılar gəlməmişlərimi? Şərab ver!

M u x a n. Yenə gəlmişlər. Söylərəm, gəlib burada çalarlar.

X a s p o l a t. Üç gün əvvəl buradan keçirkən onu gördüm, tanıdım. Üç gündür, hər gün gəlirəm, getməyəm deyir ki, getməyəm. Nə qədər pul vəd etdim, nə qədər pul tökdüm. Olmadı. Mən bir də bu süni həyatın içinə girmərəm, həqiqət axtarıram deyə, çıxıb gedir.

S ə m ə d. Yaxşı, bu on ildə harada imiş?

X a s p o l a t. O gündən ki qubernatoru təhqir etdiyi üçün sürgün edirlər, bu gedir. Türküstanda hökumət əleyhinə çalışdığı üçün tutub Sibirə göndərilər. Dörd-beş ildən sonra çıxır, yenidən həbs edirlər, yenə buraxırlar... İnqilabdan sonra azadlıq alır, hətta böyük bir vəzifə təklif edirlər, mən bəşəriyyətə ayıq baxa bilmərəm, mən səfillər yurduğun padşahıyam deyə, getmir. Özü kimi kırımlı bir yoldaşı var, ondan öyrəndim.

S ə m ə d. Getməz, canım! Hər kəs böyümək istər, amma bu... Yaxşı, nə vaxt gəlib?

X a s p o l a t. Üç-dörd gündür. Onu da yetənə yetmiş, yetməyənə bir daş atmış. Nə isə, yazıq çox bəlalər çəkmişdir.

S ə m ə d. Burada hansı evdə olur? Onun bir bacısı var idi.

X a s p o l a t. Bacısını bilmirəm, özünü öyrənmişəm. Buradan çıxdı, təqib etdim, yol üzərindəki yanıq xarabalıq nədir, oraya getdi. Bir qədər oturdu, düşündü, düşündü, axırda bir kərpic tapıb başının altına qoydu, yatdı.

S ə m ə d. Bu soyuq, bu qar, bu qiyamətdə?

X a s p o l a t. Bəli, bu soyuqda! Yalvardım, getmədi. Fəqət onu əldən buraxmaram. Bu saat onun hər tükü bir qızıldır. Siz o zaman onunla dost idiniz, fəqət mən əvvəlləri aktyor, sonra antreprenyor, indi də teatr müdiri. Xalqla daim

təmasdayam. Bilirəm, onun adı bir sənət simvolu kimi olmuşdur. Görənlər görmüş, görməyənlər eşitmiş, danışmış. Bu on ildə adı dildən-dilə gəzmış, nəhayət, o qədər böyümüş ki, bu artıq bir məsəl, bir hekayə, bir ideal olmuşdur.

S ə m ə d. Mən o vaxtlar çox fikir verməzdim.

X a s p o l a t. Ondan sonra ikinci Oqtay yetişməmişdir. Səhnəmiz varlığını o zavallıya borcludur. İndiki baş rejissorumuz Şekinski ki bayaq Oqtayı bəyənmirdi, bilmirsiniz, bu yazıq onun üçün nə qədər əmək sərf etmişdir. Gətirmiş, öyrətmiş. Onda bir qüvvət var idi ki, gələnlər artıq qaça bilməzdi. Hələ xalq üçün. O, teatrımızın indiki parlaq halını, salonlarını, onu rəngarəng çiçəklərlə bəzəyən Azərbaycan xanımlarını, teatrlarımızın tərəqqisini görcək olarsa... axı o bu teatrın anasıdır.

S ə m ə d. Görəsən, indi də əvvəlki kimi oynaya bilərmə?

X a s p o l a t. Bilər, ancaq ayıq saxlaya bilərsək. Oynamazsa da, bir elan verildimi, xalq, adı dillərdə dastan kimi gəzər bu adamı görmək üçün qapıları qıracaqdır... Həm də düşünmüşəm, ilk oyun Şillərin “Qaçaqqlar”. Həm də bir az beynəlmiləl. Bütün əcnəbi teatrlarından nümayəndələr çağıracağam, gəlsinlər görsünlər, azərbaycanlılar Şilləri necə anlayırlar. Biletlərin də qiymətini yüksəldəcəyəm. Heç olmazsa bir gecə...

S ə m ə d. Yox, yox, razı edərəm. Amma kim bilir. O qədər nəhsdir ki! Yazığı bədbəxt etdilər, axtarsan özü də...

X a s p o l a t. O vaxt bir qızla tanış idi. Mən o qızı çox görmüşdüm.

S ə m ə d. Mən bu işin içində idim. Özü həmişə mənə söylərdi. Qərribədir. Deyir, o qız ilk əvvəl xalqdan ayrılıb mənə çiçək gətirdi. Mənə elə gəlirdi ki, xalqım artıq oyanmış və Fərəngiz bütün bir xalqdır ki, gəlib mənə təqdir edir.

Əvvəlləri, deyir, onu belə ictimai bir hiss ilə sevirən,
getdikcə bu duyğu xüsusi bir eşqə çevrildi.

X a s p o l a t. O zaman açıq gözən bir-iki nəfər idi. İndi yüzlərlə.
S ə m ə d. Bilirsinizmi, qız da onu sevirdi. O da qəribədir. Deyir
ki, ilk əvvəl bunu gördüm, sevindim. Sabah bizim də
teatrımız, aktyorumuz var deyə, məktəbdə kimsəyə ra-
hatlıq vermədim. O sanki mənim bütün bu iftixarım üçün
bir istinadgah idi. Onu başqasına verdilər. O da bu yazığın
son örpəyinədək qumara uduzub, axırda çıxartdı, başqa
zəngin bir qadın aldı. O, indi azad bir qadındır. O gün
mənə deyir ki, Səməd bəy, mən onu sevirdim. Ondan
sonra onun xatirəsilə ağlamadığım, şən və sevinc bir
ziyafət, bir əyləncə xatırlamıram. O da, zavallı, ömründə
böyük faciələr keçirmiş! İndi Oqtayın burada olduğunu
bilərsə...

Qaraçılar çıxır. Çalır, oxuyur, oynayırlar.

O q t a y (*başını qaldıraraq*). Ey, onlar nə çalırlar?

M u x a n. Bah, nə çalırlar! Adətən çalırlar.

O q t a y. Səsini kəs! Degilən, səfillər padşahı ömr edir ki,
bundan sonra süni şeylər çalmasınlar, bir həqiqət varsa,
çalsınlar, yoxsa sussunlar! Eşidirsənmi?

M u x a n. Nə həqiqət? Bah!..

O q t a y. Elə bir şey ki, olduğu kimi görünsün, göründüyü kimi
görünməsin.

M u x a n. Necə görünməsin?

O q t a y. Buraya gəl! Bu divar nədəndir?

M u x a n. Daşdan.

O q t a y (*kağızları göstərərək*). Bəs bu nədir? Bu nə üçündür?

M u x a n. Bah! O da kağızdır, o sözgəlişi, bir bəzəkdir.

O q t a y. Axı bu ki altun deyil, doğruçu altun deyil.

M u x a n. O, süni bir bəzəkdir. Kağızsız divar olurmu?

O q t a y. Süni, hər şey süni! Sanki bu süni bəzək olmazsa, işlər keçməz. Axı neçindir süni bəzəklər? Zavallı bəşəriyyət, neçin həqiqəti gizlədirsiniz? Cırın onu! Bax, belə! Qoyun bu çirkin qara daşlar olduğu kimi bütün dəhşətilə görünsünlər. Daşdır, qoy daş görünsün. Neçin gizlədirsiniz? O, çirkin də olsa, həqiqət olduğu üçün gözəldir.

M u x a n. Sarsaq adam! Nə edirsən? Divarları neçin dağıdırсан?

O q t a y. Aha, indi anlamışsan. Söylə, bir daha çalmasınlar.

X a s p o l a t (*əlilə çağırır*). Ey! Bura gəl, bir az keçincə söyləyin ki, dükanı bağlayıram, çıxarın getsin...

... M u x a n. Yaxşı, əzizim! Artıq bağlayıram, vaxt gecdir.

O q t a y. Yaxşı, mən gedirəm.

M u x a n. Bəs pul?

O q t a y. Nə pul?

M u x a n. Necə nə pul? Sadəcə pul.

O q t a y. Mənim pulum yox! Həyatımda heç bir vaxt nisyə hamballıqlar fikrinə düşməmiş, elə yüklər daşımamışam.

M u x a n. Nə sərsəmləyirsən, pulsuz nə haqla...

O q t a y. Cəhənnəm ol, sənə deyirəm! Mənə hüquq dərsi verəcək. Mən səfillər padşahıyam. Mənim özümün qanunlarım vardır. Ala bilmədiyin sənə deyil, ala bildiyim mənimdir.

M u x a n. Bəs pulu?

O q t a y. Pulu? Pulunu sən məndən ala bilməyəcəksən. Onlar sənə yaşayış ümidin olsaydı, ya ölər, ya alardın. Fəqət indi ölmək istəməzsən, çünki onlarsız yaşaya bilərsən. Demək, o artıqdır. Artıqdır, gərək deyildir. Gərək deyil, sənə deyildir. Haqqın yoxdur. Fəqət mən bu çörəyi götürməzsəm (*alib cibinə qoyur*), bu gecə ölərəm. Ona görə də

götürməyə haqqım vardır. Almaq istəsən, ya ölər, ya vermərəm.

M u x a n. Hər kəs bacardığını edərsə, mən də səni bu döşəmənin üzərinə sərrib qol-qıçını əzərsəm...

O q t a y. Aha! Onu edə bilərsən. O sənin haqqındır. Qol-qıçım, demək, sənindir. Fəqət mən ondan əvvəl bu boş şüşəni götürüb sənin başına çırpı bilərsəm (*şüşəni alıb Muxanın başına atır*). Bu da mənim haqqımdır.

S ə m ə d. Oqtay, Oqtay!

(*Muxan başını əyirkən yıxılır və qalxır*)

M u x a n. Şeytan oğlu, şeytan! (*Xaspolat onu saxlayır*)

S ə m ə d. Oqtay!

O q t a y. Sən nədən?

S ə m ə d. Oqtay, sən nə vaxt gəldin? Məni tanıyırmısan?

O q t a y. Mənim başım Durovun qəfəsi deyil ki, hər yoldan ötən əl-ayaqlını saxlasın, gəzdirsin.

S ə m ə d. Yaxşı bax, məni tanıyırmısan?

O q t a y. Yəni sən, doğrudan da, varsan? Tanımaq üçün varlığını mənə göstər. Mən sənin varlığına da şübhə edirəm.

S ə m ə d. Necə yəni mən yoxam? (*Xaspolata*). Yazıq keflidir, dediyini bilmir.

O q t a y. Sübut göstər, sübut!

S ə m ə d. Nə sübut, məni görmürsən?

O q t a y. Görünən hər şey var demək deyildir. Yox, yox, mən bir daha gözlərimə inanmıram, çox zaman onlar aldadırlar. Bəlkə, sən bir kölgəsən. Bəlkə, güzgüdəki şəkillərdən birisən. Sənin həqiqət olduğuna bir sübut varmı?

X a s p o l a t. Səsini, sözlərini eşidirmisən? Heç güzgü kölgəsi də söylərmə?

O q t a y. Mən həqiqət sandığım çox səslərin, çox sözlərin sonradan bir yalan, bir əyləncə olduğunu görmüşəm. Aha! Yəqin, sən qrammafonsan.

S ə m ə d. Bununla heç danışmaq olmur ki! Oqtay, mən Səməd bəyəm. On il bundan əvvəl... Tanıdınmı?

O q t a y. Aha, bir zaman sənın paltarlarını tanıyırdım. Özünü tanımıram. Artıq paltarla da kimsəni tanımaq istəmirəm.

X a s p o l a t. Oqtay, bu sənın əziz dostundur. Səməd bəy!

O q t a y. Əziz dostum? Tanımıram. İstəyirsən soyun, sənə paltarsız baxım. Artıq mən hər şeyi çılpaq görmək istəyirəm.

X a s p o l a t. Oqtay, bir nə il sənınlə dostluq, qardaşlıq etmişik. Sənın bu halına acıyırıq ki, arxanca gəzirik.

O q t a y. Dostluq, qardaşlıq (*sanki bu sözləri ilk dəfə eşidirmiş kimi düşünür*). Soyunun! İstəməzsiniz, mən sizi soyunduraram. Dostlar, qardaşlar, hanı mənım bacım? (*Hər ikisi özlərini itirib, mızıldanırlar*). Dostlar, sizi arxasınca gəzdirən mən deyiləm, puldur, pul!

X a s p o l a t. Oqtay, bunları burax, sən özün yaratdığın bir yerdən qaçırsan. Bu gün səhnə hər cəhətcə səni təmin edə bilər.

O q t a y. Mən qaçmıram, mən düşünür, öyrənirəm..

S ə m ə d. Nə düşünürsən?

O q t a y. Düşünürəm ki, dəyişən sizin başınızdır, ya papağınız.

X a s p o l a t. Oqtay bircə gün də olsa.

O q t a y. İstəmirəm. Hər bir şeyi həqiqət olan bir yer varsa, haydı gedək, yoxsa itilin! Mən artıq süni bir həyata soxulmaram. Həqiqət axtarıram, həm də yalan yox, əbədi bir həqiqət.

S ə m ə d. Oqtay, sən nəçin bilərək özünü məhv edirsən? İndi haraya gedəcəksən?

O q t a y. Orada həqiqətə oxşar bir yer var ki, hər şey bir az olduğu kimi görünür, oraya.

X a s p o l a t. Oqtay, səhnəmiz doğma bir ana kimi qollarını açmış, səni gözləyir.

O q t a y. Unutmayın ki, mən Oqtayam. Getməmə dedim, getməmə! (*Çıxırkən Muxan saxlamaq istəyir.*)

X a s p o l a t. Dur! Toxunma! Sal! (*Muxan çotkaya salır*) Al! (*Pulunu verir.*)

O q t a y (*çıxaraq, laübalı oxuyur*)

Qarlı dağlar aşaram,

Yorulmadan qoşaram.

Bir ümid, bir işıq yox,

Bilməm nəçin yaşaram...

S ə m ə d. Təqib edək, deyilmi?

X a s p o l a t. Mən edəcəyəm, çarəsi yox. Onu əldən buraxmaram. Hər tükü bir qızıldır. Canım, özünü tələf edər.

S e v ə r (*çıxaraq*). Ay qardaş, acam, xəstəyəm, kimsəsizəm! Mənə kömək edin!.

O q t a y. Aha! Çox gözəl! İndi sənin, doğrudan da, ac olduğunu biz nədən bilək?

S e v ə r. Vallah, qardaş, acam! Özüm də xəstəyəm.

O q t a y. Yalan deyirsən! Sən istəyirsən ki, pulları alasan, aparıb yığıb gizlədəsən.

S e v ə r. Mənə gülməyin, bu qarın, qiyamətin altında ehtiyacsız bir insan oturarmı? Ox, mən bədbəxtəm. Məni danışdırma. Heç bir şey istəmirəm. Ancaq mənə gülmə.

O q t a y. Yaxşı! O zaman nəçin yaşayırsan? Madam ki yaşamırsan, uzan öl! Həyatdan artıq nə gözləyirsən? İndi görürəm hələ bir qədər gəncsən, fəqət dilənçisən... Yaxşı, demək, sən acsan?

S e v ə r. Fəqət, soyuq məni kəsmiş, dilim tutmur, danışdırmayın!

O q t a y. Bax mənim çörəyim var, sənə verərdim, ancaq nədən bilək ki, bu sözlər doğrudur. Bu iniltilər yalan deyildir. Ürəyində “onu aldatdım” deyə gülməyəcəksən. (*Sevər ağlayır*). Yox, ağlama! Bilirsənmi nə var! Dur, mən gedib bir bıçaq tapım. Yox, yox, bu şüşə ilə sənin qarnını cırıb baxım. Doğrudan da acsansa, onda bax, bu çörəyi sənə verərəm.

S e v ə r. Ox! Özüm bacarmıram, öldürün məni, bu əzabdan qurtarım. (*Ağlayır*)

O q t a y. Yaxşı! Al, zavallı, bu çörək sənin haqqındır. Bunu mən sənin üçün götürdüm. Buradan keçərkən səni görmüşdüm. Evim olsaydı, səni aparardım, fəqət yoxdur. Oqtay Eloğlu xərəbələr bayquşudur.

S e v ə r. Aman, nə deyirsiniz, siz kimsiniz?

O q t a y. Mən bir kölgə.

S e v ə r. Sən Allah. Sən kimsən?

O q t a y. Hansı Allah? Çünki allahlıq məsələsi hələ aramızda ixtilaflıdır. O deyir mən səni yaratmışam, mən deyirəm yox, mən səni yaratmışam.

S e v ə r. Axı siz Oqtay Eloğlu adını haradan bilirsiniz?

O q t a y. Bu ad bir zaman mənim adım idi, indi isə mən yoxam.

S e v ə r. Ox, qardaşım! Mən sənə bacınam! Sevərəm!

O q t a y. Sevər! Ox, zavallı bacım! Sənsən! Səadətini tanrım qədər sevdiyim bu xalq bircə səni də yaşatmadı.

X a s p o l a t. Aman, nə böyük faciəyə təsadüf etdik.

S e v ə r. Ox, qardaşım!.. Yazıq bacın. (*Ağlayır*)

O q t a y. Zavallı! Həyatın varlığını unutturduğu qiyamətləri arasında üç şeyi düşünürdüm: bu zavallı xalqı, səni, ox, bir də o bivəfanı ki, sevirdim. Fəqət səni də mən bədbəxt

etdim. Mən varlı-adlı bir adam olsaydım, hər gün yüzləcə
elçilər gələr, səni almaq istərdilər. Fəqət... sən indi bir
dilənçisən. Güzəl də olsan, almazlar. Bəli, sən dilənçisən.
Qalx, yavrum! Sən də mənim kimi bir səfilsən, bərabər
gedək!

S ə m ə d (*yaxınlaşaraq*). Oqtay!

O q t a y. İtil! Toxunmayın bizə! Dostlar!.. Nə istəyirsiniz
bizdən, nə?

X a s p o l a t. Oqtay.

O q t a y. Bəli, öyrəndim.

X a s p o l a t. Oqtay, bu müztərib yavrunun xatirəsiçin də olsa.

O q t a y. Müztərib yavru! Ona yer verin, sabah axşam
oynayıram.

X a s p o l a t. Mən indidən görürəm ki, xalq sabah səni bağrına
basacaq, çiçəklər altında oxşayacaqdır. Mən sənin üçün hər
şey taparam. Sabah elan verirəm.

O q t a y. Yaxşı.

Evdə iş.

1. Mətnin (C. Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” əsərindən parça) bütövlükdə ifadəli oxusunu hazırlamaq.
2. İfadəli oxu üzrə mənimsənilmiş nəzəri bilikləri təkrar etmək, praktik bacarıqları təkmilləşdirmək.

İfadəli oxuda istifadə edilən şərti işarələr¹

1.	/	Qısa fasilə (bir sayına bərabər)*
2.	//	Orta fasilə (iki sayına bərabər)*
3.	///	Uzun fasilə (üç sayına bərabər)*
4.	—	Məntiqi vurğu (əhəmiyyətli)***
5.	=	Məntiqi vurğu (az əhəmiyyətli)***
6.		Tonun yüksəlməsi**
7.		Tonun alçalması**
8.	-----	Sözün uzadılması, yaxud cümlənin hissəsinin oxu tempinin aşağı salınması (yavaşdılması)***
9.	→	Tempin sürətləndirilməsi***
10.	∩	Yanaşı gələn sözlərin bir vahid kimi tələffüz edilməklə bağlanması (birnəfəsə deyilməsi)**
11.	∩	Adətən misranın sonunda – fikrin növbəti misraya köçürüldüyü məqamda – qoyulur; bu işarənin qoyulduğu məqamdakı fasilə misraların arasındakı məntiqi əlaqəni qırmamalıdır*
12.	< >	Korbucaqlı mötərizədə verilən sözlərin ara cümlələrin tonunda oxunması*
13.	[ ]	a) kvadrat mötərizədə müvafiq tona nail olmağa kömək edən sözlər (mətndəkindən fərqlənən) verilir*. b) mətndəki durğu işarələrindən hər hansı biri nəzərə alınmırsa, yaxud əvəz edilsə, kvadrat mötərizəyə alınır, əvəz edilmiş durğu işarəsi isə mötərizədən sonra qoyulur.*
14.	) (	Diqqətin (müraciətin) başqa obyektə (ünvana) yönəldilməsi.*
15.	“ ”	İstehza ilə deyilməli olan sözlər dırnağa alınır.

¹ Şərti işarələr mətndəki yerinə görə üç qrupa ayrılır: sətri (burada bir ulduzla işarə edilmişdir), sətirüstü (iki ulduzla işarə edilmişdir), sətiraltı (üç ulduzla işarə edilmişdir).

Müstəqil iş üçün çalışma və tapşırıqlar

Bu bölmədə tələbələrin müstəqil işi üçün çalışma və tapşırıqlar sistemi verilmişdir. Fənnin əsas bölmələrini əhatə edən bu materiallardan dərstdə – məşğələlərdə də istifadə etmək olar. Bu tapşırıqlar, həmçinin fərdi tapşırıq və qiymətləndirmə vasitəsi kimi də tətbiq oluna bilər.

I. SƏS VƏ NİTQ

Saitlərin tələffüzü

▲ Eynicinsli qoşasaitli sözlərdə tələffüz zamanı iki hərf bir uzun səs kimi tələffüz olunur: **aa** [a:], **əə** [ə:], **ii** [i:].

Amma cama:t, həmişə bu yolla getmək olmaz, Qurani-şərifə ziddi bu yol. (M.S.Ordubadı) Çarəsiz bir də Hindi tərk edərək, geri döndük tə:ssüf eyləyərək. (H.Cavid) Təbi: xasiyyətinə xəyanət eləyən də vardı (Ə.Məmmədخانlı).

▲ Eynicinsli qoşa **oo** saiti uzadılmış [a:] kimi tələffüz olunur:

▲ **ai, əi, iə, io, ia, aü** hərf birləşməli sözlərdə saitlər arasına **y** samiti əlavə olunur:

İndi məhz o sərvər kayınatın kəlamını ona, ibn Mingəyə xatırlatmışdı. (Ə.Məmmədخانlı) Bir dəqiqə keçmədi ki, binaların başında qoyulan radiolar ağız-ağıza verib var gücləri ilə danışdılar, şəhəri oyatdılar. (M.Cəlal) Səhnəyə təzə piyanino qoyulmuşdu. (İ.Əfəndiyev) Elə bil təbiyyət yuyunmuş, indi də nazlı gəlinlər kimi səhər-səhər xumarlanırdı. (İ.Şıxlı) Dünən özüm bu ayın təqayüdüünü almışam. (Ə.Məmmədخانlı)

▲ **ea, eə** birləşmələri **iya, iyə** şəklində tələffüz olunur:

▲ **əa, üa, üə** birləşməli sözlərdə birinci sait deyilmir, ikincisi uzun tələffüz olunur:

Həmzə kişinin şəhərli mə:sirrəri söz sərraflı idilər, gizli mənalarla dolu sözləri qızıldan artıq qiymətləndirirdilər. (O.Sadıq) Sabah Bəşir qızını mə:llimənin yanına aparacaqdı (C.Cabbarlı) Öz qartal adımı yaşada bilsəm, Bu mənim əbədi sə:dətimdir. (H.Arif)

▲ **Ov, öv** birləşməli əksər sözlərdə **v** səsi düşür, **o, ö** səsləri uzanır:

Hər halda indi onu daha çox Gö:hərin taleyi düşündürürdü. (M.Oruc)

Samitlərin tələffüzü

▲ Eynicinsli qoşa **kk, tt, pp** samitli sözlərdə ikinci səs cingiltilər:

Səlahiyyətli müvəkkilin əlləri də, sifəti də indi hərarətdən yox, o tonqalın istisindən yanırdı. (Elçin)

▲ Qoşa **qq** samitli sözlərdə birinci səs qar qarşılığı kimi tələffüz olunur:

Ayaq səsləri – çəkələk şakqıltısı eşidildi. (İ.Hüseynov)

▲ Qoşa **yy** samitli sözlərdə qoşa yy sözün kökündə olarsa, olduğu kimi, şəkilçinin tərkibində olarsa bir y ilə tələffüz olunur:

Qartallar təyyarələri görəndə dəli olurlar və təyyarələr üstünə cumub məhv olurlar. (Ə.Məmmədخانlı) Cəbhənin bu hissəsində vəziyyət yenə gərginləşirdi. (M.Hüseyn)

▲ Qoşa **bb, cc, dd, zz, ss, ll, vv, ff, şş, mm, nn, rr** samitlərinin tələffüzündə heç bir fərq olmur:

Onun sifətindəki ciddilik və təmkin mollanı qorxuya saldı. (İ.Şıxlı) Yox, sərraf gözüdür mənim bu gözüm, Özüm tutduğuma heyranam özüm. (S.Vurğun) Şahnaz kələğayısı əlində, xallı kəpənəkləri hürküdə-hürküdə otların, çiçəklərin arasına yuxarı qaçırdı. (İ.Şıxlı) Amma istəsən ki, hökmdar Qarabağı dünyanın cənnət dilbər guşəsinə çevirsin, bax, bunu eləyər. (F.Kərimzadə)

Toy dəsəgahı, mehriban ailə həyatı başlanan günün səhəri si Ağca iki nömrəli uşaq bağçasına mürəbbiyə təyin olundu. (M.Cəlal) Eşşəyi qatıb karvansaraya, Xudayar bəy üz qoydu bazara. (C.Məmmədquluzadə) Nəsimi “Cavidannamə”ni məhz belə vaxtlarda təqdim edərdi. (İ.Hüseynov) Cəmi yarım il bundan əvvəl Azərbaycanı gəzməyə çıxmışdı. (İ.Şıxlı)

▲ Sonu **d, b, c, g** ilə bitən sözlər tələffüzdə **t, p, ç, k** olur:

▲ Söz ortasında yanaşı gələn iki kar samitdən ikincisi cingiltiləşir:

*Müşdərilərin ancaq axşamlar yığışdığı yeməxananın qabağında yaşıl “Volqa” dayanmışdı. (İ.Hüseynov) Dalbadal düzülmüş **dusdaxlar** qayaların arasından keçən yol kimi əyilir, düzəlir, qatlanırdılar. (F.Kərimzadə) Elə bil qəfəsdə yaşayıırıq biz, Tikanlı **məfdildir** hər tərəfimiz. (M.Cəlal)*

▲ **nb, nm** birləşməli sözlərdə n səsi **m** kimi tələffüz olunur:

*O, bir az gözləyib tini buruldu və **qəmbər** döşənmiş küçəni keçib Sənubərgilin çöl qapısından içəri girdi. (Elçin) Burada saysız-hesabsız mavi və göy, ağ və çəhrayı **gümbəzdəri** olan məscidlər vardı ki, saymaqla qurtarmazdı. (Ç.Hüseynov)*

▲ Söz ortasında kar samitdən əvvəl gələn **q** səsi **k'** kimi tələffüz olunur:

▲ Əsasən milli çoxhecalı sözlərin sonunda **q** səsi **x** kimi tələffüz olunur:

***Budaxlardan** yerə gəlmiş **qonaxlar**, sarı **yarpaxlar**.
Qonax? Yox, yox, yetim qalmış **uşaxlar**- sarı **yarpaxlar**.
 Küləklə dost olub çox gəzdilər birlikdə dünyanı.
 Yəqin mən tək o cananı **soraxlar** sarı **yarpaxlar**.
 Ayağın dəydiyi hər bir yerə üz sürtmək istərlər,
 Odur, şövq ilə torpağı **qucaxlar** sarı **yarpaxlar**.
 Yenə sənsiz göz ağlar, cism üryan, çöhrə sapsarı,
 Payızdır, gur yağış, **çulpax budaxlar**, sarı **yarpaxlar**.*

*Deyirlər hər ağac bir aşiqin qəm dəftəri olmuş,
 Bu dəftərdən qopan solğun **varaxlar** – sarı **yarpaxlar**.
 Elə bil tapdalanmış haqqıdı məzlumların yerdə
 Bu az ömründə çox görmüş **ayaxlar**, sarı **yarpaxlar**.
 Eşitsən bağçada yüngül xışıltı, anla ki, Fəhmi,
 Bilib taleləri, sakitcə ağlar sarı **yarpaxlar**.
 (İ.Fəhmi)*

▲ Çoxhecalı sözlərin sonunda (əsasən milli) **ke** həri **x'** kimi tələffüz olunur: (ərəb mənşəli sözlər istisna olmaqla) :

Döysün qoy, açmayaq, yorulsun **küləx'**,
 Qəmli hicran qalsın qapıda dustaq.
 Bir an vüsəlinlə çırpınsın **ürəx'**,
 Sonra... sonra yenə bir ayrılmayaq.
 (R.Rza)

▲ Söz ortasında **ç** səsindən sonra **d, t, s** gəldikdə **ş** kimi tələffüz olunur:

▲ Söz ortasında **c** səsindən sonra **d, l, s** gəldikdə **j** kimi tələffüz olunur:

*Bağlardakı **ağajdarın** budaqları çəpərin üstündən aşıb yola
 kölgə salmışdı. (İ.Şıxlı)*

▲ Söz ortasında samitdən əvvəl gələn **k** səsi **x'** kimi tələffüz olunur:

▲ Sözdə üç samit səs (**stl, ftç**) yanaşı gəldikdə ikincisi düşür:

***Dosdarın** xətrinə dəydiyim qədər sinəmdə sağalmaz yaram var
 mənim. (H.Arif)*

Şəkilçilərin tələffüzü:

▲ Sonu **z, ş, s, n, r** ilə bitən sözlərdə **-lar** cəm şəkilçisi **–dar, -nar, -rar** şəklində tələffüz olunur:

*Şəhərin və ətraf **kəntdərin** toxucuları, dəmirçiləri,
mişgərrəri, dulusçuları, **dabbaxları**, boyaxçıları, şəhərin sənət-
 karlıq emalatxanalarında günəmuzd işləyən gəlmələr, nökərrər*

*günortanın bu görünməmiş cırhacırında, axşamın istisində o qədər işləyib əldən düşmüşdülər ki, gecənin бүркüsünə bax-mayaraq, indi yeddinci yuxularını alırdılar. **Tacirrər, dükandarrar**, saray adamları, hökumət işçiləri, **arvatdar**, uşaqlar da bu бүrküdə **yerrərində** çapalaya-çapalaya axır ki, yuxuya getmişdi. (Elçin) Unutmadı **gözdərini** gözdərim, Mənim gözüm sənin gözün deyil ki, O yerrəri naxışlayır **izdərim**, Mənim izim sənin izin deyil ki. (N.Kəsəmənli)*

▲ Sonu **m, n** ilə bitən sözlərdə (-dan) çıxışlıq hal şəkilçisi **-nan** şəklində tələffüz edilir:

*Məqamı görəndə o, Şeyxin **beytdərinnən** fars dilində avazla söyləyir, sonra da mənasını xana xırdalayır.*

▲ – **sınız** II şəxs cəm xəbərlilik şəkilçisi - **sız** şəklində tələffüz olunur:

▲ – **l** samiti ilə başlayan bəzi şəkilçilər **t, d, z, s, ş, r, n** samitləri ilə bitən sözlərə qoşulduqda fərqli tələffüz olunur:

Təzatdı yaramıb hər şey cahanda,
Bu bir qaydadır ki, açılan solur.
Dünyanın bir üzü işıqlananda
Dünyanın bir üzü **qarannıx** olur.
Mən şərəf sanıram atəşi, közü,
Sevirəm nur yükü daşımağı da.
Ölümdən **dəhşətdi** bilirəm, düzü,
Mən gözükkölgəli yaşamağı da.

♦ ***Cümlələrdə o, ü, a səslərinin tələffüz çalarlarını müəyyənləşdirin.***

Özünü bu dünyada heç kim qonaq sanmamış,
Ancaq ömrün özü də bərabər paylanmamış.
Ömür paylanan zaman görün kimə nə düşdü,
Üç yüz il boz qarğaya, on il şahinə düşdü.
(B.Vahabzadə)

Yerin köksündən tüğyan eləyib göylərə qalxan bu ulu qaya
qədim bir abidə kimi heykəlləşib, yolun kənarında məğrur-məğ-
rur dayanmışdı. (*F.Eyvazlı*)

♦ ***Cümlələrdə a, ı, u səslərinin tələffüz çalarlarını müəyyən-
ləşdirməyə çalışın.***

Qarğalar qırılmaşa, bayquşlar ulaşdı, sağsağanlar qığılmaşa, sər-
çələr curulmaşa, xülasə, hər bir quş öz anasının öyrətdiyi səsle
oxumağa başladı. (*S.S.Axundov*)

Uzun qılınclı atlı komandirlər qonşu kənddən gətirdikləri
dustaqları məktəbin həyətidəki kalafaya doldurdular. (*İ.Şıxlı*)

Hardansa topa-topa, əcaib-əcaib – baxanda zəhm yarılırdı –
buludlar axışıb gəlirdi; əjdaha karvanı kimi, əqrəb qatarı kimi.
Ulduzların altından, çox-çox aşağıdan burula-burula günbatana
doğru axırdılar. (*Y.Səmədoğlu*)

♦ ***Cümlələrdə ö, ü, ə səslərinin necə tələffüz edildiyinə diqqət
edin.*** Binanın pəncərələri yavaş-yavaş qarla örtülürdü və tünd-
göy rəngli pərdələr daha görünmürdü, qar şüşələri tamam ört-
müşdü. (*Elçin*)

Böyüklər, böyüklər hörür çəpəri,
Uşaqlar, uşaqlar yarır çəpəri.
(*M.Araz*)

Göllərində ördəkləri üzərlər,
Çöllərində maralları gəzərlər,
Güllərindən gəlinlər tac bəzərlər,
Ceyran gözlü qızları var ölkəmin.
(*C.Cabbarlı*)

♦ *Mətnə k, ç, ş səslərinin tələffüz çalarlarını müəyyənləşdirin.*

Kənddə çox saz varmış, əlinə bir şey keçməyən evdən sazını götürüb çıxmışdı. Sazın çoxu elə köynəyindəydi, başlarının üstə qaldırıb yüyürdülər... Qarşı yaxada ayaq saxlamış ermənilər qaçıb dağıldılar; yəqin sazı avtomat silah hesab etmişdilər... Səhəri erməni qəzetləri elə bundan yazmışdı: “türklər silahlanıb!..”
(M.Süleymanlı)

♦ *Şeirdə q, g, b səslərinin tələffüz çalarlarını aydınlaşdırın.*

Şuşa qədim bir millətin
Şuşasıdı,
Pənah xanın, Xan əminin
Şuşasıydı.
“Xarı bülbül”
gül dilində oxuyurmu? –
orda gülü gül duyurmu?!
Fəsillər çasır Şuşada,
mən qışda bahar görmüşəm,
qızılgülün yanağında
qızılyanaq qar görmüşəm.
Qızıl qamçı saqqıldaıb
göydə şimşəklər yerinə,
kəpənəklər qanad açıb
yerdə çiçəklər yerinə.

(N.Həsənzadə)

♦ *Oxuyun. Cəm şəkilçili sözlərin tələffüzünə diqqət yetirin.*

Nərgiz müəllimə bu səhər lap tezdən durmuşdu. O, tarlaları gəzmək, tənəffusdə kolxozçulara qəzet oxuyub, ikinci növbəyə qədər dərəcə qayıtmaq istəyirdi. Hava olduqca xoş idi. Çisələmə yağışdan sonra bütün ağaclar, çöllər, taxıl zəmiləri par-par pa-

rıldayırdı. Hər şey adamın üzünə gülürdü. Elə bil təbiət yuyunmuş, indi də nazlı gəlinlər kimi səhər-səhər xumarlanırdı. Çiçək açmış meyvə ağaclarının qoynunda yerləşən kəndi ətirli səhər havası bürümüşdü.

Kəndin ortası ilə bir dəstə qız gedirdi. Yaşıl, bənövşəyi, sarı, qırmızı, yelənli kələğayılarn ucları yellənirdi. İpək koftalar, güllü donlar adamın gözünü qamaşdırırdı. Çiyinlərində kətmən qızlar gülüşür, arabir də zarafat edib bir-birini qovurdular...

Nərgiz müəllimə qızlardan bir az aralı asta-asta gedir, hərdən başını qaldırıb, damların üstündə oxuyan sığırçılara baxırdı. Günəşin şuaları altında parıldaayan bu quşlar tüklərini qabardıb dimdiklərini şaqquldada-şaqquldada oxuyurdular. Elə bil onları titrətmə tutmuşdu. Boynu göy qurşağı kimi yüz rəngə çalan sığırçılar susmamış bülbüllər cəh-cəh vururdular (*İ.Şıxlı*).

♦ *Oxuyun. Ke hərfinin tələffüz variantlarında müxtəlifliyin səbəbini izah edin.*

kasıbçılıq, hakimiyyət, müvəkkil, kənd, kağız, kainat, kam, kamal, Kamil, kamança, kar, karvan, karxana, kasıb, katib, kafir, keyfiyyət, keç, kəbin, keşik, kəklik, kələf, kimya, kötük, koma, kövşən.

***

çiçək, məktəb, dilək, ürək, köynək, nazik, nəmişlik, ümitsizlik, çörək, təmizlik, böyrək, mixək, köpük, xörək, dirək, gödək, kəs-mik, çəltik, örtük, sönük, dimdik, önlük, pencək.

***

karnaval, konsert, kazak, kabare, klarnet, kadr, kaktus, kakao, kayut, kalliqrafiya, kaleydoskop, kamera, kantata, kapitalizm, karamel, karikatura, kassa, kafe, komandir, kombinezon, komediya, konstruktor, kurort, kukla, klub, krossvord, krallıq, kristal, kraliça, knyaz.

♦ *Oxuyun. Qoşasaitli sözlərin tələffüzünə diqqət edin.*

Aida, müavinət, dairə, müəlicə, müayinə, müəllif, məişət, müavin, fəaliyyət, daimi, Səidə, sual, mütaliə, maneə, sauna,

fauna, rübai, akvarium, sait, Səid, Rauf, bais, radius, diametr, meridian, radio, şüa, şüur, şair, Şaiq, faiz, real, okean, aeroport, auditoriya, nailiyyət, video, Naib, Nail, bəraət, qiraət, itaət, xaos, təbiət, ianə, dialekt, dialoq, faciə, Aişə, şüa, aerovağzal, diaqonal, xoreoqrafiya, diafilm, laureat, bioloq, kakao, sosioloq, əcaib, şücaət, fədai, vəsait, ailə, istiarə, kainat, müavin, şərait, şəriət, müasir, müddəa, rəis, ictimai, filial, olimpiada, çempion, ideologiya, fizioloq, paleolit, neolit, mezolit, miniatür, variant.

♦ *Oxuyun, [a], [ə], [i] səslərinin tələffüzünə diqqət edin.*

Hər gecəm oldu kədər, qüssə, fəlakət sənsiz,
Hər nəfəs çəkdim, hədər getdi o saat sənsiz.
Sənin ol cəlb eyləyən vəslinə and içdim, inan,
Hicrinə yandı canım, yox daha taqət sənsiz.

N. Gəncəvi

Aləm oldu şad səndən, mən əsiri-qəm hənuz,
Aləm etdi tərki-qəm, məndə qəmi-aləm hənuz.

M. Füzuli

Alma, cana, canımı kim, can ilə yaram sana,
Bivəfalıq qılma kim yari-vəfadaram sana.

Kişvəri

Neyləmişdim, yarəb, həqq dərgahində,
Xəstə olub müdam, cahanə düşdüm.
Yazıldı naməimiz ölkəbəölkə,
Yetişdi dillərə, dastanə düşdüm.

Q. Zakir

Deyil əsla bu iştika, bu nida!
Çünki ülvü Xumarın uğrunda
Hər bəla, mənəcə, bir səadətdir,
Hər cəfa sanki bir məhəbbətdir.

H. Cavid

♦ *Mətni müxtəlif tempdə (aramla, orta, sürətlə) oxuyun. Mətnə hansı tempin daha çox uyğun gəldiyini müəyyənləşdirin.*

Bizi yandırır yaman ayrılıq,
Bu darıxdıran duman ayrılıq,
Başa sovrulan saman ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!

Arazım vursun baş daşdan-daşa,
Göz yaşı gərək başlardan aşa,
Necə yad olsun qardaş-qardaşa,
Nə din qanır, nə iman, ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!

...Amansız gözün yuman ayrılıq,
Can cızılığından uman ayrılıq,
Qanla yazılmış roman ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!

(M. Şəhriyar)

♦ *Mətnlə tanış olun. Ucadan oxuyun, səsinizin ucalığında və sürətindəki dəyişikliyi qeyd edin, səbəbini aydınlaşdırın.*

İllər gəlib keçdi, mən orta məktəbi qurtardım, o, dərzi dükanında qaldı. Onun dərzi şagirdi olması, təbiidir ki, bizim əlaqəmizi kəsmədi. Əksinə, böyüdükcə bizim dostluğumuz daha da artdı. Həyat bizi daha da yaxınlaşdırdı. Həyatın hadisələri mənə qəzəbləndirdiyi halda o, bu hadisələrə qarşı sakit, laqeyd görünərdi. Heç bir ehtiyac, heç bir dərd onun adi halını pozmazdı.

Acıqlı olduğu günlərdən biri yadıma düşür. Kirayə pulunu gecikdirdiyimiz üçün ərbab bizi evdən qovmaqla təhdid etmişdi. Pul yox idi. Qazanmağa da iş tapılmırdı. Küçələri boş-boş gəzib yorulduqdan sonra Azadın yanına getdim.

– Azad, – dedim, – dərd ürəyimi dağdır. Ağlamaq istəyirəm. Gözlərimdən yaş gəlmir. Bu nə güzəran, bu nə dirrikdir? Azad! İşləməyə yer yox, dənizdə oxumağa imkan yox, oğurluqmu edirəm, qardaş? Əlim sağ, qolum sağ, özümdə dağ gücü hiss edirəm, mən nələr edə bilmərəm? Əlimdən nə gəlməz? Nəyə gücüm çatmaz? Vallah, “Od dəryasını yar keç!” desələr, keçərəm. Bəs indi də işləməyəndə, mən nə zaman işləyəcəyəm?!

O nə isə tikirdi. Mən sözə başlayarkən əl saxlayıb, ani olaraq üzümə baxdı, yenə iynəsini götürərək öz işinə məşğul oldu... Söz bura çatan kimi, o, iynəsini yerə qoyub sakit nəzərlərini mənə çevirdi...

– Azad, – dedim, – bizim hərəminin iyirmi dörd yaşı var... Kim bilir, bəlkə də ömrümüzün yarısını, bəlkə də çoxunu yaşamışıq... Bu iyirmi dörd ildə biz nə görmüşük? Bir tikə çörək, qışda bir manqal kömür dərdindən başqa, hansı bir fikir, hansı bir əməl qəlbimizi döyündürmüşdür? Məgər həyat budur?.. Yaşayışın qayəsi budurmu?.. Sən elə bilmə ki, mənə danışdıran pulsuzluq və ya aclıqdır... Yox! Azad! Fikrimdə başqa şeylər dolanır. Bizim bu iyrənc mühitə baxıram, ürəyim bulanır. Sahibi-mənsəblərimizi götür... Bir heyvanın həyatı onların həyatından daha faydalıdır. Heç olmazsa heyvanın bir şeyə xeyri olur. Onlar isə yeyir, yatır, işsizlikdən şişir, toxluqdan harınlıq etməyə başlayır, xalqa min cür əziyyət verirlər... Mən ki belə həyatı istəməzdim... Bir iş görmək istəyirəm, Azad!.. Elə bir iş ki, bizdən sonra gələnlər də ondan bir xeyir görsünlər. Kəndə gedəcəyəm. Bir ərbaba nökrə olub bağbanlıq edəcəyəm... Heç olmasa ağac əkərəm, bağ salaram, öləndən beş il sonra insanlar bir xeyir görürlər. Adımı rəhmətlə çəkərlər!

II. NİTQIN MƏNTİQİ

♦ Məndə fasilələrin yerini və davamlılığını müəyyənləşdirin.

Dəniz sakit idi o gün. Ağ köpüklü mavi ləpələr bir-birinin ardınca sakit-sakit sahilə doğru iməkləyir, ağ yaylıq kimi sahilə sərilir, narın qumları sığallayıb yenidən geri çəkilirdi. Min doqquz yüz otuz səkkizinci ilin qızmar yayında Xəzərin Dərbənd sahilində, iri bir

qayanın üstündə dayanmış qarayanız, ucaboy, arqaz bir gənc əlini gözlərini üstünə qoyub sakit-sakit mürğüləyən dənizə tamaşa edirdi (Ə.Muğanlı).

♦ **Mətni oxuyun. Fasilələrin yerini və növünü müəyyənləşdirin.**

Ey nəsimi – sübhəmə, billah, şu yarım xoşmudur?
Şol həbibim, dilbərim, aləmdə varım xoşmudur?

İ.Nəsimi

Dustum, aləm səninçin gər olur düşməni mana,
Qəm deyil, zira yetərsən dust ancaq sən mana.

M.Füzuli

Ey məni hicran əlində zarü giryan eyləyən,
Çesmimi giryan edib sinəmi büryan eyləyən.

Ş.İ.Xətayi

Çıx buludlardan, ey əfsanəli qız!
Gəl ovut ruhumu, ey şən yıldız!
Mənə dünyada təsəlli yalnız,
Gözəlim, həp sənsən.

H.Cavid

Atıl cahana sən, ey ildırım, alışı, parla!
Gurulda, taqi-səməvi, gurulda, çatla, dağıl!
Sən, ey günəş, yağışın yağdır, ey bulud, ağla!

C.Cabbarlı

Vaxtsız əcəl, məndən uzaq dayan, dur,
Qürbət eldə can vermərəm ölümə!

S.Vurğun

Gəl, ey boranlı qış, səpələn, ey qar
Geyin ağ kürkünü, sən ey ixtiyar!

Gəl, ey sevimli yaz – dəli gəncliyim,
Günəşin eşqiylə çağlasın sular!
Çin çinar başında yayla, ey günəş!
Dinlətdir sazını tarlada, rüzgar!

M.Müşfiq

Məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin. Hansı qaydanı əsas götürdüyünüzü izah edin.

Daş var – bu torpaqda sərhədə dönüb,
Baisi olubdur qəm-kədərin də.
Daşlar Qobustanda şöhrətə dönüb,
Daşlar yetim qalıb Xudafərində.

Daş insan oğlunun evi, otağı,
Öləndə buz rəngli məzarı olub.
Daşlar dəyirməndə elin dayağı,
Heykəldə bir xalqın vüqarı olub.

Daşlar bünövrədə olaydı möhkəm,
Pıtılı, kövrəyi kaş olmayaydı.
İnsan sinəsində ancaq deyirəm:
Ürəyin yerində daş olmayaydı.

Ə. Kürçaylı

• ***Mətndəki fasilələrin yerini müəyyənləşdirin, onların tələblərini nəzərə almaqla mətni oxuyun.***

Günlərin bir günündə Şah Abbas vəzir Allahverdi xana dedi:
– Çoxdandı sənnən səyahətə çıxmırıq, gəl bir dərviş-libas olub çıxmaq mahala, görək, nə var, nə yox.

Hər ikisi libaslarını çıxardıb bir dəst dərviş libası geydilər, hərəsi əlinə bir ağac, bir kəşkül alıb, “Ya Əli, səndən mədəd!” deyib çıxdılar İsfahan şəhərinə. Burda da meydan qurub başladılar oxumağa. Deyirlər ki, Şah Abbasın çox gözəl avazı

varmış. Bir dərzi şagirdini çağırıb dedi:

– Get o dərvişlərə söylə ki, ustam deyir, məclislərini qurtarandan sonra mənə qonaqdılar.

Şagird o saat baş üstə deyib özünü dərvişlərə yetirdi, ədəbnən salam verib dedi:

– Baba dərviş, ustam deyir ki, bu gecəni mənə qonaqdılar, başqasına dil verməsinlər...

Dərvişlər gəldilər. Salam edib, içəri daxil oldular. Sonra başladılar söhbətə. Bunlar söhbət eləyirdilər, şagird də əlində iş görürdü. Birdən ağası gördü ki, şagird yuxulayıb. Şagirdin adı Əhməd idi. Usta Əhmədi dürtmələyib durğuzdu, dedi:

– Ədə, zalım oğlu, nə yatırsan, gecə qurtarmadı ki?

• *Mətni oxuyun. Məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin, hansı qaydaları əsas götürdüyünüzü izah edin.*

I

... Necə rəhmlidir, necə amansız,
Necə mehribandır qadın ürəyi!
Sən onu sındırsan, bil ki, a qansız,
Ağlayan kamandır qadın ürəyi!

II

Lahıç da, ləzgi də, tat da, talış da,
Kürd, udin, rutul da var-dövlətimdir.
Azərbaycanımın qucaqladığı,
Bağrına basdığı can sərvətimdir.
Fəxrım, qol-qanadım, şan-şöhrətimdir.

III. EMOSİONAL-OBRAZLI İFADƏLİLİYİN VASİTƏLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ OXUDA NƏZƏRƏ ALINMASI

- *Mətnləri oxuyun, mətnaltı mənaları müəyyənləşdirin, onların ifasında ünsiyyətin hansı növündən istifadə etmək olar?*

ŞUŞA

(ixtisarla)

Daşaltı çayına yol vermək üçün,
Dağ öz ətəyini yığıb altına.
Elə bil bu yeri yaratdığı gün,
Düşübdür Allahın xoş saatına.

Hər daş öz rəngiylə dünyaya baxır,
Hər qaya elə bil bir qərinədir.
Çay da əsrlərin dibindən axır,
Hər dağ daşa dönmüş zamandır, nədir?!

...Sanki duman üstə dayanmışam mən,
Nağıl dünyasıdır bura elə bil.
Günəş Simurq kimi qalxır dərədən,
Qulaq as, daşlar da dil açıbdır, dil.

Dağ düşüb alnını dərdi var kimi,
Deyirsən, nədənsə söz salacaqdır.
Qayalar sehrli qapılar kimi,
Deyirsən, üzünə açılacaqdır.

Burda cəm olubdur əzəmət, vüqar,
Duman çəkiləndə hər səhər-səhər.
Dumandan tökülüb qalır qayalar,
Dumandan səpilir çölə çiçəklər.

Vallah, göz sevinir baxırsan hara
Öz yaşıl səsiylə çağırır çəmən.
Şuşa, ucalmısan boz buludlara,
Vətən torpağının heykəlisən sən.

F.Qoca

ANALAR

Elə ki, balalar gəlir dünyaya,
O gündən hey ölçüb-biçir analar.
Mahnı da oxuyur, şeir də deyir
Bəstəkar analar, şair analar.

Dözür hər əzaba o bilə-bilə,
Yaşayır, sirrini salmadan dilə.
Vaxt olur, qaldırıb ağını belə
Şərbət əvəzinə içir analar.

Unudub illərin yorğunluğunu,
Həyatda dincliyi, evdə yuxunu,
Sevincin azını, qəmin çoxunu,
Yükün ağırını seçir analar.

Alnında hər zaman açdığı qırıq,
Başına qar tökür, qar ələyir qış.
Odu istisindən aralanmamış,
Suyun soyuğundan keçir analar.

Özüm də bilmirəm, Hüseyn, niyə,
Başımın üstüsü çəkilir göyə?
Torpaqımı anasız qalmasın deyə,
Torpağın qoynuna köçür analar?

H.Arif

IV. MÜXTƏLİF ƏDƏBİ NÖV VƏ JANRDA OLAN ƏSƏRLƏRİN OXUSUNA HAZIRLIQ

1. EPİK ƏSƏRLƏRİN OXUSU ÜZRƏ İŞ

Nümunənin məzmununu öyrənin. Xüsusi təhlilin tələbləri əsasında ifadəli oxusuna hazırlaşın.

Mir Cəlal
QIZIL QÖNÇƏLƏR
(ixtisarla)

Qoca Firuz gün batanda evə qayıdır. Gün olur ki, bazarda işi çox olur, başı ağsağı bütün günü işləyir, yük daşıyır. Bəzi günlər isə o, böyük anbarlar yanında işsiz dayanır, onu yük daşımağa çağıracaq bir səs gözləyir. Belə günlərdə o, ağzına qədər dolu anbarların yanında boş-bıkar oturub qalır, kürəyini divara söykəyib mürgüləyir.

Axır zamanlar o, hər axşam gün batan kimi bazardan çıxıb, hara isə tələsir. Bu zaman onun üçün bir iş çıxsada, bütün günü işsiz keçirdikdə də, o qədər yorğun olur ki, tozlu küçələrdə öz ayaqlarını güclə sürüyüb aparır.

O, şəhər kənarındakı xalça karxanalarından birinin qabağına çatarkən ayaq saxlayır, çoxdan qurumuş bir çinar ağacına söykənib dayanır, gözləri karxana darvazasına baxıb yol çəkir. Qoca fikrə gedir. Bu zaman o dincəldimi? Yox! İndi daha ağır bir yük gözləyir...

Birdən səs-küy onu xəyal aləmindən ayırdı. Xalça karxanasının darvazasından çıxan dəstə-dəstə irili-xırdalı uşaqlar içərisində onun gözləri kimi isə axtarır. Budur, axır iki qız qolları üstündə yeddi-səkkiz yaşlarında arıq və solğun bir qızı qapı ağzına çıxarır.

Bu, qoca hambalın nəvəsi Sürəyyadır. O, hələ ayaq açıb yeriməyə başlamamış, rütubətli, qaranlıq bir zirzəmidə şikəst olmuş, ayaqları hərəkətdən düşmüşdü. Qocanın isə bu şikəst

qızdan başqa dünyada heç kəsi yoxdu. Oğlu qazanc dalınca uzaqlara getdiyi gündən sanki daş olub quyuya düşdü, ondan heç bir xəbər gəlmədi. Gəlini isə ilk balası Sürəyyanı hələ süddən ayırmamış öldü.

Qoca yaxınlaşıb, ehtiyatla nəvəsini kürəyinə alır və başısaşığı, dinməz-söyləməz yoluna düzəlir.

– Baba, deyəsən, bu gün çox yorulmusan?

– Yox, qızım, bu gün bir iş görməmişəm.

Qızcığaz o saat anlayır ki, babasının cibində, bu gün də pul yoxdur... Səngəkçi dükanı qarşısından keçərkən qız səslənir.

– Baba, dayan səngək alaql!

Qoca dayanır, səngəkçi şagirdi bir neçə səngək büküb, qocaya verir. Sürəyya isə çit çadrasının ucuna düyünlədiyi bugünkü mizdunu – iki qranı çıxarıb şagirdə verir. Qoca Firuzu tər basır. Demək, o bu gün də balaca nəvəsinin mizdu ilə qazanılmış bir parça çörəyə möhtacdır.

Axşam yarıqaranlıq, rütubətli zirzəmidə onlar – baba və nəvə həsir üstünə salınmış, rəngi solğun süfrə başında oturardılar. Süfrə üzərində axşam yeməyi bir neçə səngək və bir parça pendirdən ibarət olardı. Lakin əvəzində bu kasıb süfrə başında, bu qaranlıq zirzəmidə babası balaca Sürəyyaya hər gecə nə qədər gözəl nağıllar söylərdi. Qızcığaz nəfəsini udaraq, babasını dinlərdi.

Səhərlər isə o, babasının səsinə oyanardı. Qoca, nəvəsini *şirin yuxudan* ayıldar, kürəyinə alıb karxanaya gətirər, sonra özü iş üçün bazara yönələrdi.

Bir ildən artıq idi ki, qız xalça karxanasında işləyirdi. Hər səhər gün çıxanda karxana irili-xırdalı yüzlərlə oğlan və qız uşağı ilə dolurdu. Bir-iki ustadən və karxananın qoca nəqqaşından başqa, iki cərgə düzülmüş əlliyə qədər böyük dəzgah qarşısında və hər tərəfdə işləyən yalnız kiçikyaşlı uşaqlar idi. Onlar iki-iki, üç-üç və daha çox dəstələrlə bu dəzgahlar qarşısında əyləşib, axşama qədər xalça toxuyardılar.

Sürəyyanın özündən bir neçə yaş böyük olan iş yoldaşları hər

səhər köməkləşib onu dəzgah qarşısındakı taxt üzərinə qaldırır, sonra özləri də onun yanında: biri sağında, biri solunda yer tutar və işə başladılar.

Onların sağ əllərindəki ucu qarmaq bıçaqlar və sol əllərinin barmaqları sürətli bir ahənglə əlvən ipliklər içərisində batıb-çıxardı.

Səhərlər səs-səmirsiz işləyən uşaqlar saatlar keçdikcə yorğunluqlarını, yorucu əməklərini unutmamaq, yüngülləşdirmək üçün alçaq səslə bir mahnı oxumağa başladılar. Bir-birinə qarışmış dağınq və cürbəcür mahnılar içərisində hərdən kimin isə, gözəl səsi yüksələr və o zaman başqaları dərhal öz səslərini alçaldardılar.

Sürəyya isə oxumazdı. Onun oxumağa nə səsi vardı, nə mahnısı... O, yalnız işıqlı qonur gözlərini çaldığı ilmələrdən ayırmayaraq, bütün diqqətini və səyini öz sənətində canlandırmaya çalışırdı. Onun toxuduğu qönçələr bütün karxanada məşhur idi. Buna görə də karxananın qoca nəqqaşı hazırladığı cürbəcür nəqşlər içərisində qızıl qönçələr olan nəqşləri həmişə balaca Sürəyya üçün nəzərdə tutardı.

Sürəyya yoldaşları ilə bərabər toxuduğu xalçaları bitirən kimi, dərhal aparardılar və o, bu qönçələri bir daha görməzdi.

* * *

Bu il solğun, qüssəli payızdan sonra şiddətli küləklərlə soyuq bir qış gəldi.

Qoca Firuzun rütubətli zirzəmisində isə hələ də buxarı yanırdı, odun yoxdu, qırıq bir lampaya neft güclə çatırdı. Qoca, Sürəyyanın gecələr titrədiyini görür, səhərə qədər gözüne yuxu getmirdi.

Bu gün o, Sürəyyanı karxana açılmamış, qaranlıq ikən gətirib qapı ağzında qoymuş, özü bazara getmişdi. Bu səhər böyük anbarlardan birinə yük daşınacaqdı. Qoca bu fürsəti əldən qaçırmayıb, hamıdan tez işə başlamaq istəyirdi. Nə cür olursa

olsun, bu gün, heç olmasa, bir şələ odunun pulunu qazanmalı idi.

Səhər tezdən yük daşınmağa başladı. Qoca Firuz bu gün hamını heyratə salan və yaşına yaraşmayan bir zirəklik və səylə çalışırdı. Günortaya yaxın o, əlli tay daşımışdı.

Budur, yenə də növbəti taylardan birini çiyinə alıb anbarın yarıqaranlıq və dik pilləri ilə aşağı enməyə başladı. İki-üç pillə düşmüşdü ki, birdən onun gözləri qaranlıq gətirdi və sanki ayağı altındakı kərpiclər yerindən oynadı. O, əlini hara isə atmaq istədi, lakin bu zaman ona elə gəldi ki, kim isə yuxarıdan daha ağır bir yük tayını onun üzərinə aşırı. O cəld döşündəki kəndiri boşaldıb, yükü yerə atmaq istədi, lakin macal tapmadı, dizləri titrədi, ayaqları büküldü və daş kimi anbarın boşluğuna yuvarlandı. Dik pillələr onu saxlamayaraq, bir-birinin dalınca aşağıya doğru itələdi, nəhayət, o, anbarın kərpic döşəməsi üzərinə sərildi, qışqırmağa, haraya çağırmağa da macal tapmadı. Lap aşağıda üzüqoylu, hərəkətsiz bir halda yığılıb qaldı. Yolda açılıb düşmüş tay isə, sanki ondan ayrılmaq istəməyərək, ilişdiyi pillələrdən qopub onun üzərinə aşdı.

Aşağıda – anbarda işləyən hamballardan ikisi ona tərəf yüyürdü, yükü qaldırıb qocanı çıxartdılar. Lakin iş-işdən keçmişdi.

* * *

Axşam uşaqlar karxanadan çıxarkən qar yağırı. Onların çoxu ayaqyalın idi, yeri ağartmaqda olan qar üstündə təzə izlər buraxaraq, tələsə-tələsə evlərinə gedirdilər.

Balaca Sürəyyanı yoldaşları yenə qolları üstündə küçəyə çıxartdılar, lakin bu dəfə darvaza qarşısında qoca Firuz onları qarşılamadı. Sürəyya heyratlə küçənin başına baxdı. Birinci dəfə idi ki, karxanadan çıxarkən babası onu gözləmirdi. Sürəyyanın yoldaşları da ətrafa boylandılar.

– Firuz baba niyə yoxdur?

Onlar bir-birinin üzünə baxdılar.

– Gələr, bir az gözləyək.

Gözlədilər. Sürəyya isə getdikcə artmaqda olan bir nigarançılıqla qaranlıqlaşan küçəyə və quşbaşı yağan qara baxırdı. Yoldaşlarından biri dedi:

– Sürəyya, bəlkə, köməkləşib səni birtəhər evə aparaq, Firuz baba, görəsən, nə iş çıxdı ki, gəlmədi.

Sürəyya qəti hərəkətlə başını buladı:

– Yox, babam harada olsa, bu saat gələcəkdir. Siz gedin, sonra qorxarsınız.

Yoldaşları qaranlıq düşdüyünü görərək, doğrudan da, qorxurdular. Bir az gözlədikdən sonra onlar da getdilər. Sürəyya qarlı qış axşamında, küçədə təkbaşına gözləməyə başladı.

Qar getdikcə şiddətlə yağırdı.

İndi soyuq qızın bədəninə işləyir, o titrəyirdi. Hələlik özünü saxlayırdı. Lakin gecə keçdiyini görərkən, babasına qarşı bir küskünlük duyaraq kövrəldi və səssiz-səssiz ağlamağa başladı.

Nə qədər vaxt keçdi, amma Firuz baba yenə də gəlmədi. İndi Sürəyya çağırmağa başlamışdı. O, əvvəlcə babasını çağırırdı. Səs verən olmadı. Sonra o, sadəcə, bir nəfəri, bir insanı köməyə çağırırdı. Onun səsinə eşidən olmadı...

Artıq dodaqları söz tutmurdu. Nəhayət, bu qarlı gecəni küçədə tək qalacağını anladı. Bağlı karxana darvazasına tərəf sürünməyə başladı, bəlkə orada, darvazanın tağı altında qar tutmayan bir bucaq tapmaq mümkün ola idi...

Səhər günəşin ilk şüaları qar üzərində parılदाşanda, balaca Sürəyya hələ yarıhuşsuz bir halda darvaza ilə divar arasındakı bucağa qısılıb yatmışdı. İndi onun çit çadrası başından sürüşüb çiynlərinə düşmüş, günəş şüaları solğun üzündə əks etmişdi. Bəlkə, üzərinə düşən günəş şüalarının təsiri altında idi ki, bu saat o, qəribə və gözəl bir yuxu görürdü.

Yuxusunda geniş üfüqdə böyük və qızıl bir günəş doğurdu. İndi onun özünün yaşadığı rütubətli, qaranlıq zirzəmi də bu günəşin işıqları ilə dolmuş, döşəmə və divarlar onun toxuduğu qızıl qonçəli xalılarla döşənmiş və bəzənmişdir. Günəşin şüaları

vurduqca, onun toxuduğu xalçalar üzərindəki qönçələr bir-bir açılır, onların hər biri bir qızılıgülə dönürdü... Bunu görən Sürəyya sonsuz bir sevinclə od kimi yanan qönçələrin üzərinə yüyürür, onları qoparmağa ürəyi gəlmir, bir-bir oxşamaq istəyirdi.

Lakin birdən kim isə onun qolundan tutub, bu aləmdən kənara çəkməyə başladı. O getmək istəmir, ayağını yerə dirəyirdi. Amma onun qollarından yapışmış əl qüvvətli idi, onu güclə çəkib aparır, Sürəyyanı bu işıqlı dünyadan qoparıb hara isə, soyuq, qaranlıq bir yerə sürüyürdü. Birdən onun yuxusu dağıldı. O, gözlərini açdı.

Onun qolundan tutub qaldıran karxananın qoca nəqqaşы idi. Səhər işə gələn uşaqlar isə darvaza ağzında onun başına toplaşmışdılar.

Qoca nəqqaş onu qucağına alıb içəri apardı, öz otağında taxt üstündə uzatdı.

Qızın gözləri yumuldu. Yarım saat sonra o, yarıhuşsuz bir halda sayıqlamağa başladı:

– Harada qalmışdın, baba? Bir bax gör, necə gün çıxıbdır!.. Bunlar hamısı mənim toxuduğum xalçalardır. Qönçələr də mənimdir... İndi gün vurduqca, hamısı bir-bir açılmağa başlamışdır. Bəs sən harada idin, baba?

Qoca nəqqaş qalxıb, əlini qızın alınına qoydu. Sürəyya qızdırma içində yanırdı. Qoca cəld uşaqlardan birini həkim dalınca göndərdi. Bir saat sonra küçədə fayton atlarının ayaq səsləri eşidildi. Qoca nəqqaş qapı ağzında həkimi qarşıladı, bərabər içəri girib, Sürəyyanın yatağına yaxınlaşdı. Həkim qızın üzərinə əyildi. Bir dəqiqə sonra isə başını qaldıraraq, qoca nəqqaşə tərəf döndü:

– Gecikmişsiniz, – dedi, – uşaq keçinmişdir...

Qoca nəqqaş diksinib bir addım geri çəkildi, gözləri yaşla doldu. Dönüb pəncərə qarşısına getdi. Kiçik otağının şüşələri, qırıq pəncərəsi arxasından bütün karxana onun gözləri qarşısında açıldı. Orada uşaqlar səssiz-səmirsiz dəzgahların qarşısında oturmuşdular. Bu gün onların heç birindən səs çıxmır, heç kəs

nəğmə oxumurdu. Onlar hamısı başlarını aşağı dikib işləyirdi.

Qoca nəqqaş qəmli-qəmli onlara baxdı, bir az əvvəl Sürəyanın sayıqladığı sözləri xatırladı və indi birdən, bu uşaqların hamısı ona, günəş gözləyən solğun qönçələr kimi göründülər. O, köksünü ötürdü və dedi:

– Yox, bu cür davam edə bilməz! O gün gələcəkdir!.. Günəş doğacaq, qönçələr açacaqdır!..

2. LİRİK ƏSƏRLƏRİN OXUSU ÜZRƏ İŞ

Nümunənin məzmununu öyrənin. Xüsusi təhlilin tələbləri əsasında ifadəli oxusuna hazırlaşın.

CAN NƏNƏ, BİR NAĞIL DE!

– Ay nənə, bir nağıl da de!

– Ömrüm-günüm, yat daha,

Hamısını indi desəm, nağıl qalmaz sabaha.

– Can nənə, de birini də.

– Ağrın alım, sözə bax.

Evimizdə səndən savay, gör heç varmı bir oyaq?

Gecə keçib, ev soyuyub, hənir gəlmir ocaqdan;

Taxt üstündə məstan pişik, odur yatıb bayaqdan.

Ört üstünü, dərdin mənə, bax, eşikdə yel əsir.

– Qar yağırımı?

– Elə yağır... sazaq qılınc tək kəsir...

Belə yağsa, qar sübhəcən yolu-izi örtəcək;

Kirpiklərin lap qovuşub, cırtıdan bala, yat görək.

Nənə yığır düyünçəyə iynəsini, sapını,

Külək hərdən taqqıldadır pəncərəni, qapını.

Körpə çəkir təzə, güllü yorğanını üzünə,

Gözlərini yumur... amma yuxu getmir gözüne.

– Ay nənə, o kimdir elə pəncərəni bərk vurur?

– Heç kim deyil, yat, ay bala, yeldir, qarı sovrur.

Bir gizilti duyur uşaq vücudunda bu ara,

Həsət qonan gözlərini zilləyərək divara,

Çarpayının baş ucunda öz əliylə asdığı
 Şəklə baxır, fikrə gedir, qucaqlayır yastığı...
 – Bəs, ay nənə, atam indi haradadır, görəsən?
 – Bıy, başıma xeyir, oğul, yatmayıbsan hələ sən?!
 – Axı, nənə, heç demirsən atam haçan gələcək,
 İndi onu səngərdə bəs üşütmürmü qar, külək?
 – Ömrüm-günüm, körpə quzum, qurban olum adına,
 Niyə köks ötürürsən o düşəndə yadına?
 Atan yazır: – Hələ xoşdur bu tərəfdə havalar.
 Deyir oğlum darıxmasın, görüşərik bu bahar.
 Bağçalarda çiçək açar güleyşə nar, yasəmən,
 Qaranquşla bir zamanda qayıdaram kəndə mən...
 Heç darıxma, dərdin alım, atan gələr o zaman
 Sənə çoxlu nağıl deyər əsgərlikdən, davadan!
 Di yat indi, gecə keçir...
 – Onda, nənə, ay nənə!
 Qoy kəsməyək ağ toğlunu, qalsın atam gələnə.
 – Yaxşı, bala, qoy bağlarda çiçək açsın nar, ərik,
 – Sağlıq olsun, ağ toğlunu atan üçün kəsərik.
 Mən eyvana xalı sallam, anan evi bəzəyər,
 El qaydası süfrə açar, qohum-qonşumuz gələr.
 Sən atanı qucaqlayar, üz-gözündən öpərsən,
 Qoca baban saz kökləyib, nağıl deyər sübhəcən...
 Körpə güldü... Həsrət dolu gözlərindən uçdu qəm,
 Öpdü onun xəyalını indi özgə bir aləm:
 Qaranquşlar uçub gəldi, açdı çiçək, güldü yaz...
 Qucaqladı atasını, sonra kimsə çaldı saz...
 Körpə özü hiss etmədən, onu yuxu apardı,
 Çöldə isə bütün gecə külək tufan qopardı.

Ə. Cəmil

Dramatik əsərlərin oxusu üzrə iş

Əsərin məzmununu öyrənin. Xüsusi təhlilin tələbləri əsasında ifadəli oxusuna hazırlaşın.

HEKAYƏTİ-MƏRDİ XƏSİS

(əvvəlimci məclis)

Əvvəlimci məclis vaxt olur Heydər bəyin obasından kənar bir böyük palıd ağacının dibində, aydınlıq gecədə. Səfər bəy qıvracaq geyinmiş, yaraqlı-əsbablı oturub daş üstə, Heydər bəy qabağında habelə yaraqlı-əsbablı, qıvracaq geyinmiş məlal ilə danışır.

Heydər bəy. Pərvərdigara, bu necə əsrdir? Bu necə zəmanədir? Nə at çapmağın qiyməti var, nə tüfəng atmağın hörməti var! Sabahdan axşamadək, axşamdan sabahadək arvad kimi dustaq alaçıqın içində oturasan. Dövlət dəxi hardan olsun, pul hardan olsun? Ah, keçən günlər! Keçən dövrlər! Hər həftədə, hər ayda bir karvan çapmaq olurdu, bir ordu dağıtmaq olurdu. İndi karvan çapmaq olur, nə ordu dağıtmaq olur. Nə Qızılbaş döyüşü var, nə Osmanlı döyüşü var... Nə ki naçalnik çağırır deyir: Heydər bəy, rahat dur-otur, quldurluq etmə, yol kəsmə, oğurluğa getmə! Peşiman oldum dedim ki, naçalnik, biz də bu əmrə rəğib deyilik, amma sizə lazımdır ki, bizim kimi nəcib kimsənələrə bir çörək yolu göstərsiniz. Qulaq as, gör mənə nə cavab verdi: Heydər bəy, cüt ək, bağ becər, alış-veriş elə. Guya ki, mən Banazor ermənisiyəm ki, gərək gündüz axşamadək kotan sürəm, ya ləmbəranlıyam ki, qurd bəsləyəm və ya ləkəm ki, kəndlərdə çərçilik edəm. Ərz elədim ki, naçalnik, heç vaxt Cavanşirdən kotançı və kümçü görünməyib! Mənim atam Qurban bəy onu etməyib; mən ki onun oğlu Heydər bəyəm, mən də etməyəcəyəm! Qaşqabaqlı üzün çevirib atın sürdü.

Səfər bəy. Bu sözlərdən fayda yoxdur. Hər kəs hər nə deyir, desin: Oğurluq ət yeməyib, at minməyəndən sonra dünyada gəzməyin nə ləzzəti var? Gecə keçdi, Əsgər bəy bilmirəm niyə yubandı! Ha, odur gəlir!

Bu halda Əsgər bəy yetişir.

Əsgər bəy. Heydər bəy, mən də hazıram. Gedirsiniz, bismillah, yola düşək. Niyə belə qəmgin və fikirli görürsən?

Heydər bəy. A kişi, bilmirəm hansı ağzı dağınıq naçalnikə məni nişan veribdir. Mahalı gəzməyə çıxmış imiş. Bu gün obanın qırağında ötəndə məni çağırır deyir ki, Heydər bəy, quldurluq, oğurluq eləmə!

Səfər bəy. Yəni acından öl!

Heydər bəy. Əlbəttə, elə deməkdir! Guya ki, bütün Qarabağda – dana-doluq oğrusu bir Heydər bəydir! Əgər o əl çəksə, ölkə fərağat olur. Dana-doluq oğurlamaq da bizə çətin olubdur. İndi məəttəl qalmışam: əgər qızı gedib götürsək, qorxuram ata-anası şikayət edə: Gərək genə təzədən qaçaq olam.

Əsgər bəy. Heydər bəy, tamam Qarabağ bilir ki, o qızı ata-anası sənə veriblər; bilmirəm götürüb qaçmağına səbəb nədir?

Heydər bəy. Səbəb odur ki, pul tapmıram xərcin çəkib, toyun edib gətirəm. Ondan ötrü Səfər bəy məsləhət görür ki, götürüb qaçım, toy xərci aralıqda itsin. Amma bu iş mənə ölümdən bedtər görünür ki, deyəclər: Qurban bəyin oğlu pul tapmadı toy edə, nişanlısını götürüb qaçdı. Çün Səfər bəy dedi ki, qorxundan bu bəhanəni gətirirsən, onun üçün acığa düşüb səni çağırırdım ki, sən də mənə yoldaşlıq edəsən.

Səfər bəy. Mənim üçün təfavütü yoxdur! Mənim yanımda uftuf elədin ki, iki ildir adaxlını toy edib gətirə bilmirsən. Mən dedim ki, istirsən gəlim, gedək qaçıraq, gətirək! İndi özün bil! Əsgər bəy. Heydər bəy, niyyətdən düş! Mənə bir on beş gün möhlət ver, mən sənə toy xərci hazır edirəm; ağıllı-başlı toy elə, adaxlını gətir!

Heydər bəy. Toy xərcini hardan hazır edəcəksən?

Əsgər bəy. On beş günədək Təbrizə gedərik, qayıdırıq, qaçaq mal gətiririk, birə bir qazanırıq; onun qazancı ilə toyunu elərsən!

Heydər bəy. Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun quran olsa! Məgər Təbrizdə müftə mal töküblər, gedib yığışdırıb gətirək, gələk?

Əsgər bəy. Əlbəttə, müftə mal harda idi; pul ilə satın allıq.

Heydər bəy. Əcəb danışırısan! Mən pulu hardan alım?

Əsgər bəy. Məgər mənim özümün pulum var? Mən dediyim budur ki, Hacı Qara ağcabədilidən ki, sövdəgər və dövlətli kişidir, pul götürürük, gedərik, mal gətiririk, satırıq, onun pulunu özünə rədd edərik, qazancı bizə qalar.

Heydər bəy. Hacı Qara, deyirlər, çox xəsisdir. O, adama pul verər?

Əsgər bəy. Mən onun özünü də tovlaşdırıb özümüizə şərik edə billəm. Tamahkar adamdır; ondan ötrü bizə də pul verər, özü də bizim ilə gedər.

Heydər bəy. Yaxşı, əgər özünə gümanın gəlirsə, mən razıyam. Amma gərəkdir əvvəl bir qız ilə görüşüb əhvalatı bildirəm, çünki söz vermişəm, bu gecə məni gözlüyür.

Əsgər bəy və Səfər bəy . Çox əcəb, çox gözəl!

Heydər bəy. Di, bəs siz gedin, sonra mən gəlləm, sizinlə görüşərəm, bərabər gedərik Hacı Qaranın yanına.

Əsgər bəy və Səfərbəy. Salamət ol, gedirik. Amma sübh tezdən gəl (Gedirlər).

(*ikimci məclis*)

İkimci məclis Ağcabədi kəndində vaqe olur. Bazarın bir küncündə tikilmiş dükanın içində qədəkdən, bezdən, şilədən, alçaq çitlərdən tökülübdür. Hacı Qara yarım arşın əlində bikef oturubdur.

Hacı Qara. Allah kəssin belə bazarı! Belə alış-verişi! İt oğlu qədək, şilə verənin əli qurğuşun imiş! Üç aydır Qalada5

almışam, gətirib beş top satmamışam! Heç kəs malın üzünə baxmır. Deyəsən ölətdən qırılanların sovxasıdı. Heç kəs yovuğuna gəlmir. Bu bazar ilə mən bir ilədək də buları satıb qurtara bilməyəcəyəm. Evim yıxıldı getdi! Bu nə iş idi mənim başıma gəldi?! Beş yüz manat nəqd pul verəsən, faydasından, qazancından əl çəkəsən, mayan da əlinə gəlməyə, bu harda görülübdür? Evin dağılsın çit satan! Qapın çırpılsın şilə verən! Çadra verən, səni görüm heç uğruna xeyir gəlməsin! Sağ-salamat satdığın malın qazancın yemiyəsən! Uf, uf! (Əlin dizinə çırpır). Zalım oğlu, yüz yol qurana, peyğəmbərə and içdi ki, çox rəvac maldır. Ağcabədi bazarında üç gündə hamısını satarsan! Üç gün, indi üç ay oluğdur. Üç ay deyil ki, bu mal üç ilə də satılmaz. Yaxşı məni allatdı. Bu hesab ilə düz yüz manat zərərim var. Bu dərd məni şəksiz öldürəcək.

Bu halda Xudaverdi müəzzin yetişib qəflətən.

Xudaverdi. Salam-əleyk! Hacı, atanızın ismi-şərifini nədir?

Hacı Qara. Əleykəssəlam! Naşurun topu neçiyədir?

Xudaverdi. Xeyr, mən soruşuram ki, mərhum atanızın adı nədir?

Hacı Qara. Nəyinə lazımdır, əzizim?

Xudaverdi. Necə nəyinə lazımdır? Axır bir sureyi-cümə oxumuşam, istəyirəm atanızın adına tapşırım.

Hacı Qara. Çox-çox razıyam, əzizim! Yaxşı, bu xeyir iş hardan sizin xəyali-şərəfinizə düşdü?

Xudaverdi. Necə hardan düşdü? Bu gün səhərdən bizim evin qabağından keçəndə bəndəzadəninə özünüz buyurmuşubsunuz ki, atana de, bu gün bir cümə surəsi mənim atama oxusun, gəlsin birabbası verim?

Hacı Qara. Mən? Necə? Nə danışırısan, dəli olubsan?

Xudaverdi. Hacı, hələ dəli olmağa bir səbəb yoxdur. Sən de-

yıbsən, oğlum da mənə xəbər veribdir, surəni də oxumuşam, indi abbasını verməsən, bəlkə onda dəli olam.

Hacı Qara. Kişi, özbaşına sənə nə lazım olmuşdu, mənim atama quran oxuyursan?

Xudaverdi. Mən özbaşına oxumamışam, sən demisən, mən oxumuşam.

Hacı Qara. Mən heç vaxt belə sözü demənəm! Bu heç olan iş deyil! Mən həmişə özüm atama quran oxuram. Pul ilə mən ömrümdə quran oxutduğum yoxdur!

Xudaverdi. Hacı, bir abbası nə olacaqdır ki, bu qədər danışırsan? Deməmiş olsan da, bir abbası şəfəqqət elə gedim. Əgərçi oğlum nişanbənişan səni deyirdi.

Hacı Qara. Əzizim oğlun yanılbır; olur ki, özgəsi demiş ola, get, axtar, tap, abbasını al. Bu kasad bazarda mənim bir şahı qazancım yoxdur, abbasını hardan alıram, sənə verim? Allahı sevirsən, dukanın qabağın kəsmə, müştəri gəlir.

Xudaverdi gedir. Bu halda Əsgər bəy, Səfər bəy, Heydər bəy yetişirlər.

Əsgər bəy. Səlam-əleyküm, hacı!

Hacı Qara. (başın yuxarı götürüb). Vəəleyküməssəlam!.. Hacı belə sizin qadanızı alsın! Buyurun içəri, əyləşin! (*Bəylər dükana girib otururlar*). Xoş gəldiniz, ağrınızı alım, səfa gətirdiniz. Bu dükan sizə peşkəşdir! Çubuqmu çəkirsiniz, qəlyanımı istirsiniz?

Əsgər bəy. Qəlyan çəkirik!

Hacı Qara. Bu saatda, qadanız mənə gəlsin! (Tez qəlyanı doldurur).

Əsgər bəy. Hacı, bazarınız necədir? Alış-veriş yaxşıdır mı?

Hacı Qara. Allah bərəkət versin! Ağrın alım, mal ki yaxşı oldu, bazar heç vaxt kasad olmaz. Özün bilirsən ki, mən dükana pis mal qoymanam. Günbəgün satılır. Dünən dükan lap

boşalmışdı. Qalaya sifariş eləmişdim, qulbeçəniz bu malı təzə göndəribdir. Elə bu gün yığıb doldurmuşam. (Qəlyanı verib, əlin uzadır qədəkdən, şilədən tökür bəylərin qabağına). Hacı qadanızı alsın, hər nə qədər istirsiniz seçin. Getdiyim Kə'beyi-beytullah haqqı, qur`ana and olsun, peyqəmbər haqqı, oğlum Bədəlin toyun görməyim, yalan deyirəmsə, tamam Ağcabədidə bundan yaxşı qədək və çit heç kimdə tapmazsınız! Buların qumaşı özgə qumaşdır. Müştəri macal vermir, göydə götürür. Sabah bura güzəriniz düşsə, buların birin də dükanda görməzsınız. Alın, aparın!

Əsgər bəy. Nəyimizə gərəkdir, Hacı? Zəhmət çəkib parçaları töküb-dağıtma!

Hacı Qara. (təəccüb və məlal ilə). Necə nəyinizə gərəkdir? Bəs sövdə eləməyəcəksiniz? Bayram ağzıdır, yalavaşlıq istəməzsınızmi?

Əsgər bəy. Xeyr, Hacı, yalavaşlıq üçün gəlməmişik, bir ayrı mətləbimiz var.

Hacı Qara. Əgər nəqd pulunuz yox isə, mən yağ ilə də sövdə edərdəm. Bəşərti ki, xalis inək yağı ola.

Heydər bəy. A kişi, yağ olsa, özümüz yeyərik: nə inək yağı var və nə qoyun yağı. Qulaq as, gör Əsgər bəy nə deyir.

Hacı Qara. (qışqıbaq ilə). Allahı sevirsiniz, indi zəhmət çəkin, gedin, bir özgə vaxt gələrsınız, danışarıq! Müştərinin gələn zamanıdır, dükanın qabağın kəsməyiniz!

Heydər bəy. Hacı, bir çox vacib iş vardır. Alış-veriş bir az sonra olsun. Axı biz səni deyib gəlmişik!

Hacı Qara. Vallah, indi macalım yoxdur. Sonra danışarıq. Hələ zəhmət çəkin, gedin!

Heydər bəy. A kişi, bizi qovmayacaqsan ki? Nə tövr adamsan!

Hacı Qara. A başına dönüm, mən ki, qovmuram. Təvəqqə edərdəm. Axır kasıb adamam, siz mənim zərərimə razı gərək

olmayasınız! İndiyədək siz gəlməsəydiniz, beş-on top çit, qədək satmışdım.

Heydər bəy. Əsgər bəy əcəb adam yanına gətirdi bizi! Durun gedək, bundan fayda yoxdur!

Əsgər bəy. Heydər bəy, sən allah, sən dinmə! Hacı, incimə, bir qəlyan ver çəkək, bu saatda gedərik.

Hacı Qara. Oğlum ölsün ki, dəxi kisədə tənbəki yoxdur. Elə axırı idi ki, silkədim, doldurdum. Xoş gəldiniz!

Əsgər bəy. Hacı, doğru deyirmişlər ki, bir adamdan allah alsə, bəndə vermək ilə dövlət olmaz. Mən ki, bilirəm sən Ağcabədidə üç aydır üç top çit, qədək satmayıbsan, dərya zərərin vardır. Biz gəlmişdik ki, on beş günün içində sənə yüz manat xeyir yetirək; çifayda bəxtin işləmədi, xudəhafız! Ayağa durub çevrilirlər getməyə.

Hacı Qara. Bura baxın görüm, nə deyirsiniz? Necə on beş günün içində yüz manat?

Əsgər bəy. Dəxi nə deyək? Sən ki, qulaq asmadın, bizi aşkara qovdun.

Hacı Qara. A kişi, nə vaxt mən sizi qovdum? Oturun aşağı, allahı sevirsiniz, cəhənnəm olsun alış-veriş! Oturun aşağı! Mən bilmədim ki, siz inciyəcəksiniz, yoxsa yüz tükən zərəyə düşsəydim də, sizə get deməzdim. Məndən bir kimsənə güldən ağır söz eşitdiyi yoxdur!

Əsgər bəy. İndi ki, belədir, baş üstə, oturaq, deyək ki, mətləb nədir.

Həm təzədən otururlar.

Hacı Qara. Di söyləyin görüm, Hacı qadanızı alsın, yüz manat xeyir hardan yetişəcək? Bu xeyri yetirən kimdir?

Əsgər bəy. Bu xeyri yetirən Heydər bəydir. (*İşarə edir Heydər bəyə*).

Hacı Qara. Hardan yetirəcək? Bay sənın qadan alım, Heydər bəy! Qəlyan doldurummu, ağrın mənə gəlsin!

Heydər bəy. Tənbəki yoxdur, nədən dolduracaqsan?

Hacı Qara. Torbada var. Sən təkı qəlyan çək. *(Tez əlin uzadıb, torbadan tənbəki çıxarıb, qəlyanı doldurub Heydər bəyə təvazö edir,uzun çevirir Əsgər bəyə)*. Di söylə görüm, neçə yetirəcək?

Əsgər bəy. Hacı, bu qədər mal ki, bura tökübsən, heç bir quruş bundan qazanc varmı?

Hacı Qara. Nə bilim varmı, yoxmu, sözünü de!

Əsgər bəy. Hacı, Heydər bəyin qoçaqlığını sən bilirsənmi?

Hacı Qara. Bəli, deyirlər ki, qoçaq adamdır!

Əsgər bəy. Hamı bilir ki, Qarabağda Heydər bəyin adı gələndə quş qorxusundan qanad salır!

Hacı Qara. Bu zəmanədə çox qoçaqlıqdan isə ağrın alım, adamın cibi pul ilə dolu olsa yaxşıdır.

Əsgər bəy. Qoçaqlıq da olmasa, pul olmaz. Hacı, sözümə qulaq as! İndi firəng malı görürsənmi necə baha olub? Təbrizdə arşını bir abbasiya alınan çit, burda altı şahıya satılır. Girvənkəsi bir manata alınan çay, burda manat yarımaya göydə gedir, heç bilirsənmi bunun səbəbi nədir?

Hacı Qara. Xeyr, bilmirəm!

Əsgər bəy. Səbəbi odur ki, qarabağlıların, erməni yasavullarının, gömrülxana qaravullarının və kazakların qorxusundan quş quşluğu ilə Arazın o tayına cəkə bilmir.

Hacı Qara. Yaxşı, siz istirsiniz ki, quşdan da zirək olub Arazın o tayına səkəsiniz?

Əsgər bəy. Əlbəttə, bizim Araz aşığımızdandır, Kür topuğumuzdan! Heydər bəy ki, bizim yanımızda ola, qaravul, yasavul bizə nə eyliyə bilər!

Hacı Qara. Olan, qaravulları, yasavulları qırağa qoy, kazaklar

mənə nə eliyəcək? Mən Allahın lütfü ilə yalqız onların iyirmisinin öhdəsindən gələrəm. Doğrusu, kazaklardan çox xəta var!

Əsgər bəy. Eh, biz əlli yolun bilirik. Kazakları aldadıb elə yerdən kecərik ki, izimizi-tozumuzu görməzlər.

Hacı Qara. Bəs indi mənim yanıma gəlməkdən qərəziniz nədir?

Əsgər bəy. Qərəzimiz odur ki, milçək gözüne qona-qona sən burda nə qazanacaqsan? Dur, çoxlu pul götür, bizə də ver, özündə də saxla, gedək. Bizim alış-verişdən başımız çıxmaz. Təbrizdə sən bizə də, özünə də xirid elə. Biz də səni sağ-salamat malın ilə gətirək bura çıxardaq. On beş günə yüz qızıla əlli qızıl qazanc olur. Bizə verdiyin pulun qazancın bizə ver, öz pulunun qazancın özün götür.

Hacı Qara. Yaxşı, sizə verdiyim pulun faydası necə olsun?

Əsgər bəy. Axır faydasının əvəzinə biz də sənə yaxşılıq edirik; səni quldurdan ötürürük, qazanc yetiririk, dəxi artıq nə istirsən? On beş günə bizdən puluna fayda istəmək sənə ayıb deyilmi? Bizsiz ki, sən nə gedə bilərsən, nə mal gətirə bilərsən!

Hacı Qara. Niyə gedə bilmirəm? İstəsəm bu gün gedərəm. Heç kəs də mədən bir çöp ala bilməz! Mən özüm neçə yol quldura rast gəlmişəm, dava eləmişəm.

Əsgər bəy. A canım, yüz əjdaha olasan, bu yola yalqız gedib-gələ bilməzsən! Biz ki, sənin rəşidliyini danmırıq.

Hacı Qara. Doğrusu, mən faydasız pul verməyə öyrənməmişəm. Əgər pulumun faydasın çıxarsanız, sözlünüzə qulaq asaram.

Əsgər bəy. Adama yüz qızıl versən, on beş günə nə qədər fayda istəyəcəksən?

Hacı Qara. Beş qızıl yüz qızıla fayda götürürəm. Artıq hər nə qazansanız sizin olsun.

Əsgər bəy. *(Heydər bəyə, Səfər bəyə üzün çevirib)*. Yoldaşlar, nə deyirsiniz, razısınız mı?

Heydər bəy və Səfərbəy. Dəxi, nə eliyək, razıyıq!

Əsgər bəy. Hacı, di pul hazır elə!

Hacı Qara. Ha vaxt gedirsiniz?

Əsgər bəy. Bu axşam gərək yola düşək!

Hacı Qara. Çox yaxşı, pul hazırdır. Gedin, geyinin, axşam gəlin bizim evə. Mən də atımı, əsbabımı tədarük edim, yola düşək.

Bəylər *(ayağa durub)*. Xudahafiz, hacı!

Gedirlər.

Hacı Qara. *(dallarınca)*. Xoş gəldiniz, axşam vaxtlı qayıdın!

Bəylər. Xatircəm ol.

Uzaqlaşır.

Hacı Qara. A kişi, canım çıxdı dəxi bu köpək oğlunun malının üstündə oturmaqdan! Qiyamətədək bu satılmayacaqdır. Deyirlər firəng malı alıb satma, sövdəgərlik eliyirsən, qızılbaş, rus malı al, sat. Mən başıma nə kül töküm! Bu qızılbaş, rus malı bəs niyə satılmır? Xeyr, bir elə iş olmasa, mən bu zərəri ölüncə ödəyə bilməyəcəyəm! Durum, gedim evə, tədarükü görüm. Bir belə xeyir az ələ düşər, yoxsa qüssədən dərdəcər ollam.

Dükanı yığışdırıb bağlayıb gedir. Bu vaxtda məclisin vəzi dəyişib. Hacı Qaranın evi nəzərə gəlir. Hacı Qara əlində açar, sandığın ağzın açır, torbadan qızıl çıxardır. Üç yüz qızıl sanıyıb əlahiddə kisələrə qoyur, sonra gedir tüfəng-tapançasını, xəncərini, qılıncını gətirir, yığır qabağına. Bu halda arvadı Tükəz yetişir.

Tükəz. A kişi, nə qayırırsan? Bu yaraq-əsbabı qabağına niyə tökübsən?

Hacı Qara. Səfərim var, yola çıxacağam!

Tükəz. De görüm, hara gedəcəksən?

Hacı Qara. Sənə deməli deyil!

Tükəz. Necə deməli deyil! Quldurluğa getmirsən ki, məndən gizlirsən.

Hacı Qara. Elə, bir elə zaddır!

Tükəz. Bəs elə zad isə, heç vaxt gedə bilməzsən! Dur ayağa, get dükanına, malını sat! *(Yaraqları yığışdırır)*.

Hacı Qara. Dükanı allah batırsın, malı yoxa çıxsın! Satılır məgər! Qoymazsan başımın çarəsini görüm?

Tükəz. A kişi, başına nə gəlibdir, çarəsini görəsən? Nə danışırısan?

Hacı Qara. Dəxi nə gələcəkdir! Evim yıxılıb, gedib! Düz yüz manat indiyədək zərərim var. Boğazıma çörək getmir.

Tükəz. Səni görüm boğazın elə tutulsun ki, su da ötməsin, ay göyərmiş! Uşaq aşıq yığan kimi, bu qədər pulu yığıb nə eləyəcəksən? Yüz il ömrün ola yiyəsən, geyəsən, içəsən, sən pulun tükənməz. Yüz manat zərərdən ötrü nə özünü öldürürsən?

Hacı Qara. Min kərə sənə demişəm ki, sən arvadsan, get arvadlığına, mənə öyüd-nəsihət vermə! Yaraqları yerə qoy! *(Əlini uzadıb tufəng-tapançanı dartıb alır)*.

Tükəz. Yəni sən bu yaraqları qurşanıb olar ilə adam qorxudacaqsan? Bu tufəng-tapançanın iyirmisin üstünə götürəsən, mən bu arvadlığım ilə səndən qorxmanam! Torpaq sən başına *(ikiəlli başına qarıyır)*.

Hacı Qara. Səni lənətə gələsən, arvad! Toxumunuz yer üzündən götürülsün! İtil burdan!

Tükəz. Kişi dəli olubsan. Mən evimdən hara itiləcəyəm? De görüm, hara gedirsən?

Hacı Qara. Cəhənnəmə, gora! Əl çəkməzsən? Nə istirsən məndən?

Tükəz. Kaş cəhənnəmə, gora indiyədək getmiş olaydın! O günü görərəmmi, toy-bayram edəm? Çifayda, Əzrailin yolu yumrulsun ki, sənin kimi murdarı yer üzündə qoyub gözəl cavanları qara torpaq altına yollayır.

Hacı Qara. Yer üzündə qalan murdarların biri sən özünsən ki, tugi-lənət olub keçibsən mənim boğazıma! Mən ömrümdə bir kimsəni incitməmişəm, bir kimsəyə bir zərər yetirməmişəm! Mən niyə murdar oluram?

Tükəz. Bir kimsəyə zərər yetirməmişən, xeyir də verməmişən! Ondan ötrü murdarsan ki, öz malını nə özün yeyib-çirsən, nə əyalına məsrəf edirsən. Sən ölsən, heç olmazsa arvad-uşağın doyunca çörək yeyər.

Hacı Qara. Arvad-uşaq zəhrimar yesin!

Tükəz. Sənin evində zəhrimar da tapılmaz; olsaydı, onu bizə qıyıb verməzdin!

M.F.Axundzadə

Soltan Hüseynoğlu, Nazilə Abdullazadə

İFADƏLİ OXU: LABORATORİYA MƏŞĞƏLƏLƏRİ
dərs vəsaiti

Hesab-nəşriyyat həcmi: 12,25. Fiziki çap vərəqi: 13,25.
Səhifə sayı: 212. Kağız formatı: $60 \times 90 \frac{1}{16}$. Kəsimdən sonra: 145×205 .
Şriftin adı və ölçüsü: TimesNR, 12 pt. Ofset kağızı. Ofset çapı.